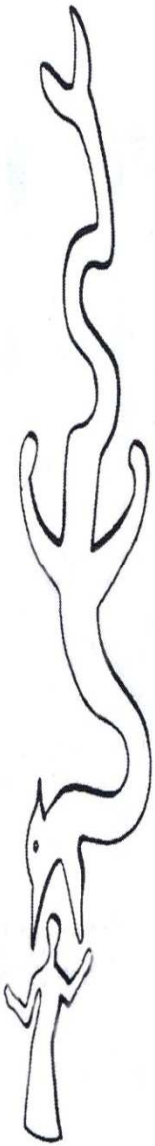

Nazif Dokle

BOGOMILIZAM I ETNOGENEZA TORBEŠA KUKSKE GORE

Priredio i preveo
sa albanskog jezika

Sadik I. Idrizi

Naslov originala:

Bogomilizmi dhe etnogjeneza
e torbeshëve të Gorës së Kukësit

Priredio i preveo sa albanskog jezika:

Sadik I. Idrizi

Izdavač: *ALEM, Prizren*

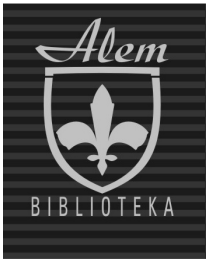

Štampa: PENA, Prizren

Štampanje knjige donirali Sadik Idrizi i Azir Kuljići

Nazif Dokle

BOGOMILIZAM I ETNOGENEZA TORBEŠA KUKSKE GORE

Prizren, 2011.

Uvod

U etnografskoj oblasti Gora, istočno od grada Kuksa, u okrugu sa istim imenom, u opštinama Šištejec i Zapod, u selima Borje, Crnjeljevo, Košarišta, Očiklje, Orešek, Orgosta, Pakiša, Šištejec i Zapod, živi kompaktno slavensko stanovništvo (najbliže Makedoncima), koje drugi, između ostaloga, nazivaju i pogrdnim imenom **„Torbeši".**

U potrazi za izvorima koji bi mogli baciti svjetlo na porijeklo ovog imena, težinu njegove pežorativnosti i etnogenezu ove populacije, prije sedamnaest godina u ruke mi je pao članak poznatog albanskog istraživača Dimitra Šuterićija (Dhimitër Shuteriqi) *Bilješke o herezama u Albaniji* objavljen u časopisu *Istorijske studije 2*, Tirana, 1980[1]. Članak mi je privukao pažnju, ne samo zbog toga što je bacio svjetlo na jedan srednjovjekovni fenomen koji dotad nije bio dotaknut u albanskoj istoriografiji, već i zbog činjenice što autor koristi ime „Torbeš" kako bi objasnio etimologiju toponima Trbač (Vlora, Valona). Dalje, pozivajući se na vizantijskog historičara iz XIV vijeka Halkokondila i bugarskog istraživača Dimitra Angelova, iznio je mišljenje da je ovo jedno od imena kojim se nazivaju pripadnici bogomilskog pokreta poniklog u X vijeku na prostoru bugarske države, odnosno u jugozapadom dijelu današnje Makedonije.

Ubijeđen da sam ušao u trag i da su objašnjenja Šuterićija nedovoljna kako bi se došlo do nekog određenog zaključka, odlučio sam da nastavim istraživanje. Nažalost, napori su bili uzaludni. Pored pomenutog članka, nekoliko redaka o bogomilizmu u albanskom enciklopedijskom rječniku, koje je takođe napisao Šuterići, i jednog pasusa u tekstu o istoriji Balkana Fakulteta za istoriju i geografija Univerziteta u Tirani, na albanskom jeziku ništa drugo

[1] Shuteriqi, Dhimitër*, Shënime mbi herezinë në Shqipëri,* "Studime historike" 2, Tiranë, 1980,

nisam mogao pronaći. O stranoj literaturi u to vrijeme, zbog cenzure komunističkog režima, nije moglo biti ni govora.

Međutim, ovo saznanje, te neka terenska istraživanja pojačala su moje uvjerenje da je došao trenutak da se izađe sa idejom da Torbeši Gore imaju veze sa bogomilskom herezom i da se njihova etnogeneza vezuje za ovaj pokret. Tezu sam objavio u listu „Baškimi“ koji izlazi u Tirani 1. avgusta 1991. godine pod naslovom *Gora i Gorani.* Tekst nije prošao bez kontroverznih komentara. Kasnije, naročito nakon 1999. godine, saznao sam da o bogomilizmu postoji bogata literatura, te da je to bio i prostorno i vremenski veoma raširen i snažan heretički pokret sa velikim utjecajem na istorijska zbivanja u srednjem vijeku na Balkanu, Maloj Aziji i u cijeloj Evropi.

Moram priznati da sam doživio razočarenje i inferiornost kada sam saznao da ova moja teza nije bila nova. Čak je mnogo ranije bila postavljena i od nekih veoma poznatih autora. Preostalo mi je da istražim nešto što bi pomoglo pojašnjenju etimologije imena Torbeš i možda još ponešto, pored imena, što je od bogomilizma ostalo na terenu. Istraživanje je rezultiralo ohrabrujućim materijalom na osnovu kojeg sam došao do zaključka da se u Gori, odnosno da je stanovništvo u njenim selima, osim uvredljive težine imena Torbeš, sačuvalo i prakticiralo još mnogo toga što pripada bogomilskoj doktrini i praksi. Sve do čega sam došao formulisao sam u radu „Bogomilski tragovi u Kukskoj Gori“ koji sam prezentirao na jednoj sjednici Međunarod nog simpozijuma balkanske turkologije održanog u Kotoru u Crnoj Gori od 8-12. septembra 2003. godine, koji je kasnije u skraćenoj verziji publikovan u reviji na bosanskom jeziku *Alem* koja izlazi u Prizrenu. Odjek ovih dviju publikacija kod intelektualaca i širih čitalaca Gore premašio je moja očekivanja. Pored entuzijasta koji su smatrali da sam otkrio Ahilovu petu u vezi etnogeneze Torbeša Gore, bilo je i onih koji se nisu mogli ubijediti i kojima nisu bili dovoljni svi argumenti koje sam iznio. Neki drugi sa političkim i etnocentričnim opterećenjima, ili zahvaćeni patriotskim sindromom, negirali su sve jednim potezom pera. Čak

su negirali i dalje negiraju postojanje vrijednosti kulture, jezika i etnografije ovog stanovništva. Insistirajući arbitrarno i odbijajući svaku moralnu, naučnu i građansku činjenicu, proglasili su *a priori* da je jezičko, kulturno, etnografsko i folklorno nasljeđe Gore u potpunosti albansko. Čak se nisu ustručavali da promijene i imena mjesta, da ih izbrišu iz karte Gore itd., itd. Ukratko, srpski i albanski istraživači ne prihvataju ovu tezu iz prostog razloga, jer ona objašnjava da Torbeši nisu niti srpskog niti albanskog porijekla. Bošnjački, makedonski i bugarski istraživači je prihvataju, dok Gorani, ošamućeni i uljuljkani u kolijevci dilema, računaju pragmatično i samo u korist ličnog preživljavanja.

Ubijeđen da sam ušao u jasni trag bogomilizma u Gori, te da samo ime nije dovoljno, uvažavajući sva reagiranja nezavisno sa koje strane ona dolazila, obavezao sam se da produbim izvore i terenska istraživanja kako bih problem razjasnio do kraja. Ovo me je dovelo do knjige koju predstavljam širokom čitateljstvu i naučnim krugovima sa uvjerenjem da sam pred njih iznio dovoljno dokaza koji nedvosmisleno potvrđuju da je porijeklo Torbeša Gore povezano sa bogomilskim pokretom, da bogomilstvo u Gori nastavlja da egzistira i da ih ime Torbeš prati neprekidno od XI vijeka do danas.

S obzirom da su bogomilski heretički pokret i njegova doktrina malo ili uopšte nisu poznati u Albaniji, odlučio sam da knjizi pridodam i poglavlje u kojem naširoko objašnjavam ovaj srednjovjekovni balkanski fenomen koji je bio toliko raširen da je zahvatio čitavu Evropu. Ovo sam uradio i zato što sam smatrao da ću pomoći čitateljima kako bi bolje shvatili ono što je obrađeno u drugom poglavlju. Međutim, čitatelji i istraživači su ti koji će dati svoj sud o onome što sam predstavio.

Autor

I. Bogomili i bogomilizam

a. Nazivi

Bogomili predstavljaju jednu od srednjovjekovnih sekti, masovni heretički pokret ili kako je još zovu nova hereza[2] koja se brzo raširila na Balkanu, Vizantiji, Evropi, Rusiji i Maloj Aziji i koja je skoro pet vjekova imala snažan utjecaj na filozofski, religijski, socijalni, politički, kulturni i ekonomski život na ovim prostorima.

Od bogomila imamo bogomilizam, doktrinu, znanje, učenje koje propagiraju bogomili, osnovne teze kosmogonije, eshatologiju, porijeklo i stvaranja svijeta, spuštanje zlih sila sa neba, stvaranje vidljivog svijeta i čovjeka, dolazak Hrista i njegova borba sa đavolom, kraj svijeta i sudbinu pravednika i grješnika.[3]

Većina naučnika smatra da se naziv „bogomil“ može vezati za ime osnivača nove doktrine, organizatora i propovjednika ove sekte, bugarskog popa Bogomila.

---

[2] Shuteriqi, Dhimitër*, Shënime mbi herezinë në Shqipëri,* “Studime historike” 2, Tiranë, 1980, str. 199.

[3] Antoljak, Stepan, *Asmati edna toponomastička zagatka,* “Srednovekovna Makedonija” 1, Skopje, 1985, str. 771-806; Đurđević-Stojković, Biljana, *Bogomili - Sekte vere, leksikon,* Narodna knjiga, Beograd, 2002, str. 53-59; Panov, Branko, *Bogomilskoto dviženje vo Makedonija,* Srednovekovna Makedonija 3 Skopje, 1985, str. 247-366; Durham, Edith, *Bosnja dhe Herzegovina, Njëzet vjet ngatërresa Ballkanike,* Tirana 1927, str. 133-144; Vasilev, Georgi*. B'lgarski bogomilski i apokrifni predstavi v anglijskata srednovekovna kultura,* Sofija 2001, str. 7-22; Ančev, Panko*. Tajnata kniga na Evropa, Strannijat ricar na sveštenata kniga,* Sofija, 2004, str. 264; Shuteriqi Dhimitër, *Fjalori enciklopedik shqiptar,* Tiranë 1985, str. 107; Angelov, Dimitr*, Proizhod na bogomilstvoto, Bogomilstvoto v B'lgarija,* Sofija, 1969, str. 69-118; Ivanov, Jordan*. Bogomilstvo, Bogomilski knigi i legendi,* Sofija, 1925, str. 14-44; *Jireček, Konstandin, Istorija Srba I,* Beograd 1988, str. 128-129*; Historia e popullit maqedon,* Skopje, 1983, str. 22-38; Ostrogorski Georg, *Histori e perandorisë Bizantine,* Tiranë, 1997, str. 182; Marjanović, Čedomir*, Istorija Srpske crkve,* str. 52.

Branko Panov ovu vezu dopunjava vjerovanjem popa Bogomila da su njegovi sljedbenici najbliži i najdraži Bogu („mili na Boga“).[4]

Za Biljanu Đurđević-Stojković pod znakom pitanja je i porijeklo ove sekte kao što se i njeno ime može razviti u tri varijante. Ona piše: „Prema većini naših autora bogomili su svoje ime dobili na osnovu dvije slavenske riječi koje znače da su oni Bogu mili, dok prema mišljenju dr. Stefana Petrovića ime ove sekte označava da su oni prijatelji. Ali, postoji i treća tvrdnja da su bogomili ime dobili po imenu organizatora i propovjednika ove sekte na Balkanskom poluostrvu, bugarskom popu Bogomilu.“[5]

Malić Osi ime bogomil vidi kao jedno od mnogih imena koja se koriste za sektu masalijana koja je najbliža sekti euhita, što je opet naziv jedne druge sekte koja je nastala na tlu Sirije a čije ime označava onoga koji se moli bogu (bogomolj). On zaključuje: „Masalijani poklanjaju najveću važnost molitvi i postu. Toliko se mole da su ih iz tih razloga prozvali bogomilima (bogu dragi).“[6]

Za bogomile se koriste i druga imena koja su se proširila i imala masovnu upotrebu. Na tlu Makedonije i Srbije za bogomile se koriste nazivi „babuni“, „kuduđeri“, „torbeši“[7], u Bosni, od domaćih su prozvani „krstjani“, a od stranaca „patareni“[8]. U Albaniji je bogomilizam poznat pod heretičkim imenom „novicijani“[9], dok u Maloj Aziji kao „fundagiagiti“ i „masalijani“.[10]

---

[4] Panov, Branko*, Srednovekovna Makedonija 3,* Skopje 1985, str. 269.

[5] Đurđević- Stojković, Biljana, *Sekte vere leksikon,* Narodna knjiga, Beograd, 2002, str. 53.

[6] Osi, Malić, *Prizren drevni grad, utvrđenja i njegova najneposrednija sela Jablanica i Pousko,* Prizren 1996, str. 142 – 145.

[7] Panov, Branko, *Srednovekovna Makedonija 3*, Skopje 1985, str. 269; Ivanov, Jordan, *Bogomilski knigi i legendi,* Sofija 1925, str. 40.

[8] Ivanov, Jordan, *Bogomilski knigi i legendi,* isto.

[9] Shuteriqi, Dhimitër*, Shënime mbi herezinë në Shqipëri,* “Studime historike” 2, Trianë, 1980, str. 206.

[10] Angelov, Dimitr*,Bogomilstvoto v Blgarija,* Sofija, 1969, str. 384-385; Osi, Malić*. Prizren drevni grad*…, str.150.

Tokom druge polovine XII vijeka utjecaj bogomilizma se proširio i na druge zemlje Evrope. U sjevernom dijelu Italije još prije 1167. godine bio je značajan broj dualista koji su nosili ime „katari“, dok je u Francuskoj oko godine 117. postojalo više od jedne opštine dualista koju su formirali krstaši Drugog krstaškog pohoda (1147) a koji su došli u kontakt sa bogomilizmom tokom njihovog prolaska preko Balkanskog poluostrva.[11] Zbog ovog utjecaja i jakih i stabilnih međusobnih veza, sljedbenici ova dva heretička centra, odnosno katari i albižani, prozvani su i „bugari“ a onda još i bulgr, bugar, burgar, brug, bogr, boulgres, bugares i dr.[12] ili bogomili.[13]

b. Karakter

Još od 1712. govine, kada je svjetlost dana ugledao prvi rad[14] o njemu, sve do danas bogomilski pokret privlačio je i nastavlja privlačiti pažnju desetine naučnika koji su se na ovaj ili onaj način izrazlili o njegovom karakteru. Uprkos mnogim razlikama, sve naučnike koji su pisali o bogomilizmu možemo podijeliti u dvije grupe. Prvi forsiraju i precjenjuju religioznu stranu, dok drugi socijalno-političku.

XVIII – XIX vijek

Njemci J. L. Wolf (1712), J. L. Oeder (1734) i Francuz C. Schmidt (1849) su bogomilsku doktrinu posmatrali samo iz ugla teologije, kao religioznu herezu, isključujući njenu socijalnu stranu.

---

[11] Angelov, Dimitr*, Bogomilstvoto v Blgarija …* isti. str. 426.

[12] Angelov, Dimitr, *Bogomilstvoto v Blgarija,* isto. Str. 462-464; Ivanov, Jordan*, Bogomilski knigi i legendi,* isto, str. 41 – 42.

[13] Camileri Rino*, Historia e vërtetë e inkuizicionit,* Tiranë, 2004, str. 26; Antoljak, Stepan*, Srednovekovna Makedonija 1,* Skopje, 1985, str. 939, 956. Zapravo Albižane nazivaju francuskim bogomilima, dok katare italijanskim bogomilima.

[14] J. L. Wolf, *Historia Bogomilorum*, Vitemberg, 1712.

Prema B. Kiprijanoviću (1877), F. Račkom (1880) i K. Radčenku, ovu doktrinu, prije svega, treba posmatrati kao religioznu i ne povezivati je toliko sa ukupnim i konkretnim ekonomskim aktivnostima u srednjovjekovnoj Bugarskoj koliko sa ulogom prethodnih heretičkih doktrina kao što su maniheizam, pavlićanizam (pavlikijanizam) i masilianizam.

Ovakav pristup posmatranja ima i Golubinski (1871) koji svoje procjene temelji na pozicijama pravoslavne crkve. Kod drugih autora kao što su A. Giljferding (1858), N. Osokin (1869), M. G. Popruženko (1899) i dr. bilo je pokušaja da se u obzir uzmu i unutrašnji faktori koji su utjecali na pojavu bogomilizma na prostoru Bugarske i da se identifikuju ne samo sa religiozne, već i sa socijalno-političke strane. M. Drinov (1869) prosto smatra da je bogomilizam samo asketska ideologija. Isti autor vidi isključivo socijalnu stranu ove doktrine i nije sklon da povjeruje da je ona prosti nastavak starih heretičkih doktrina. Za njegovog savremenika R. Karoljeva (1871) bogomilizam je, prije svega, religijska doktrina koja predstavlja duboku i potpunu deformaciju hrišćanstva, dok je N. Filipov vidi kao posljednji stepen prethodnih dualističkih religijskih doktrina.

XX vijek

D. Blagoev (1906) bogomilizam vidi kao direktan odraz realnosti bugarskog srednjovjekovnog feudalnog društava i kao protest seljačkih masa protiv represije koja je dolazila od strane velikaša i visokog crkvenog klera. Dalje, autor bogomile vidi kao ljude koji su pokušavali obnoviti ranohrišćanske opštine i slobodu potrošnje.

D. Culev je 1910. godine izjavio da bogomilizam nije socijalni pokret, već religiozna hereza, nastala na osnovu prethodnih aktivnosti heretičkih doktrina, živog paganskog vjerovanja među Slavenima, izopačenosti visokog klera i monaha u toku X vijeka i mržnje prema vizantijzmu. On blati bogomilizam kao tamnu i destruktivnu doktrinu koja isključuje svaku svjetlost i ugrožava državu i društvo.

N. P. Blagojev (1912) zaključuje da su bogomili bili borci za oživljavanje starog slavenskog društva, koncepta i sistema opština na bazi polova, koje su bile uništene zbog učvršćivanja vizantijskih pravnih normi u Bugarskoj. On, dalje, smatra da su okolnosti koje su dovele do rađanja bogomilskog pokreta bile akutni agrarni problemi bugarske države X vijeka i teško stanje seljačkih masa isključenih iz imovine i ugnjetavanih od strane velikaša i sveštenstva.

Sami bogomili nisu bili protiv države uprkos tome što su bili proganjani od svih njihovih zakonitih vladara. Oni su se borili samo protiv uzurpatora. Nisu bili ni protiv institucija crkve, brinuli su se o njenoj čistoti i unutrašnjoj nezavisnosti, ali su bili protiv utjecaja vizantijzma i katolicizma. Kasnije (1923) ovaj autor ide još dalje kada kaže: „Bogomilizam u Bugarskoj ne predstavlja nikakvu vrstu hereze, već je nastao kao politička posljedica pojedinaca nezadovoljnih vlašću."

Prema D. Miševu (1916) pojava ove doktrine je izraz protesta naroda koji je naučio da živi u demokratskoj slavenskoj organizaciji i koji je bio nezadovoljan promjenama nastalim nakon pokrštavanja.

Edith Durham je bogomilizam nazvala novom vjerom.[15] Godine 1925. Jordan Ivanov je zapisao: „Kao što je navedeno po istorijskim dokumentima, bogomilizam, njegova dogmatika i etika u suštini predstavljaju zanimljivu pojavu u moralno-religioznom i socijalnom životu."[16]

Klinčarov (1927) bogomilizam definiše kao izraz nezadovoljstva seljačkih masa protiv vladajuće klase i zvanične crkve. Suprotno, B. Šarenkov smatra da bogomilizam predstavlja nastavak i transformaciju starog maniheizma u uslovima bugarskog srednjovjekovnog društva. Dok V. N. Zlatarski u bogomilizmu vidi isprepletenost religioznih i političko-društvenih elementa, gdje su do

[15] Durham, Edhith, *Njëzet vjet ngatërresa ballkanike,* Tiranë, 1927. str. 136.
[16] Ivanov, Jordan, *Bogomilski knigi i legendi,* Sofija, 1925, str. 44.

izražaja došli narodni protesti izazvani od strane vizantijskih vladajućih slojeva u srednjovjekovnoj Bugarskoj X vijeka.

I. Snegarov (1928) identifikuje bogomilizam najprije kao religioznu herezu i smatra da su za njen nastanak od presudnog značaja bila još uvijek živa paganska vjerovanja među bugarskim stanovništvom tokom X vijeka i duboko moralno posrnuće sveštenstva. N. Filipov, samo godinu dana kasnije, piše da se kroz bogomilizam izražavaju težnje narodnih masa na povratak u demokratski slavenski sistem.

Anri Pjueš (1945) vidi bogomilsku doktrinu kao jedan nepromjenljiv filozosko-religijski sistem dat jednom zauvijek. Iste godine N. Državin iznosi tezu da je bogomilizam, prije svega, protest seljačkih masa protiv feudalnog ugnjetavanja. On, takođe, iznosi tezu o patriotskoj formi bogomilskog pokreta. St. Runcman (1947) smatra da bogomilizam predstavlja kariku u razvoju dualizma u srednjevjekovnoj Evropi, te da je njegovo porijeklo usko povezano sa doktrinom pavlikijana koja mu je prethodila.

Po shvatanju bogomilizma D. Obolensky u prvi plan ističe njegovu religioznu stranu, a ne socio-političku. Na ovim pozicijama su i H. Sodeberg (1949) i A. Borst (1953).

I D. Trošovski (1949) spada u red naučnika koji smatraju da bogomilizam predstavlja izraz nezadovoljstva seljačkih masa protiv plemstva i zvanične crkve. Emes Verner (1955) u potpunosti smatra da je ovo socijalna doktrina koja ima i vjerske elemente. Georg Ostrogorski bogomilsku sektu naziva „divljim neprijateljem crkve“ koji je istovremeno izraz protesta protiv postojećeg poretka koji je imao veliku podršku crkve.

Za Dimitra Angelova bogomilizam je u suštini doktrina uperena protiv feudalnog poretka, dok se kao hereza distancira od dogme zvanične crkve. Dalje, on kaže: „Bogomilska doktrina je, prije svega, socijalni protest seljačkih masa u srednjovjekovnoj Bugarskoj protiv plemstva i sveštenstva.“[17] Ovakva definicija se nalazi i u

[17] Angelov, Dimitr, *Bogomilstvoto v Blgarija,* isto. str.11.

„Bugarskoj enciklopediji.“[18] U „Istoriji makedonskog naroda“[19] stoji: „U vrijeme bugarskog vladara Petra (927-989) dogodile su se društvene promjene takvih razmjera da su doživjele i javne kritike od subjekata, u prvom redu od hrišćana. Nosioci ovog procesa protiv socijalne nepravde bili su bogomili.“ Branko Panov ide još dalje kada procjenjuje da je preko bogomilske doktrine makedonski narod iskazao svoju klasnu i oslobodilačku borbu.[20]

Stefan Gečev je 1994. godine zapisao: „Ali, kako se čini, naš bogomilizam ima nešto veoma značajno. Bogomili su pokrenuli jedno veoma važno pitanje za čovječanstvo: Može li postojati Bog, bez postojanja đavola? To jest, može li postojati dobro bez postojanja zla?“[21]

Pored njih, Dimiter Šuterići, jedini albanski naučnik koji je ovom istorijskom fenomenu posvetio jedan poseban rad, stoji na stanovištu da je bogomilizam bio jedan pokret naročito ruralnih masa protiv okrutne feudalne vlasti i zvanične hrišćanske crkve koja mu je služila.[22]

Nije daleko ni Biljana Đurđević-Stojković, prema kojoj su bogomili samo jedna od sekti i vjerskih pokreta koji su se javljali širom Evrope protiv prevlasti crkve.[23]

Čedomir Marjanović bogomilizam tretira samo kao fenomen u istoriji srpske crkve i kao vid otpora protiv hrišćanstva.[24]

XXI vijek

Nakon svega Nazif Dokle zaključuje da su oni koji su živjeli u

[18] *Blgarska Enciklopedija,* Sofija, 1999, str. 117.

[19] Skopje, 1983, str. 22.

[20] Panov, Branko*, Srednovekovna Makedonija,*str. 247.

[21] Vasilev, Georgi, *Blgarski bogomilski i apokrifni predstavi v anglijskata srednovekovna kultura,* Sofija, 2001, s. 7.

[22] Sh. Dh. *Fjalori enciklopedik shqiptar,* Tirana, 1985, str. 107.

[23] Đurđević - Stojković, Biljana, *Bogomili, Verske sekte leksikon,* Narodna knjiga- Alfa, 2002, str. 53.

[24] *Istorija srpske crkve,* Beograd, 2001, str. 52.

bijedi i siromaštvu, asketizam i fetišizam doživljavali kao efikasan način svog duhovnog savršenstva. Takav način života ne predstavlja nikakvu opasnost ni po najviši nivo njihove organizovanosti. Sve je sadržano u bogomilskoj doktrini. Negiranjem kulta Svete Marije, predstavljanjem Hrista kao smrtnika, a krst i krštenje kao stvar đavola, oni su, zapravo, pogodili osnove hrišćanstva. To je bio pravi razlog, a ne njegov socijalni karakter, zbog kojeg je bogomilski pokret na sebe navukao mržnju i Rima i Carigrada.[25]

Najodređeniji je književni kritičar P. Ančev koji u pogovoru romana „Čudni jahač svete knjige" autora Antona Dončeva zaključuje da je bogomilizam uglavnom proučavan sa pozicije istorijskog materijalizma i van konteksta istorijskih činjenica, filozofskog i vjerskog areala kao što su agnosticizam, dualizam, pravoslavno hrišćanstvo, teorija, praksa i njene institucije. On piše: „Nažalost, sve je to malo proučavano, čak i kada je proučavano rijetko su u obzir uzimane analize jednog ili drugog istorijskog perioda. I metoda im je bila isuviše materijalistička i socijalna, van pravoslavne bugarske crkve i pravoslavnog hrišćanstva uopšte, zbog čega su ocjene laičke a u nekim slučajevima i površne u odnosu na socijalni karakter, protiv su korišćenja privatne svojine i pokušaja povratka na primitivni komunizam seoskog tipa."[26]

Sam Dončev je u jednom intervjuu izjavio: „Sa zadovoljstvom se sjećam kako sam, radeći na drugim temama, 'upao' u bogomilizam. Izgledalo mi je veoma interesantno kako su ovi ljudi odgovarali na velika pitanja ljudskog bića i na koji se način reflektuje duhovna strana doktrine na njihov život. Drugim riječima, na koji se način dogma transformiše u djelovanje." I nastavlja: „Utjecaj bo-

[25] Dokle, Nazif, *Bogomilski tragovi u Kukskoj Gori,* Referat*,* Međunarodni simpozijum balkanske turkologije, Kotor, 2003.

[26] Ančev*, Tajnata kniga kato sdba na Evropa,* Stranijat ricar na sveštenata kniga, Sofija, 2004, str . 264.

gomila na protivnike je fantastičan. Rezultat je humanizacija katoličanstva.“[27]

Konačno, i Šefćet Hodža se pridružuje onima koji misle da je bogomilizam prije svega socijalni pokreta kada kaže da „...bogomilizam nije jednostavno vjersko pitanje, već je to istinski društveni pokret.“[28]

Ostajući na svom stanovištu o karakteru bogomilskog pokreta,[29] smatramo neophodnim da se još jedanput vratimo ovom problemu i fenomenu.

...

Ovom doktrinom pokušavali su objasniti stvaranje svijeta i polutame van njega, pošto je nisu mogli naći u pravoslavnoj doktrini, paganskoj idolatriji i prethodnom dualizmu kojim su se hranili i na koji su se naslanjali. Problem su postavili jednostavno: Ako je Bog tvorac svijeta i ako je svemoćan, sveznajući i apsolutno dobar, sa pravom se postavlja pitanje odakle je došlo zlo?! *Si deus est, unde malum?* Tako su stari gnostici odbacili ideju stvaranja materije od Boga i prihvatili mišljenje po kojem je svijet stvorio neki zli duh koji se nalazi na nižem nivou od Boga.

Maniheisti, čiji su nasljednici balkanski bogomili, branili su dosljedno dualizam.[30] Prema njima dobro i zlo nisu mogli imati isti izvor, Boga. Između Boga i čovjeka nije bio potreban posrednik i cijela crkvena infrastruktura nije bila ništa drugo do stvar đavola koji pokušava da podrije autoritet Boga i poljulja vjeru ljudi u Njega. Dakle, bogomilska doktrina je pogodila glavne stubove hrišćan-

---

[27] Intervju na Elena Porkova, Anton Dončev*: Balkanskata razdrobenost je naše primstvo,* “Balkanite” 3, mart 1999. str. 16.

[28] Hoxha, Shefqet*, Kërkime për besimet fetare në Lumë,* Tiranë 2005, str. 271, 272

[29] Dokle, Nazif, *Bogomilski tragovi u Kukskoj Gori,* Referat*,* Međunarodni simpozijum balkanske turkologije, Kotor, 2003.

[30] Pavićević, Vuko*, Sociolgija religije,* Beograd, 1980, str. 330.

stva, dovela u pitanje njegovu teoriju stvaranja svijeta, mjesto čovjeka u njemu, vjerske institucije i njihovu liturgijsku službu.

Od rađanja pa sve do njenog gušenja, borbu protiv ovog pokreta započela je i vodila je crkva i njeni najviši organi koristeći sva raspoloživa sredstva, počev od kleveta, anateme i prokletstva do mučenja, spaljivanja na lomači, pokolja i masovnih progona.

U pozadini svih ovih akcija stajali su najčuveniji teolozi toga vremena poznati po rušenju prethodnih heretičkih dualističkih pokreta i njihove filozofije, Sinodi (Sabori) kao najviši organi odlučivanja u pravoslavnoj crkvi, volja čelnika glavnih crkvenih centara Konstantinopolja (Carigrada, Istambula), Srbije i Rima, inkvizicija, kampanje progona i krstaški ratovi.

....

Odmah nakon dramatične pojave ove doktrine, bugarski car Petar (927-969), koji je dobro znao šta ona znači, dva puta se za savjet obratio Teofilaktu, carigradskom patrijarhu. Ovaj je preporučio *anatemu* za one koji su napustili pravoslavlje i *eptimiju* (vrsta hrišćanske kazne) za one koji slijede heretike i koji ne odustaju od toga.[31]

Poslije njega i prezviter Kozma (969-972), po svemu sudeći episkop negdje u sjeveroistočnoj Bugarskoj, blisko povezan sa bugarskim dvorom, u „Besjedi“ protiv bogomila, za razliku od patrijarha Teofilakta koji omalovažava novu herezu koristeći podatke prethodnih djela, polazi od samog djelovanja, od onoga što je sam čuo i vidio. Zbog tih dokaza, koje nalazimo u njegovom radu, a koji su svježi i originalni, može se dati prava i pouzdana slika bogomilske doktrine u cjelosti. On je imao namjeru da sruši samo neke stavove i da pokaže gdje su prevareni.[32]

---

[31] Ivanov, Jordan*, Pojava na bogomilstvoto, Bogomilski knigi i legendi,* Sofija, 1970. str. 21.

[32] Angelov, Dimitar*, Bogomilstvo v' Blgarija,* Sofija, 1969, str. 41.

O širenju bogomilske hereze u srpskim zemljama, kao i u dijelovima vizantijske imperije nakon 1018. godine, pod čiju je vlast pao bugarski narod, zanimljive dokaze nam daje Životopis dukljanskog kneza Ivana Vladimira, zeta bugarskog cara Samuila, koji nam dolazi preko grčke varijante vladike Kozme (XII v.).[33]

O bogomilima u Maloj Aziji, poznatim pod imenom „fundagiagiti", pisao je u jednom polemičkom djelu Evtimije iz Akomonije, monah manastira „Bogorodica Prečista" u Carigradu. Djelo je nastalo nakon 1054. godine i u njemu autor tvrdi da je bogomilska hereza stvorena od samog đavola. Na osnovu dokaza koje je iznio ovaj autor, kasnije je formulisan set anatema protiv sljedbenika bogomilske hereze. Ove anateme su obznanjene na čuvenom „Saboru nedjelje pravoslavlja" održanom, najvjerovatnije, 1092. godine u Konstantinopolju.[34]

Istovrmeno kad i Evtimije iz Akomonije, oko 1050. godine, objavljeno je jedno drugo djelo protiv bogomila pod naslovom „O djelovanju đavola" koje je napisao poznati vizantijski filozof, istoričar i političar Mihail Psel. On u svom djelu potvrđuje snažno širenje bogomilizma tokom XI vijeka na prostoru Trakije i daje interesantne pojedinosti o dualističkom shvatanju heretika.[35]

Sredinom XI vijeka paralelno sa vizantijskim teološkim djelima, postoji i specijalna anatema izdata protiv sljedbenika bogomilizma. Poznato je da je 1027. godine bila donijeta grupa od pet anatema koje su mogli upotrebljavati predstavnici crkve protiv heretika. Kasnije je izdata druga grupa od 23 anateme sa istom namjenom.

Interesovanje za bogomilizam u Vizantiji dostiglo je vrhunac početkom XII vijeka kada je u Carigradu održan proces protiv bogomila Vasilija koji je osuđen na smrt spaljivanjem na lomači. Zapravo, tada je započela i najvažnija prezentacija protiv heretika od strane eminentnog vizantijskog teologa, jednog od najbojlih po-

[33] Angelov, Dimitar, isto str. 43-44.
[34] A. Dimitar, isto, str. 49.
[35] Angelov, Dimitar, isto, str. 47.

znavalaca vjerske problematike na dvoru cara Alekseja Komnina (1081-1118), Evtimija Zigavina pod naslovom „Protiv Bogomila“.

Na osnovu naredbe cara da napiše jedno djelo o svim najvažnijim herezama, Zigavin je između 1111-1115. godine objavio djelo „Panoplia dogmatika“ u 28 naslova. U XXVII naslovu opisana je anatemisana bogomilska hereza. Kako bi eliminisao herezu koja je cvjetala u gradu Meglenu (Makedonija), car Manuel Komnen (1143-1180) je poslao episkopa Ilariona. U njegovoj biografiji, koju je nakon njegove smrti napisao njegov učenik Petar, iguman nekog manastira, stoji da je Ilarion uspješno obavio svoju misiju.[36]

Pored djela „Panoplia dogmatika“ i „Životopis Ilariona Meglenskog“ u nekim sinodičkim protokolima održanim u sjedištu Patrijaršije u Carigradu, u vezi procesa protiv osoba optuženih za heretizam, govori o pojavi bogomilizma u krugu crkve i među monasima (A. D. str. 52). Pažnju bogomilizmu posvetio je i čuveni tumač vizantijskog kanonskog prava Teodor Balsamon.

Godine 1165. katarska hereza je osuđena na skupštini rimokatoličke crkve koja je održana u gradu Albi Langdok u Provansi u Francuskoj.[37] Od kraja XII vijeka, kako bi kaznio sljedbenike hereze u svojoj zemlji, veliki župan Stefan Nemanja je sazvao poseban Sabor.[38] Ipak, najznačajniji događaj osude bogomilizma ostaje tzv. Sinod cara Borila (1207-1218) sazvan u Trnovu 1211. godine na njegov zahtjev i uz njegovu podršku. Na ovom Saboru osuđeni su glavni propagatori hereze koji su djelovali na tlu Bugarske i bačena je anatema na njihove stavove.[39] Deset godina kasnije, 1221. godine, sastao se Sinod na kojem je proglašena autokefalnost srpske pravoslavne crkve i usvojene osnovne teze vjere u borbi protiv heretičkih shvatanja, odnosno protiv bogomila.[40]

---

[36] A. Dimitar, str. 52.

[37] Biljana Đurđević Stojković, *Katari*, *Verske sekte leksikon,* Narodna knjiga, Beograd, 2002, str. 127.

[38] Biljana Đurđević Stojković, isto.

[39] A. Dimitar, str. 52.

[40] A. Dimitar, str. 52.

U profilaktičkoj poruci upućenoj stanovnicima Carigrada nikejski patrijarh German (1222-1240) kritikovao je osnovne stavove bogomilske doktrine i pokušavao da ih obori koristeći citate iz Jevanđelja i svoja osobna objašnjenja.[41] Zbog sličnih pogleda i bliskih veza između bogomila Bugarske, katara Italije, albižana Francuske i patarena Bosne razmotrićemo i stavove autora iz ovih zemalja.

Prvi među njima koga treba pomenuti je milanski teolog Bonakurzus, bivši heretik, koji je 1190. dodine objavio djelo pod naslovm „Manifestatio hearesis Catharonum". Katalonski pisac Duran de Huska je u svom polemičkom djelu (1228-1229)[42] između ostalog pokušao da obori jedan katarski traktat toga vremena u kojem heretici objašnjavaju osnove svoga kosmogonijskog i eshatološkog vjerovanja.

Godine 1250. Rainer Sakoni, teolog i bivši sljedbenik Katara, suprotno Bonakurzusu, u djelu „Summa de Catharis et Leonistis" je detaljno opisao shvatanja, život i organizaciju italijanskih katara. Dok se Moneta iz Verone u djelu "Adversus Catharos et Waldenses" u cjelosti i detaljno bavi njihovom dualističkom religijom i etikom. I mnogi drugi italijanski i francuski teolozi ovoga vremena, kao što su Anselm iz Aleksandrije, Etien Byreon, Ebrard, Alan iz Lila, Peter Valij kao i Njemac Ekbert[43] bavili su se ovom herezom u zapadnim zemljama. Mnogi izvori kao što su papina pisma, teološki traktati i dr. kritikuju doktrinu bosanskih dualista, patarena.[44]

Protiv heretika (bogomila, katara, patarena, albižana) bile su preduzimane divlje kampanje progona i terora i pravne inicijative sa vanrednim sankcijama. Vizantijski car Aleksej Komnen I (1081-

[41] A. Dimitar, str. 55-56.

[42] Publikovano od strane SHR. Touzellier pod naslovom *Nue somme anicatharae, le Liber contra Manicheos de Durand de Huesca.*

[43] A. Dimitar, str. 60-61.

[44] A. Dimitar, str. 60-61.

1118) inicirao je istrebljenje i progon.[45] Nemanja, između 1172-1180, pored istrebljujuće kampanje, palio je njihove knjige, sjekao jezik.[46] Car Dušan je zakonom zabranio njihovu propagandu.[47]

Sve ove najbrutalnije represalije činjene su u ime crkve, odbrane hrišćanstva, a ne zbog toga što je socijalni pokret direktno ugrožavao određene vladare, još više kad znamo državno-crkveno jedinstvo ovih slučajeva. Da nije bilo tako ne bi u njihove redove pristupili članovi carske porodice Samuila[48] i Stefana Nemanje[49] i ne bi uživali podršku Kulina bana,[50] velikog turskog vezira Mahmutpaše Hrvata,[51] zvorničkog kneza,[52] Hrvata i Dalmatinaca.[53]

U ime crkve krstaši su mačem sasjekli ili ognjem spalili na hiljade nedužnih ljudi. Godine 1096. su snage Boemunda iz Terenta, vođe Prvog krstaškog rata, opljačkali Asmati, utvrđeni grad heretika u blizini Prespanskog jezera, a potom zapalili sve njegove stanovnike.[54] Iz istog razloga između 1209-244. godine francuska vojska izvela je nekoliko krvavih pohoda protiv katara, odnosno albižana, kojom prilikom je masakrirala nekoliko desetina hiljada

---

[45] Edith Durham, isto; *Historia e popullit maqedonas,* str. 22, 46; Aleks I Komnin*, Blgarska Enciklopedija* Sofija 1999, str. 34; Dhimitër Shuteriqi, isto; Biljana Đurđević-Stojković, isto, str. 53.

[46] *Bogomili,* Srpska enciklopedija, str. 21; Alija Đogovć*, Je li boškački žargon tajni govor bogumila,* "Selam". Prizren, januar-april, 2000, str. 25.

[47] Biljana, S. Đurđević, isto. Godine 1349. car Dušan je donio odluku o sankcijama protiv onih koji propovjedaju bogomilstvo: Ukoliko je plemić platiće 100 perpera, a ako je slobodan seljak platiće 20 perpera i biće šiban štapom.

[48] Malić Osi, isto, 142.

[49] Alija Đogovć*, Je li boškački žargon tajni govor bogumila* "Selam", Prizren, januar-april, 2000, str. 25.

[50] Malić Osi, isto, 142.

[51] Safet-beg Bashagiq, isto, str. 12.

[52] Biljana Đurđević-Stojković, isto, str. 55.

[53] Isto

[54] Antoljak, Stepan*, Prespanski Asmati – utvrden grad na ereticite kaj ezereto vo Pelagonija od I krstonosna Vojna (1096),* Srednovekovna Makedonija 1, Skopje, 1985, str. 776.

ljudi.[55] Prema Georgi Vasiljevu, koji ove pohode naziva prvim genocidom u Evropi, broj žrtava dostiže i do jednog milona.[56] Slično će se ponoviti i u Bosni 1408. godine kada je posečeno 126 patarena.[57]

U prvoj polovini XIII vijeka, po imenu fanatičnog tumača sekti, španskom svešteniku Domeniku Guzmanu, u okviru katoličke crkve formiran je domenikanski red. Još od 1229. godine ovaj red je imao glavnu ulogu u svetoj službi zvanično poznatoj kao Univerzalna inkvizicija Rima, koja je, između ostalog, izvršavala krvave kazne nad katarima u Italiji, albižanima u Francuskoj, bogomilima u Bosni i patarenima u Dalmaciji.[58]

Kada govorimo o karakteru bogomilskog pokreta i ističemo da je on, prije svega, bio vjerska a ne socijalna doktrina, u obzir uzimamo obim i dužinu njegovog trajanja. Samo doktrine mogu trajati vjekovima, samo one mogu biti uputa i širiti se kao epidemija u veoma kratkom vremenu na više kontinenata. Za razliku od njih socijalni pokreti su izolovani i teško da traju duže od života jedne generacije. Buknu i ugase se brzo i padnu pod kontrolu silom ili konkretnim rješenjem prihvaćenim od obe strane. Mogu zahvatiti jedno područje, širu teritoriju pa čak jednu državu, ali dalje ne. Njihov cilj je da promijene pojedince, društvene odnose, bolju raspodjelu prihoda i dr., dok su doktrine usmjerene ka globalnim

---

[55] Uoči napada u Bezju vojni komandant krstaša pitao je papskog legata kako da odvoji katolike od heretika u njegovim trupama između 15 000 muškaraca, žena i djece. Ovaj mu je odgovorio:“ Sve ih pobij, bog će ih razdvojiti.“ Vidi još Biljana Đurđević-Stojković*, Katari, Verske sekte leksikon,* Narodna knjiga, Beograd, 2002, str. 127; Ivanov, Jordan*, Bogomilski knigi i legendi,* Sofija, 1925, str. 4; *Čovječanstvo u potrazi za Bogom*, str. 282.

[56] Vasilev, Georgi*. Blgarsiki bogomilski i apokrifni predsavki v anglijskata srednovekovna kultura,* Sofija 2001, str. 37.

[57] Safet-beg Bašagić Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 1900, str. 8.

[58] Biljana Đjurđević-Stojković, Isto; Rino Camileri*, Historia e vërtetë e Inkuizicionit*, Tiranë, 2004, str. 34.

promjenama, preispitivanju odnosa i veza između stvaraoca i stvorenog.

c. Uslovi

1.

Čak i poslije pokrštavanja kralja Borisa (865) i prihvatanja hrišćanstva kao zvanične vjere, u bugarskoj državi još dugo su se održala paganska vjerovanja. Vjekovna tradicija se nije mogla tako jednostavno izbrisati. Poznate su pobune velikaša cara Borisa i prihvatanje nove vjere od strane njegovog sina Vladimira.[59] Jovan Egzarh, savremenik Simeona (893-927), na kategoričan način govori o još nepokrštenim Slavenima u zemlji Bugara. Sveti Ivan Rilski, koji je živio u vrijeme cara Petra, u svom testamentu savjetuje svojim učenicima da se priklone svojim sunarodnicima u vjeri i da se klone heretičkih rituala kojih se još uvijek pridržavaju i nakon pokrštavanja.

U Rodopima bilo je nepokrštenih Bugara sve do XI vijeka, koji su se, prema onome što se govori u Životopisu Sv. Georgija iz Ivera, i dalje molili svojim idolima. Ovakvo stanje dvovjerstva i vjerske kolebljivosti olakšalo je rađanje bogomilizma. U vezi sa ovim Edith Durham kaže: „Brzina kojom se ova vjera (nova bogomilska vjera – prim. N. D.) proširila pokazuje kako je hrišćanstvo površno prihvaćeno na Balkanu. Sunce i Mjesec koji su više obožavani u ovoj religiji, dotakli su, izgleda, stari prethrišćanski paganizam kod Slavena.“[60]

Pagansko nasljeđe, koje se dugo održavalo u narodu i koje je bilo jako krajem IX i na početku X vijeka, predstavljalo je pogodnu osnovu za antihrišćanske i paganske trendove. To je rezultiralo, prije svega, nepovjerenjem prema hrišćanskim dogmama, prema od-

[59] Ivanov Jordan*, Bogomilski knigi i legendi,* Sofija, 1925, str. 16.

[60] Durham, Edhith, *Njëzet vjet ngatërresa ballkanike,* Tiranë, 1927, str. 136.

rednicama Biblije i Jevanđelja. Tako su, suprotno hrišćanskim stavovima da se sunce i sve nebeske zvijezde kreću pod komandom Boga, slavenski pagani mislili da se sunce pomjera prema sopstvenoj želji.

Za razliku od predviđanja da je sve na ovom svijetu djelo Božje i da sve zavisi od njega, paganski pojedinci misle da na zemlji vladaju različita zla bića koja ljudima donose nesreću. Takva vjerovanja u zla bića (duhove, nimfe, vile i dr.) karakteristična za paganska religiju Slavena doprinose rušenju hrišćanskog monoteizma i pojačavaju dualističko shvatanje svijeta, uvjerenje da je univerzum koji vidimo oblast kojom upravlja đavo.

Paganske tendencije i pogledi poriču ne samo hrišćansku dogmu u njenim osnovnim tezama, već se suprotstavljaju i odbacuju hrišćanske institucije i njihove predstavnike. Razjareni pagani, prije svega, sa mržnjom posmatraju brzinu izgradnje crkava i manastira tokom X vijeka. Podizanje crkvenih kultnih objekata za njih je bila neobična i neprijatna pojava. Malobrojne paganske hramove imali su Protobugari, dok Slaveni, koji su činili dominantnu većinu stanovništva u zemlji, nisu gradili nikakve posebne građevine već su se molili pod otvorenim nebom, najčešće ispod nekog drveta, koje su smatrali **svetim**.

2.

Ova situacija predstavlja prirodnu osnovu u kojoj su mogle zaživjeti doktrine koje je rodio bogomilizam. Mogu se pomenuti i pavlićanski misionari iz jermenskog grada Tefrika koji su ovamo došli kako bi širili doktrinu odmah nakon pokrštavanja.[61] Rađanje bogomilizma naročito su olakšali jermenski i sirijski kolonisti koje je Vizantija u nekoliko navrata naselila u Trakiju i na području grada Plovdiva. Neki od njih su bili monofiziti, dok su ostali bili pavlikijani, masalijani i ikonoborci.

[61] Ivanov Jordan, *Bogomilski knigi i legendi,* Sofija, 1925, str. 17.

Devet godina nakon pustošenja koje je izazvala kuga u Trakiji (746-747), car Konstantin Kopronim doveo je jermenske i sirijske koloniste preko kojih se širila pavlkijanska hereza. Nasljednik Kopronima, Lav IV Hazarin, tokom 778. godine naselio je nove koloniste iz sjeverne Sirije. Pavlikijana je, također, bilo i u Carigradu (Konstantinopolju). Godine 813. kada je Krum opustošio Trakiju i uputio se prema prestonici Vizantije, tamošnji pavlikijani su se okuražili i pobunili protiv pravoslavnog sveštenstva, pritom se rugajući ikoni Svete Marije. Kasnije je imperator Jovan Cimski (969-976), koji je inače bio jermenskog porijekla, doveo i druge sunarodnike u oblast Plovdiva. Govori se i o doseljavanju Pečenjega, nosilaca maniheizma, u nekoliko oblasti.[62]

Postoje dokazi da je maniheizam još od ranije imao jake korijene na Balkanskom poluostrvu. Govoreći o ulozi prethodnih hereza Edith Durham piše: ***„Maniheizam je pustio jake korijene na Balkanskom poluostrvu još u doba Justinijana. Sada se preobukao u formu hrišćanstva. U Samosatenu u Maloj Aziji pojavila se jedna sekta poznata kao pavlikijani. Oni su povezali maniheizam sa posebnim propovjedima Sv. Pavla. Prognani od hrišćana udružili su se sa muslimanima i podigli se na ustanak koji je uništio veliki dio Male Azije. Car Kopronimus (741), kako bi ih oslabio, većinu šalje u Trakiju da služe kao graničari. Jovan Zimičes I (969) raselio je drugi dio dolinama Balkana. Od ovog vremena njihova se doktrina brzo širila.“***[63]

Dimitar Angelov, ocjenjujući sve ove okolnosti, zaključuje: ***„Snažno širenje pavlikijanizma i masalijanizma u bugarskim zemljama tokom X vijeka treba uzeti kao važan momenat u procesu***

---

[62] Ivanov, Jordan, *Bogomilski knigi i legendi,* Sofija 1925, str. 19; Kapelov, Josif. *Oreš,* Sofija, 1989, str. 11-12; Jireček, Konstantin, *Istorija Srba,* Beograd, 1988, str. 128.

[63] Durham, Edhith*, Bosnja dhe Hercegovina, Njëzet vjet ngatrresa ballkanike,* Tiranë, 1927, str. 136; Marjanović, Čedomir, *Istorija srpske crkve,* Beograd, 2001, str. 52; Vasilev*,* Georgi*. Blgarsiki bogomilski i apokrifni predsavki v anglijskata srednovekovna kultura,* Sofija 2001, str. 32.

formiranja bogomilske hereza toga vremena. Pod utjecajem ovih dviju doktrina, koje sa sobom nose gnostičko-dualističke elemente, uporedo sa snažnim antihrišćanskim i antifeudalnim tendencijama, bogomilizam se, kao specifična pojava bugarske realnosti, mogao brzo razviti kao sopstvena ideologija i proširiti kao socijalno-religiozni sistem.“[64]

Za Biljanu Đurđević-Stojković ***„...odgovor na pitanje kakva je bila heretička doktrina bogomila i sličnih sekti, koje su u osudi ujedinile dva rivala – katoličku i pravoslavnu crkvu, nalazi se u utvrđivanju porijekla ovih sekti. Naime, još sredinom VII vijeka, kada su hrišćani bili još jedinstveni, na prostorima Srednjeg Istoka i Male Azije, popularnost su ponovo zadobili maniheisti koji su poslužili kao ideološka osnova bogomilske doktrine. Maniheisti su, poslije prodora u Malu Aziju, privremeni smještaj našli u Carigradu (Konstantinopolju, Istambulu). Jedan dio članova ove sekte se, preko Jermena, proširio najvećim dijelom Balkanskog poluostrva, dok je ostatak stigao do sjeverne Italije i južne Francuske. Od jermenskih pavlićana i sirijskih maniheista u Bugarskoj su nastali bogomili, u Italiji i Dalmaciji patareni, dok u Provansi u južnoj Franuskoj katari.“***[65]

3.

Kada se govori o uslovima koji su doveli do pojave bogomilizma, bez sumnje treba uzeti u obzir ekonomsko-socijalnu i političku situacija u bugarskoj državi XI vijeka, vremenu kada se pojavila ova hereza. Prodorom hrišćanstva u bugarsku državu pojačan je i vizantijski utjecaj na pravne i agrarne odnose u njoj. To je dovelo do produbljivnja ekonomske diferencijacije, naglašavanja socijalnih podjela i jačanja kmetstva. Sve to, kao i neprestani ratovi sa tragičnim posljedicama, bili su povod da bogomili nisu mogli povjerovati da su sva ova zla djelo Boga, već samo Satane. Mislili

[64] Angelov, Dimitar*, Bogomilstvoto v' Blgarija,* Sofija, 1969, str. 140.
[65] Biljana Đurđević-Stojković, isto, str. 53.

su da bogatstvo i bogataši nisu predodređeni od Boga, već su proizvod tijela i djelo su đavola.

Prezviter Kozma (druga polovina X vijeka) je optužio bogomile da hule bogataše. Oni propovijedaju da bogatstvo i materijalna dobra potiču od đavola, a bogaćenje putem kamate i nepravde znači provođenje njegovih naredbi.[66] Prema njima, lakše će se kamila provući kroz iglene uši, nego što će bogataš ući u raj. Siromašan čovjek koji je pobožan i pravedan sigurno će ući u carstvo nebsko.[67]

Među stavovima sv. Pavla heretici podvlače one u kojima se ističe da sveštenici ne bi trebali biti zlatoljupci, niti gomilati materijalna dobra, da ne treba da prikupljaju poreze i kazne, uzimaju mito, i zemlju seljaka stavljaju pod svoju vlast.

Jaka mržnja protiv bogatih iznosi se i u poznatom slavenskom apokrifu „Hod Bogorodice po mukama“ u kojoj je iskazano duhovno stanje ugnjetenih slojeva. Ovdje se kao kazna za zelenaše (lihvare) određuje vješanje naglavačke. U užarenoj masi su postavljeni okrutni kneževi, episkopi, patrijarsi, srebroljupci koji uzimaju kamatu od svoga zlata.[68]

Pod utjecajem mišljenja da je imovina od đavola, da su bogataši grešnici koji će otići u pakao, da će samo siromašni spasiti svoju dušu, prihvaćene su tendencije za udaljavanjem od materijalnih dobara, raskošne odjeće, bogatih jela, jednom rječju promovisan je asketski način života.

Ove propovjedi svakako nisu mogle proći bez utjecaja na društveni život, na okolinu u kojoj su živjeli i djelovali bogomili.

Dovođenje pod sumnju vječnost vladavine careva, velikaša i klera, prirodno da nije moglo a da ne ohrabri potlačene mase da smelije razmišljaju o nečem boljem i da preduzmu inicijative za promjenu stanja u kojem su se nalazili. Tako se, promjenama koje su se desile u porodičnom i moralnom životu, jačanjem građanskog

[66] A. Dimitar, str. 276.
[67] A. Dimitar, str. 277.
[68] A. Dimitar, str. 279-280.

i crkvenog ropstva, rodilo nezadovoljstvo naroda koje je izraženo kroz pobune i neprijateljsko raspoloženje protiv novog poretka.

Po našem mišljenju u okviru ovih utjecaja možemo tražiti i pronaći socijalni karakter ovog veoma moćnog pokreta.

4.

Dimitar Angelov smatra da je povoljna osnova za rađanje hereze u Bugarskoj tokom X vijeka
stvorena ne samo prisustvom opozicije protiv zvanične ideologije, već i iz jednog drugog razloga prema kojem treba usmjeriti pažnju, a to je zbog širenja pismenosti i vaspitanja među narodom. On piše: „Ali ovo širenje pismenosti i obrazovanja može dobiti i drugi pravac i svojim sadržajem se vratiti protiv sveštenstva i vlastele i dobiti formu hereze. Obrazovani Bugarin koji je znao pisati i pjevati bio je u stanju ne samo da izabere i prihvati ono što propovijedaju ljudi crkve, već i da protestuje protiv njih, kada na drugi način interpretiraju sveto pismo. On je bio u stanju da obrazloži i suprotne stavove, da piše i govori iz duše, da se suprotstavi onome što dolazi odozgo.“[69]

d. Rasprostranjenost

Problem predstavlja i odgovor na pitanje gdje se zapravo rodila bogomilska doktrina. Mišljenje da je pop Bogomil započeo propovijedati herezu na tlu bugarske zemlje je isuviše uopšteno i može nas odvesti u razne krajeve bugarske države X vijeka, uključujući Miziju, Trakiju i Makedoniju. Međutim, postoje dovoljni razlozi da se prihvati stav da je jedan od glavnih centara u kojem je pop Bogomil, zajedno sa svojim učenicima, propovijedao herezu bio negdje u jugozapadnom dijelu bugarske države, odnosno na prostoru

[69] Dimitar Angelov, *Bogomilstvoto v Blgarija,* Sofija, 1969. str. 117.

današnje Makedonije. Prema Ostrogorskom, bogomilizam je pustio duboke korijene u Bugarskoj, odnosno u Makedoniji.[70]

Za vrijeme vladavine cara Petra, čija je prestonica bila u Preslavi, ove oblasti su bile najudaljenije od centralne i vjerske vlasti. To je dalo priliku da se mnogo lakše i brže šire pogledi suprotni stavovima zvanične crkve.

Jedan siguran izvor ukazuje na to da se tokom X vijeka u ovim oblastima javila hereza. U Životopisu Klimenta, koji je napisao vizantijski arhiepiskop Teofilakt, stoji da je nakon njegove smrti njegovo „stado" zahvatila loša hereza. Pominje se i Sveti Naum koji je djelovao u ovim krajevima.

Potrebno je naglasiti da je u jugozapadnom dijelu bugarske države tokom X vijeka živio značajan broj pagana. A paganizam je, kao što je dobro poznato, bio veoma povoljan za nastanak bogomilizma. Osim pagana u ovim oblastima krajem X vijeka bilo je i Jermena, kao rezultat kolonizatorske politike cara Vasilija II (976-1025), koji je tokom 988-989. godine naselio značajan broj jermenskih kolonista u makedonske oblasti kako bi pojačao sjeverne granice. Među njima bilo je i pavlićana. Susret sa pavlićanskim dualizmom predstavlja povoljnu osnovu za rađanje bogomilizma koji je po svom osnovnom smislu veoma blizak pavlićanizmu.

Nije bez značaja ni činjenica da su jugozapadni dijelovi bugarske države X vijeka, kao rezultat aktivnosti Klimenta Ohridskog i njegovih studenata, pretvoreni u jednu od glavnih obrazovnih sredina kulturnog buđenja. Ovo je bila još jedna značajna premisa za javljanje bogomilizma kao doktrine koja se ispoljavala ne samo kroz formu spontanih narodnih pjesama već i kroz poznavanje svetih knjiga.

Okolnosti pod kojima su jugozapadni dijelovi bugarske zemlje postaali centri bogomilizma, mogu se objasniti njenim širenjem tokom vjekova koji dolaze. Tamo su formirane prve vjereske heretičke opštine protiv kojih je vlast bila primorana ratovati. O snazi

[70] Ostrogorski, Georg*, Historia e perandorisë bizantine*, Tiranë, 1997, str. 182.

bogomilskog pokreta u ovim oblastima govore toponimi sačuvani do danas kao što su: Torbači, Bogomila, Kuduđerci, Bogoslov, Bogosloven, Jeremija i sl.

e. Istorija

Početke propovijedanja bogomilizma najvjerovatnije možemo tražiti u prvoj četvrtini X vijeka, ali prve i sigurne dokaze o ovoj doktrini nalazimo u pismu carigradskog patrijarha Teofilakta u kojem odgovara na pitanja bugarskog vladara Petra u vezi stava koji treba zauzeti prema propovjednicima hereze u njegovoj zemlji. Ovdje su opisana devet osnovnih vjerovanja ovih heretika, bez navođenja ko su bili njihovi glavni propovjednici i koje su razlike imali u odnosu na stavove prethodnih heretika. Po njemu, ova nova hereza je, u stvari, mješavina maniheizma i pavlićanizma. Ovo svoje ubjeđenje potkrepljuje nizom činjenica i, istovremeno sa demaskiranjem, upućuje kletve protiv nekada poznatih propovjednika maniheizma i pavlićanizma. Kako izgleda, carigradski patrijarh nije dobro poznavao suštinu ove doktrine i vidi je kao jednostavan nastavak dualističkih hereza u Bugarskoj.[71]

Za razliku od nepotpunih i shematskih podatakaTeofilakta, dokazi koje u Besjedi o novoj herezi (krivovjerju) iznosi Kozma su svježi i vrlo pouzdani (vjerodostojni). Oni jasno pokazuju da ona predstavlja izvorni događaj koji se javio na tlu bugarske zemlje. Osim ovoga, kod Kozme nalazimo i prvu vijest o njenom glavnom tvorcu. To je bio bugarski pop Bogomil.

Dalje, na Sinodu Borila (1211) proklinju se, zajedno sa učenikom Mihailom, i njegovi sljedbenici Teodor, Dobri, Stefan, Vasil i Petar. U jednom ruskom izvoru iz XI-XII vijeka čitamo da je „bio jedan pop po imenu Bogunemil koji je sa uvredama govorio o božanskom krstu: ***'Ako neko namjerno ubije sina cara, može li biti drag caru?*!** Govorio je i ovo: ***'Ako se molite i ljubite krst, isto tre-***

[71] Angelov Dimitar str. 142; Vidi i Ostrogorski, Georg*, Historia e perandorisë bizantine,* Tiranë, 1997, str. 154.

ba da se molite i ljubite magarca, jer je Hrist jahao magarca'. U jednom ruskom indeksu iz XV vijeka pominje se Bogomil kao otac i učitelj popa Jeremija. (Angelov, Dimitar, str. 44.)

...

Nakon smrti cara Petra sjeveroistočna Bugarska je pala pod vlast Vizantije (971). Centar države je premješten u jugozapadni dio. Upravljanje su dobila četiri sina komite Nikole: David, Mojsije, Aron i Samuil. Oni su oslobodili okupirane sjeveroistočne oblasti i uspostavili prethodno stanje. Poslije smrti svoja tri brata, Samuil je još više proširio svoje teritorije. Počela je borba na život i smrt sa Vizantijom. Bilo je više bitaka. U toku 1014. godine Samuil je umro. Sa njegovim nasljednikom na čelu Bugari nisu bili u stanju da se bore protiv jačeg i odlučnijeg neprijatelja. Godine 1018. vizantijski car Vasilij II zauzeo je Ohrid.

Ima potvrda da je tokom ovog perioda bogomilizam bio dosta raširen i da je Samuil vodio meku politiku prema pripadnicima ove doktrine. Govori se o narodima prevarenim bugarskom, masilijanskom i bogomilskom herezom koja se proširila u Miziji, Albaniji, Dalmaciji, Iliriku i Srbiji.

Važni dokazi se nalaze u životopisu Ivana Vladimira. U uvodnom odlomku srpski knjaz je prikazan kao slavna ličnost zbog niza dobrih djela. Između ostalog, njemu je pripala slava i zbog toga što je uništio bogomile i heretike masilijane, što je istrijebio njihove prevare i obnovio pravu vjeru.

Između 1014. i 1185. godine, više od jednog i po vijeka, bugarska država je potpala pod vlast Vizantije. Ove okolnosti su utjecale da je ojačao bogomilski pokret i doktrina. O ovome svjedoči veliki broj izvora koji nas vode do druge polovine XI vijeka. U bugarskoj apokrifnoj hronici primijetan je utjecaj bogomilske doktrine. Tako se porijeklo bugarske države povezuje sa prorokom Isaijem, koji se uz Božje dopuštenje, popeo na sedmo nebo i dobio naredbu od Boga da ode među Bugare i povede ih u određenu zemlju. Nakon to-

ga, govori se ovdje, čuo sam jedan glas koji mi je poručio nešto drugo: Isaije, moj dragi proroče, idi na zapad do najviših strana rimkog carstva, među jednom trećinom Kumana, zvanih Bugarima, i nastani zemlju Karvunsku koju su napustili Rimljani i Grci.

Čak i tvrdnja da su car i žena bezgrešni potpuno je u skladu sa asketskim shvatanjem. Dalje, za vladare Arona, Mojsija i Samuila, kaže se, da ih je rodila Sveta Marija proročnica, a da je cara Asparuha održala krava.

U direktnoj vezi sa bogomilskom propovijedi, pokrenutoj početkom XI vijeka u dijelovima Vizantije 1027. godine, proglašeno je pet anatema koje su u obzir uzele osnovna shvatanja heretika: nepravoslavno shvatanje Trojstva, dualističko poimanje i dr. Proglašavanje ovih anatema je jasan pokazatelj da je vizantijska crkva shvatila da sa pojavom bogomilizma dolaze ozbiljne prijetnje i da se treba dobro pripremiti kako bi bio uništen a njegovi sljedbenici rastureni.

Tokom druge polovine X vijeka na balkanskim prostorima Vizantije postalo je popularno ime „bogomil“, dok se u Maloj Aziji to desilo još ranije.[72] Jugozapadni dio bivše bugarske države ili današnje Makedonije ostao je biti glavni centar širenja ove hereze. Bogomili ovdje nisu trpjeli samo od vlasti vizantijske crkve, već i od krstaša koji su krajem XI vijeka marširali prema Jerusalimu. Sve se ovo dešavalo u vrijeme kada se bogomilizam protezao od Plovdiva pa do najjužnijih dijelova Trakije.

Sredinom XI vijeka bogomilizam se proširio i u dijelove Vizantije u Maloj Aziji. U ovo vrijeme bogomili su jako i aktivno propovijedali i podučavali stanovništvo ovih krajeva temama Opsikon, Kivereoten i Trekoezion. Heretici Male Azije se zovu krstjani ili hristopoli (građani Hrista). Osim ovih imena, ovdje se javlja i naziv bogomili. Tako su zvali heretike Teme Kivereoten (najjužniji dio Male Azije, odnosno zaliv Atalije), kao i u drugim djelovima zemlje. To govori o stepenu popularnosti bogomilskog imena. Pored ovih imena u Maloj Aziji tokom XI vijeka javlja se još jedno do-

[72] Angelov Dimitar, str. 371-372.

maće ime. Ovdje je poznato kao ime *fundigiagiti* ili *fundaiti*, što znači *torbonošci* a koje je poznato u Temi Opsikon. Ovo ime nisu izmislili sami heretici, već njihovi protivnici. Osim imena krstjani, bogomili za heretike ovih dijelova Vizantije u upotrebi je i ime masalijani.

Izvori jasno govore da se na Balkanskom poluostrvu i u Maloj Aziji bogomili dijele na *savršene* i *obične*. Prvi žive jedan težak asketski život i bave se objašnjavanjem svojih stavova. Oni su najbolje, čak do detalja, poznavali svoju ideologiju. Drugi su, u najvećem broju, bili sljedbenici prvih. Oni mogu, nakon dobrih priprema, preći u redove *savršenih*.

Bogomili su, isto kao na Balkanu, i u Maloj Aziji bili podvrgnuti velikim progonima. Izvori govore o hereticima vezivanim lancima kako bi priznali svoja vjerovanja i stavove. To potvrđuje svirepost i odlučnost vlasti da ih tretira kao najopasnije kriminalce.

Posebni sudovi protiv propovjednika hereze, kao onaj protiv Nila (1092), potom protiv Vlehernita, protiv monaha Vasila u prisustvu 12 apostola i najviših vojnih starješina i njegovo spaljivanje na lomači na carigradskom hipodromu (1111), jasno govore o tome. Protiv njih su vođene istrage, prisiljavani su da napuste svoje uvjerenje, određivane su im kazne, čak je u tome angažovan i sam car Aleksej Komnen I.

O nivou i snazi kojom se širila hereza dovoljna su sljedeća dva podatka. Prema Ani Komneni, Vlahernit, ne samo da je prevario mnoge ljude, već je uspio ubijediti mnoge poznate porodice prestonice. Dok je monah Vasil, prije spaljivanja na lomači, na poziv da napusti svoja uvjerenja u zamjenu za slobodu, odgovorio da je „...spreman da uđe u vatru i da umre hiljadu puta, a da se ne bi odrekao onoga u šta vjeruje.“[73]

I nakon svih mjera koje je preduzeo car Aleksej Komnen, i pored toga što izvori ne govore o njihovim aktivnostima, bogomili su se ipak širili na svim stranama carstva i dobijali naklonost mladih. Bogomilizam je počeo ulaziti i u monaške i crkvene sredine

[73] A. Dimitar, 382-402.

privlačeći i ljude iz visokog sveštenstva. Kao rezultat toga sredinom XII vijeka počelo se ponovo govoriti o ovoj doktrini i opet su započeli progoni.

Godine 1140. i 1143. visoki sud Sinoda osudio je jednog igumana, dva episkopa, 3 monaha, jer su posjedovali zabranjenu literaturu i propovijedali heretičke ideje.

U određenim oblastima, kao u Meglenu u Makedoniji, bogomilizam je poprimio neočekivano vanrednu veličinu i obim. Prema životopisu episkopa Ilariona Meglenskog, utjecaj heretika je bio toliko snažan da je čak i imperator Mihail Komnen bio spreman da napusti „vjeru istine“, da se nije uključio episkop i da nije kod njega pojačao pravoslavlje. Ilarion je dobio posebnu naredbu od samog imperatora Manuela Komnena, u kojoj apeluje da od bogomilizma treba počistiti cijelu teritoriju Vizantije. Imperator Manuel Komnen i njegovi saradnici bili su zadovoljni kada su bogomili bacani u tamnice, protjerivani iz zemlje, i nisu se zaustavljali sve do njihovog fizičkog uništenja.

I pored svega toga bogomilizam nije iskorijenjen. Njegovi propovjednici su se nastavili širiti po selima i gradovima. U jednoj izjavi čuvenog vizantijskog tumača zakona, Todora Valsamona, pisanoj između 1170-1180. godine u vezi njegovih komentara Nomokanona, govori se da je u to vrijeme u dijelovima carstva bilo utvrđenja i drugih oblasti koje su bile inficirane bogomilskom herezom. Bogomili su aktivno djelovali sve do Južne Trakije, poluostrva Hersonesa kod Galipolja, duboko u Maloj Aziji. U drugoj polovini XII vijeka po prvi put se javlja i ime *pataren* upotrebljavano za bogomile na Balkanu, naročito za one u Bosni.

Uprkos progonima i prijetnjama za vrijeme vladavine Manuela Komnena (1143-1180), osnovano je nekoliko vjerskih opština sa svojim rukovodiocima na čelu. Jedna od njih je bila u Carigradu i po svemu sudeći bila je povezana sa aktivnostima Vasila. Ipak, glavne i najpopularnije su bile opštine dragovita i bugara, obje u

Makedoniji, prva zagovornik apsolutnog dualizma i druga nešo suzdržanija.[74]

Tokom druge polovine XII vijeka bogomilizam je doživio procvat i u srpskim zemljama. Uznemiren propovijedanjem bogomila, srpski župan Stefan Nemanja (1168-1196), odlučio je sazvati Sabor na kojem bi osudio njihovu doktrinu, a pomoć je dobio od najviših predstavnika crkvene vlasti. Heretici su demaskirani, izloženi anatemi i protiv njih su preduzete najoštrije mjere. Neki su osuđeni na smrt spaljivanjem, drugi su prognani, a trećima su određene različite kazne. Oduzeta im je imovina i podijeljena siromašnima.

Osim u Srbiji, krajem XII vijeka bogomilizam se proširio i na Bosnu, u kojoj su bogomili poznatiji po imenu *patareni*, i u mnogim evropskim zemljama, uglavnom u Italiji i Francuskoj, u jednom pravcu, te prema Rusiji, u drugom pravcu.

Godine 1187. godine stvoreno je drugo bugarsko carstvo. Tokom vladavine Asena I, a posebno Kalojana (1197-1207), isto kao i u vrijeme Samuila, zbog okolnosti u kojima se zemlja nalazila, uspostavljen je mir, jedan vid saveza između heretika i vlasti koji će se završiti ubistvom ovog posljednjeg i dolaskom Borila (1207-1218) na presto.

Sinod iz 1211 godine, kjoji je sazvan na zahtjev Borila, a na kojem je formuliran niz anatema protiv bogomilskih heretika, govori ne samo o angažovanju cara i crkve protiv njih, već i o visokom stepenu širenja pomenutog učenja. Nakon Borila, car Ivan Asen II (1218-1241) zapamćen je po miroljubivom stavu i politici razumijevanja prema bogomilskom pokretu.

Tokom XIV vijeka u Bugarskoj je rođena sklonost ka jednom krajnje ekstremnom vjerskom praznovjerju. Učvrstilo se vjerovanje da zemljom vladaju zli duhovi i demoni koji prouzrokuju bijedu ljudi i nagone ih na grijeh i zločin. Ovo vjerovanje je najbolje iskazano u životopisima ovoga perioda. Naime, na početku svakog životopisa (biografije) velika pažnja poklanja se ulozi đavola i njegovih demona koji obavljaju opaka i crna djela kako bi uništili i

[74] A. Dimitar, str. 402-403.

savladali čovjeka. Ovo snažno vjerovanje o negativnoj ulozi đavola imalo je solidnu osnovu u dualističkim pogledima pavlićana i bogomila prema kojima je ovozemaljski svijet carstvo kojim upravlja Satana.

U vezi pomenute tendencije kroz praznovjerje se širilo i mišljenje da postoje čarobnjaci koji djeluju po zapovijesti đavola. Raznim magijama i čudima objašnjavaju se mnoge katastrofe i težak život, koji su bili predodređeni. Širenje vjerovanja u magije i demone usko je povezano sa oživljavanjem starih paganskih tradicija.

Pored njih, u Bugarskoj ovoga vremena, pojavila su se još dva vjerovanja koja su svakako pripadala herezi: isiaizam, čija je suština bila obnova direktne veze sa Bogom kao u vremenu kad je on bio u raju i filozofko-teološka doktrina koja je kao osnov uzimala energiju Boga.

Prvi su propovjedali razliku između biti i suštine božije energije i kako se odnosi između čovjeka i Boga mogu povratiti pomoću jednog temeljnog asketizma, drugi su bit i energiju Boga vidjeli kao jedinstvo koje se ne može odvojiti.

Istovremeno, pisani izvori potvrđuju oživljavanje bogomilizma u selima južne Trakije i Makedonije, u manastirima Svete Gore (Atosa) koji su u to vrijeme pripadali Vizantiji. Protiv dva slučaja pokrenuti su sudski procesi. U drugom slučaju osuđenima su spaljena lica usijanim željezom i nametnuto im je progonstvo.

I pored toga što su nastavljene represije protiv propovjednika i njihovih sljedbenika, bogomilizam nije ugušen. Nastavio je živjeti u novim oblicima, sada sa većim naglaskom na Trnovo, glavni grad bugarskog carstva. To nije moglo biti prihvaćeno od strane pravoslavne crkve. Na jednom Saboru sazvanom 1360. godine u carskoj palati, u prisustvu samoga cara, dva njegova sina, patrijarha Trnova i mitropolita glavnih gradova, na smrt je osuđena grupa heretika, a potom kazna preinačena i smanjena na doživotno progonstvo iz zemlje. (Angelov, Dimitar, str. 509) I u susjednim srpskim zemljama vođena je oštra borba protiv heretika bogomila, ovdje poznatih pod imenom babuni.

Kasnije, naročito prodorom Turaka na Balkan, utjecaj bogomilizma se smanjuje da bi na kraju ostao samo u toponimima, apokrifima i legendama kao odjek jednog otpora i hrabrosti da se drugačije misli, kao dokaz o ljudskom nastojanju da bolje sazna svijet, da pronađe efikasne puteve i načine kako bi smirio dušu i tijelo, kao gost na ovom i vječan žitelj na drugome Svijetu.

Ja se pridružujem onoj manjini koja vjeruje i pokušava dokazati da je ova doktrina, zapravo hereza, dualizam i način da se objasni svijet na dva principa, kao odlika ljudskg duha u kojem u vječitoj i nepomirljivoj suprotnosti žive esi (đavo) i uni (Bog).

Polazeći od ovog logičkog stanovišta oni misle da bogomilizam nije nestao, već je nastavio živjeti, uz taktičko povlačenje u odnosu na hrišćanstvo, zbog nedostatka osnovne energije, da bi stigao do naših dana. Tako, Barleti govori o bugarskim hereticima, vjerovatno je riječ o Torbešima Reke kod Debra, koji su sudjelovali u snagama Skenderbega u odbrani tvrđave Svetigrad (1448). Drugi, u Bosni ovu granicu pomjeraju sve do XVIII-XIX vijeka, a ja ću pokušati dokazati da bogomilizam u Gori i sada nastavlja živjeti kroz način razmišljanja i djelovanja njenih stanovnika, Torbeša.

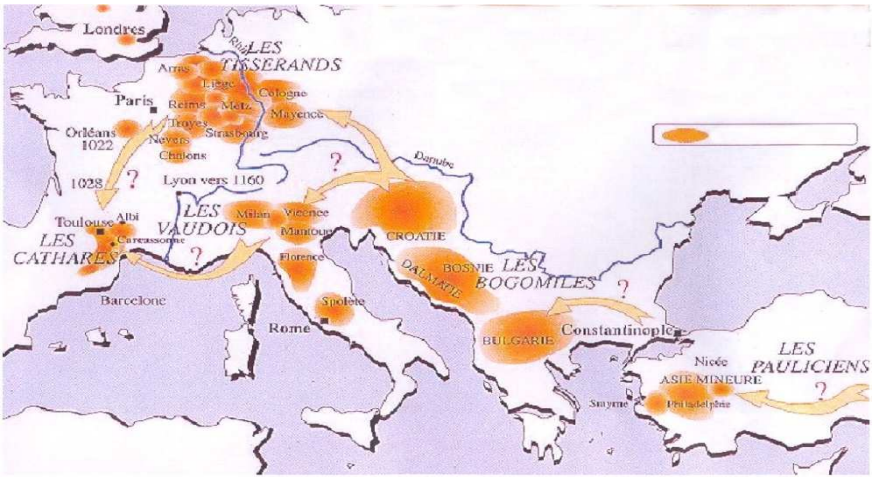

Slika br. 1: *Bogomilizam u periodu od X – XIV vijeka*

...

Što se tiče prisustva bogomilizma na albanskom prostoru, i pored kategoričkog poricanja Dom Šan Zefa[75] i Šefćeta Hodže,[76] sve okolnosti ukazuju na to da se ova hereza i ovdje razvila i da se dugo održala. Kako se Albanija mogla spasiti ove epidemije kad znamo da se u njenom okruženju nalaze Makedonija, Italija, Srbija, Bosna, zemlje u kojima je cvjetala hereza? Sama činjenica da je Albanija bila tranzitna zemlja bogomila i bogomilskog pokreta je sasvim dovoljna da se ne padne na nivo kategoričkog poricanja postojanja hereze.

Daleko od očiju hrišćanskih centara i centralne vlasti, ove sredine su bile idealne za propagandu i prakticiranje ove doktrine. Druga istorijska okolnost koju treba uzeti u obzir je ta da su albanski predjeli gotovo jedan vijek bili pod bugarskom okupacijom i da je tokom vladavine cara Samuila (997-1014) na albanskoj i dalmatinskoj teritoriji bogomilizam imao jaku potporu.

Olga Zirojević u svojoj studiji posvećenoj kriptohrišćanstvu pod naslovom *Alahovi hrišćani* dolazi do zaključka: „Proces islamizacije domaćeg stanovništva na balkanskim i drugim prostorima Osmanskog carstva nije išao ni brzo ni jednostavno. Prolazio je kroz više etapa u kojima su novi muslimani nastojali da sačuvaju veze sa starom verom; najdrastičniji oblik čuvanja stare vere bio je kriptohrišćanstvo, a još rasprostranjenija je bila 'nezavršena islamizacija'. Postoji mišljenje da je možda bolje govoriti o stepenima kriptohrišćanstva nego o nesavršenoj konverziji ili o pomešanoj religiji (koristi se i naziv oblici verskog sinkretizma). I dok su se u prvom slučaju tajno sledili hrišćanski propisi, u drugom su se javno čuvali stari praznici i običaji, uz korišćenje svog dotadašnjeg 'neverničkog' jezika. Među njima je, međutim, teško povući jasnu granicu. Otuda, kao da su u pravu francuski istoričari B. i L. Ben-

[75] Hoxha, Shefqet*, Kërkime për besime në Lumë,* Tirana, 2005, str. 71.

[76] Hoxha, Shefqet*, Shqiptari Sinan Pasha i Topojanit,* Tirana, 2005, str. 150-151.

nasar kada preobraćenike na islam (renegate) nazivaju Alahovim hrišćanima (Les chretiens d'Allah).“[77]

Ovaj fenomen u svom klasičnom obliku poznat kod Albanaca, raširen po čitavom Balkanu, tipičan za prostore u kojima je cvjetao bogomolizam, nije se mogao odvojiti od kriptopaganizma koji je bio jedna od osnovnih odlika bogomila. Ne znam kako je moguće da Albanci ostanu izvan ovog okvira kad je poznato da su oni glavni nosioci ovog fenomena.

Bugarski akademik Jordan Ivanov piše: „Neki Torbeši u Makedoniji, posebno kriptokršćani u Albaniji, pod utjecajem muhamedanizma, čak su do danas sačuvali čudnu mješavinu dvovjerstva. Prihvatanjem dualističke doktrine mnogo ranije su pronašli jak odsjaj na izvorima. Zbog toga su neki nedovoljno informisani hroničari i polemičari, upoznati samo sa spoljašnjom stranom dogmatike ove doktrine, unose zabunu i oko imena sekti. U najvećem broju slučajeva oni operišu uopštenim pojmom 'bogomil' kako bi označili dualističke skupine u Bugarskoj.“[78]

Gasper Đini u svojoj knjizi *Episkopija Skoplje-Prizren kroz stoljeća* objavljenoj u Zagrebu 1992. godine piše o nastanku, širenju i i o kažnjavanju hereze bonozijana u Dardaniji u IV i V vijeku nove ere.

Jedino istraživanje bogomilizma u Albaniji je ono Dimitra Šuterićija objavljenom u časopisu Studime historike 2 u Tirani 1980. godine pod naslovom *Bilješka o srednjovjekovnoj herezi u Albaniji* (str. 111-222).

Ne zadržavajući se na većini izvora koje on koristi i činjenicama koje iznosi, izdvajamo neke njegove stavove, kao što su: 1. Bogomilizam je pitanje koje nije beznačajno u istoriji Albanije. (str. 119) 2. Albanija je bila jedno od područja gdje se javila hereza još u doba krize sistema robovlasnika u IV i V vijeku. 3. Na pragu

[77] Zirojević, Olga, *Alahovi hrišćani,* Republika, Beograd, 2002, br. 282-283. Vidi i Hekard*: Historia dhe përshkrimi i Shqipërisë së epërme ose i Gegërisë, Tirana, 2008, strf. 427-428.*

[78] Ivanov, Jordan*, Bogomiliski knigi i legendi,* Sofija, 1970, str. 33.

„nove“ hereze u godinama ikonoboraca (728-843) Albanija je bila među vodećim zemljama u borbi protiv ikona. (str. 201) 4. Albanija je, zajedno sa Makedonijom, bila geografski epicentar pokreta „nove“ hereze u Evropi. (str. 205) 5. Postojanje hereze u Albaniji se i danas može potvrditi u onomastici. (str. 206-208) 6. Pretpostavlja se da je hereza bila jedan od faktora koji je utjecao na pojavu albanske pismenosti. (str. 200) 7. U Albaniji je bogomilizam poznat po imenu „novicijani“. (str. 206) 8. Posljednji tragovi hereze u Albaniji, kao i u susjednim zemljama, srećemo sve do XVII vijeka. Tada je Mark Skura, arhiepiskop Drača, preobratio u katoličanstvo dva sela heretika (Mirak i Polis) u okrugu Elbasan (danas u okolini Libražda). Ovo se dogodilo 1640. godine. (str. 219)

Prema našem mišljenju i motiv bacača sjemena, zidna slika izvanredno realizovana četkicom Onufra, je jasan dokaz utjecaja bogomilskih apokrifa, gdje se Hrist javlja kao sijač čudotvorac, dok apostoli Petar i Endija kao njegovi orači.[79]

Kada je riječ o prisustvu bogomilske hereze u Albaniji, kao dokaz osobite važnosti je onaj iz 1298. godine, kada preko jednog papinog pisma saznajemo da se hereza proširila i na biskupije Drača, Bara i Raguze, i dalje na sjever. U pismu se daje naredba arhiđakonu Drača da se bori protiv hereze kako bi bila uništena. Ostali podaci koji su direktno vezani za herezu govore o njenom širenju u Al baniji te o saradnji između albanskih heretika sa onima iz Bosne.[80]

Istu stvar je potvrdio i jedan zapadni anonimni posjetilac Albanije koji je 1308. godine boravio na ovom prostoru, i koji je, između ostalog, zapisao: „ Ljudi ovih oblasti nisu ni samo katolici, ni samo šizmatici.“[81] Šefćet Hodža otvoreno kaže: „Jedno pitanje koje treba dotaći je i odnos između bogomilizma i islama u oblasti Ljume.“[82] U osnovi ostaje na pozicijama Dom Šan Zefa prema ko-

[79] Vasilev, Georgi. Citirano djelo, str. 33.

[80] Shuteriqi, Dhimitër. *Shënim mbi herezinë mesjetare në Shqipëri,* Studime historike 2, Tiranë, 1980. str. 213.

[81] Shuteriqi, Dhimitër. Isto, str. 214.

[82] Hoxha, Shefqet*, Kërkime për besime…*isto.

jem su albanski predjeli, uključujući i Ljumu, bili imuni od ove opasnosti, kada niže zaključuje: „Sa vjerskog aspekta bogomilizam nije nimalo utjecao na islamizaciju stanovništva Gore, a još manje onoga u Ljumi.“ [83]

Slično našim tvrdnjama, a suprotno ovoj logici, Šuterići potencira: „Potrebno je razmotriti kakvu je ulogu imao ovaj faktor (bogomilska hereza) i na islamizaciju Albanije.“[84] Dok Petrika Thëngjilli, kojeg na naše čuđenje Šefćet Hodža citira za nešto suprotno, nije se mogao, u skladu sa našim mišljenjem, jasnije izraziti, kad kaže da su bogomili svojim djelovanjem „...stvorili prostor balkanskim narodima da prigrle islamsku vjeru.“[85]

Smatramo da ni Ljuma, kao dio albanskog prostora, u kojoj je prisustvo bogomilizma više nego dokazano, ne može biti izuzetak. Budući da se nalazi na idealnoj raskrsnici susretanja ljudi, robe i ideja, nije mogla izbjeći kontakte sa različitim ideološkim, političkim, filozofskim i vjerskim utjecajima koji su se ovdje ukršali. Ljuma se nije mogla spasiti ove infekcije budući da je gotovo četiri stoljeća naizmjenično padala pod vlast Bugarske, Vizantije i Srbije, u vremenu kada je bogomilizam bio jako raširen i kada je borba protiv njega bio najveći problem crkve i države. Nije se mogla spasiti, jer su sva naselja, izuzev Kuksa, bila pod jurisdikcijom pravoslavne crkve, a bogomilizam bio frakcja, odnosno sekta hrišćanskog obreda. Dalje, kako je bilo moguće da se Ljuma spasi kada se graniči dvjema oblastima zaraženim ovom doktrinom, kao što su Gora i Debar.

Konačno, kako bi se utvrdilo kao neutemeljeno kategoričko poricanje, dovoljno je citirati samog Š. Hodžu koji kaže da „...je čak i danas planinac iz Ljume veći poklonik politeizma, odnosno paga-

[83] *Kërkime për besime*, Cit. str. 272

[84] Shuteriqi, Dhimitir, Isto, str. 205.

[85] Thëngjilli, Petrika*, Shqiptarët midis lindjes dhe perendimit I,* Tiranë, 2002, str. 336.

nizma, nego islama."[86] Ovo dvovjerstvo, kriptopaganizam, bio je tipičan za heretike, odnosno bogomile.

Što se tiče kvaliteta ove pojave, ne možemo kazati ništa ukoliko ne uzmemo u obzir istorijska kretanja i ako Ljumu ne posmatramo kao jednu od najvažnijih oaza u kojoj je došlo do višebrojnih etničkih promjena.

Već je prihvaćeno mišljenje da je došlo do napretka procesa romanizacije u nekim oblastima Dardanije nakon rimskog osvajanja koje je trajalo nekoliko vjekova. Prema Noelu Malkomu jedna takva oblast je razdvalaja rane Bugare i Srbe i latinogovornike koji nisu bili odmah uništeni, već su, naprotiv, bili ojačani novim izbjeglicama pridošlih iz sjevernih oblasti. Ovom barijerom, kojom je onemogućen kontakt između Srba i Bugara, istraživači objašnjavaju postojanje velikih razlika između srpskog i bugaro-makedonskog jezika.

„Ovi govornici latinskog su na ovaj način formirali široku graničnu zonu između Bugara i Srba. Zaštitna kruna vrhova Kosova možda je bila od koristi za njih, jer je planinski rimski put od Kosova do albanske obale – sa nekoliko latinskih toponima sačuvanih do danas, kao što je npr. Puka, izvedena od 'via publica' – može povezati sa drugim dijelovima latinštine."[87]

Ovo naglašava i Jakov Mile koji, govoreći o utjecaju rimske okupacije na ilirskom prostoru, piše: „Njihov utjecaj se raširio na sve četiri strane svijeta, ali nije u potpunosti romanizirao stanovništvo koje je živjelo u njemu. Ovaj utjecaj nije bio podjednak u svim dijelovima, negdje se osjetio više a negdje manje. Njegov smjer kretanja poklapa se sa onim kojim su išle vojne legije. Dakle, slijedio je primorski put i puteve na kopnu koji topografski ne ometaju prolaz."[88]

O istom fenomenu Čabej kaže: „Sa jakim političkim i vojnim uređenjem koje je Rim donosio svugdje, izvršena je romanizacija

[86] Hoxha, Shefqet, *Kërkime për besime…*str. 27.
[87] Malcolm Noel, *Kosova një histori e shkurtër,* Prishtinë-Tiranë, 2001, str. 27.
[88] Mile, Jakov*, Raca shqiptare,* Tiranë, 1995, str. 64.

zemlje i u Ilirikumu se proširila latinska kultura i jezik.“ I on, među faktore koji su imali najveći utjecaj u ovom procesu, nabraja: mrežu puteva koje su Rimljani gradili za vojne potrebe, vojne centre i njihove kampove, rimske tvrđave, vojne veterane koji su od strane države nagrađivani komadom zemlje na kojem su se nasta- nili a koji su najčešće bili lokalni romanizirani mladići, doseljenike i period više od pet stoljeća duge rimske vladavine.[89]

Svi ovi faktori su bili izrazito prisutni u Ljumi. Ljuma, važan čvor na putu Lissus – Naissus – Thesalonik, prije Puke se može uzeti kao tipičan primjer romanizacije. Rijetko gdje se može naći toliko latinskih toponima i drugih tragova, koji su posljedica ovog procesa, na jednom tako malom prostoru kao što je trougao Žur – Kuks – Koljosjan, što u stvari čini i srce Ljume.

Polina i Brut su bili dvije tačke za odmor i zabavu Rimljana. Kuks je bio centar preko kojeg su se *non stop* skelom na obje strane Bijelog i Crnog Drima prevozili putnici, vojne trupe, stoka, roba i drugo. Sve ovo su osiguravali i služili posebni civili. Kod ljumske kule, na glavnom dijelu puta Lissus – Naissus – Thesalonik, granaju se dva strateška pravca: Dolina Vana – Polog (Tetovo) i Ćafa Koljosjan – Kala e Dodes – Debar. Latifundija (zemljišni posjed) koloniziran na prostoru Gostil – Nanga[90] kao i rudnik Đeđan bile su dvije tačke koje su imale važan ekonomski značaj i služile za zadovoljenje potreba rimskih vojnih trupa. Banja Nanga govori o rimskim stanovnicima ili romaniziranom sloju koji je ekonomski mogao priuštiti ovaj luksuz.

Kako bi se obezbijedio ovaj strateški važan i takoreći vojnički trougao, služila je kalaja Pece koja je bila i administrativni i crkveni centar, tvrđava Gradište, Kaljaja Bušat, rimska stanica u Dolini Vana kao i oblasna (policijska) stanica u Žuru. Na ovom prostoru se nalaze latinski toponimi Kuks, Udha Puka, Nderpuke, Brut, Vana, Polina i dr.

---

[89] Çabej, Eqerem*, Hyrje në historinë e gjuhës shqipe,* Tiranë, 1976, str. 113.

[90] Përzhita Luan*, Kukësi vështrim arkeologjik,* Tiranë, 2004, str. 43.

Različiti izvori govore o slavizaciji Ljume. Ovu oblast Ećrem Čabej, zajedno sa Kosovom, Skadarskom Malesijom, Debrom i Korčom, klasificira kao jednu od zona sa najvećim utjecajem „slavenštine“ zbog dugih i intenzivnih kontakata sa njima.[91] O ovome svjedoče mnogi slavenski toponimi i pozajmice u govoru Ljume[92] i

[91] Çabej, Eqerem*, Hyrje në historinë e gjuhës shqipe,* Tiranë, 1976, str. 142.

[92] Od 31 sela ove oblasti potvrđenih kao srednovjekovna naselja u turskim katastrima 1571, 1591. godine *(Pulaha, Selami, Krahinat e Sanxhakut të Dukagjinit gjatë shekullit XVI, "Studime historike" 4, 1973, 181, 182.),* 20 njih ima čisto slavenske nazive (Gorna Goštica ili Paškaš, Pobrek, Dobroš, Dolina Goštica, Virnica [Virica], Kudsač [Kodsać], Štićanic, Žur, Bulin Dol ili Bardofic, Gabranica, Bogdanica, Kolosna, Dobrošin, Morina ili Vijovič, Gamnja ili Milobost, Buslišta, Lančišta ili Tršana, Šin Bera ili Sveti Nika, Krušofic, Munić [Monić]), 1 albanski (Buzalepur), 3 u slavenskoj form (Kukufic, Nankofic e Madhe, Nankofic e Vogël, Truališta), 2 vlaška (Pandala ili Pankala, Brađan) i 4 koji se ne mogu lako odrediti (Šalja, Tatza, Krynza, Bušad.) Od oronima mogu se pomenuti Zminec, Galaič ili Gjalicë, Koritnik, i dr., ali su svakako i mikrotoponimi veoma značajni i karakteristični. U Lomji smo identifikovali Kepi Shillaftë, u Gostilu: Taranče (Kodra e Zabelit të Premë) *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hoxha, Munair, "Historiku i fshatit Gostil - Lokalitet Kukës, rrethi Kukës" 1969, f. 2.),* u Prbregu: Lešnica, Kroi i Bratit, Kaniči, Šen Elija. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave Domi, Rifat, "Historiku i fshatit Pobreg - rrethi Kukës" 1969, f. 2.)*, u Đeđanu: Ormane, Božilaz, Špela e Bratit, Padina e Madhe, Padina e Vogël, Stërgë, Kroi i Zbinecit. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Gjuta, Handi, "Historiku i fshatit Gjegjën - rrethi Kukës" 1973, f. 6,7.),* u Tršenu: Planic, Pajeca, Lama e Kolovozit, Kroi i Vojvodes. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Korbi, Rexhep, "Historiku i fshatit Tërshenë - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës" 1969, f. 3.)* U Štični: Fuša e Paškašave, Ara e Tejkit, Kroi Buč, Bože, Mali i Galices. (*AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Axhami, Islam, "Historiku i fshatit Shtiqën - lokaliteti Kukës, rrethi Kukës" 1969, f. 2.),* u Nangi: Kodra e Berujažit, Zites, Podi, Zbori *(AMK. Kutia Historikët re fshatrave. Onuzi, Enver, "Historiku i fshatit Nangë -Lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës" 1969, f. 1),* u Gabrici: Livadet e Bogdanit*. (AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Gjana, Tasim, "Historiku i fshatit Gabricë - Bicaj, rrethi Kukës" 1969, f. 1.)* u Morini: Plašinat, Kepi i Barakikes, Mali i Gradištit, Proi i Plašines. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Shehu, Fteah, "Historiku i fshatit Morincë - lokaliteti Qendër,1969, f. 2.)*, u Bardocu: Resnik, Kodra e Kamlenit, Padina e vogel, Maja e Kšoveces, Boka e Lenes, Lenište, Polje Bunari, Polje Husaj, Gradiš-

ti, Kepi i Brakikes, Zabreg, Proi i Biskoves, Kodra e Golibrdes. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Shahu, Hasan, "Historiku i fshatit Bardhoc" 1963, f. 4.)* u Kolosjanu: Mali i Pržalit, Mali i Kumašit, Mali i Belešes, Kroji Stapec, Kodra e Dobranes *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Halilaj, Zeqir, "Historiku i fshatit Kolosjan" 1969, f. 2-3)*, u Domaju: Mašna e Tetes, Soponek (*(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Domi, Rakip, "Historiku i fshatit Domaj -lokasliteti Bicaj, Rrethi Kukës" 1963, f. 6.)* u Luni: Đoli i Dheneve. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Bruka, Dervish, "Historiku i fshatit Lusën" 1963, f. 3.)* u Canaju: Ara e Jovanit, Bojdane, Španski, Brati. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Kërxhaliu, Xhemali, Historiku fshatit Canaj" 1963, f. 2,3),* u Mustafaju: Ođradet, Beleš, Pod, Reka e Tejes, Kroji i Vojvodes, Trnabuka, Mđolet e Bratit, Rađadoci, Šteku i Vikarit, Buza e Gradištit, Špela e Gradištit, Zorišta. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave,Zela, Gani, "Historiku i fshatit Mustafaj" - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1963, f. 2, 3.)* u Bušatu: Ođradet, Ropniče. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hoxha, Zaim, "Historiku i fshatit Bushat" - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1963, f. 1.)*, u Osmanaju: Kroji i pap Tushes, Rađadoci. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, "Historiku i fshatit Osmanaj - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës". 1969, f. 1.)*, u Zal-Lusni: Ara e Škavit, Varezat e Dušes, Reka e Ujit t Buštrices. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Korbi, Osman, "Historiku i fshatit Zall - Lusën" - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1963, f. 3.)*

- U turskom katastarskom registru iz 1571, 1591. godine u nahiji Debar, prema nama, slavenski toponimi su Buštrica, Nikosan, Kučkič, Bardan, Draž, Lijaž, Širđan, Diragišta (mahale Bloštan, Radomir, Ceren) Šulan, Čajla (Škiza, Kalis, Mlika.) U Guri: Prališt, Guri i poljakut, Sprađon, Rodinat e Sojme *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Shira, Ramadan, "Historiku i fshatit Gurrë" - lokaliteti Bushtricë, rrethi Kukës. 1963, f. 3.),* u Škinaku: Livadet e Veledenes, Reka e Made, Reka, Ara e Kotare, Hodani. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Tosuni, Han, "Historiku i fshatit Zall - Lusën" - lokaliteti Bushtric rrethi Kukës. 1963, f. 2, 3.)* u Palušu: Pereštic, Kroi i Malavices, Sirodi, Ura e Čafkes *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Palushi, Selim, "Historiku i fshatit Palushl - Lusën" - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës. 1963, f. 2, 3.),* U Matrandžu: Kodra e Bočanit, Brinja e Aliovices *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hareni, Xhelil, "Historiku i fshatit Matranxh - lokaliteti Bushtric" rrethi Kukës. 1963, f. 4, 5.),* u Vili: Proi Radoš. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Jata, Shefqet, "Historiku i fshatit Vilë" - lokaliteti Bushtric rrethi Kukës. 1963, f. 1.*), u Fšatu: Škala e Čovekit, Pijavod, Fuša Smreje. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hoxha, Musli, "Historiku i fshatit Fshat - lokaliteti Bushtricë" rrethi Kukës. 1963, f. 4.),* në Buzamadi: Reka, Lađa Vlki, Kroi i Zdumes, Livadi Škaf, Kodra e Kumicit, Pust, Mali i Lenes. *(AMK.*

Kutia e historikëve të fshatrave, Cena, Hasije, "His- toriku i fshatit Buzëmadhe - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës". 1963, f. 2.), u Čaju: Reka e Čajes, Letne, Đuri Pop, Kureli i Letne, Ličeni i Letne, Carakol. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Gjini, Veli, "Historiku i fashatit Çajë - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës". 1963, f. 2*.), u Đeđe: Prohodi, Raje, Kodra e Bočane, Ograda, Stanet e Bočane *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Bajraktari, Ahmet, "Historiku i fshatit Gjegje - lokaliteti Bushtricë" rrethi Kukës. 1963, f. 2,3.),*

U Brekinju: Proi i Mihačit, Proi i Lavadištit, Proi i Selces, Kroi i Dišovojces, Kroi i Mat Kejes, Kodra e Šrtecit, Kodra e Borovjanit, Borovjan, Kodra e Ilahines, Rrafša e Đolit, Ledina e Proslopit, Mali i Lokištes, Mali Noves, Ornejca e Liketit, Mali i Strbines, Ara e Lenes, Promkat e Đata, Teferiči, Kodra e Dolines *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Bajraktari, Dafku, Zenel, "Historiku i fshatit Brekijë - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës. 1963, f. 1,2.)*, U Novom Selu: Luga, Rečica, Gradišt, Toročejce. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, B. Hamzi, "Historiku i fshatit Novosejë - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës. 1962, f. 1,2.)*, u Topoljanu: Reka, Kika e Vrahit, Zastena, Matëjca, Gryka e Pločes, Zanoges, Prroi i Kalavičit, Kodra e Polenes, Lendina e Radines, Mali i Osohes, Arat e Lasnecit, Đuri i Lasnecit, Guri i Pločes, Toročica. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Çupi, Ramadan, "Historiku i fshatit Topojan - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës. 1963, f. 3.4)*, u Turaju: Proi i Škinakeve, Kroi i Vellkit *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Basha, Vebi, "Historiku i fshatit Turaj - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës'. 1969, f.3)*, u Štrezni: Guri i Pločes, Guri i Blates, Reka e Štrezes, Kodra e Gradištit, Kroi i Delices *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Osmani, Kambner, "Historiku i fshatit Shtreze". 1963, f.2)*, u Nimči: Ara e Lenes. *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Llukovi, Neshat, "Historiku i fshatit Nimçë - Zapod, rrethi Kukës. 1963, f. 1)*, u Kolovozu: Zite, Reka e Štrezes, Reka e Topojanit, Lazi e Verit, Lazi e Koljes, Guri i Lazit, Plajnice, Jaralnik, Ođrade, Lazije, Velemije, Blate, Plumbumlaka, Lofkam, Džafrokam. Doslavec, Bratalajke, Krdžanojca, Zarovec (zavorec), Mijan, Bunare *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Nela, Halit, "Historiku i fshatit Kollovoz - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës". 1963, f. 1)*, u Resku: Kroi i Parecit, Kroi Tanuš. Kroi Selites, *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Domi, Muhamet, "Historiku i fshatit Resk" 1970, f. 5.)*

- Neke od slavenskih pozajmica koje smo identifikovali u leksici albanskog narodnog govora u Kuksu u sferi svakodnevnih ljudskih djelatnosti su: otava, prašit, kulač, laška, pirajka, pogače, čerep, poljak, šinik, dajo, lomit, trohë, trošitë, konop, međe, lis, brazde, pojate, ode, platke, platit, orl, prlak, karlic, police, kamare, vrahe, đužme, opet, viđe, kait, kajgane, postenice, razboj, kore, rasad, soj, l'ndine, rudine, ođrade, padine, potke, korit, grabit, m'ti, dremit, g'zof, pod,

njenoj duhovnoj kulturi. Vukodlak, Vampir pripadaju fondu slavenske demonologije.[93]

Isto tako i podjela narodnog godišnjeg kalendara po principu Đurđevdan–Sredleto–Mitrovdan–Sredzima–Đurđevdan (Shëngjergj -mezi i verës-Shënmitër-mezi i dimrit–Shëngjergj) kao i dani promjene godišnjih doba kao što su Krstovdan, Božić, Blagovec i Đurđevdan (Kërstovi, Bozhiqi, Bllagoveci e Shëngjergji) proslavljaju se u Ljumi. I samo ime ***be-ja*****,** temeljna albanska institucija, je slavenskog porijekla od ***beda*** = prisila, prijetnja.[94] Slavenski toponim ***Zbor*** = mjesto, skupina ljudi, u selu Nanga je jedini dokaz da je na prostoru Ljume postojala stara slavenska institucija skupštine (tradicija okupljanja Slavena na jednom mjestu).

U jednoj od balada zabilježenih u Ljumi, jasno je naznačeno jedno naselje u kojem se nalazi mahala potura i Albanaca, u vrijeme kada su oni zajedno živjeli. Tu se pominje *djevojka potureša* i *Potur Mahala.*[95] Bez sumnje da je riječ o *djevojci* i mahali *Torbeša*, zato što samoTorbeše u Kuksu i okolini identifikuju kao poture. Neprihvatanje Hasanove majke da se njen sin oženi Mejremom, djevojkom poturešom, govori o neprihvatanju i odvajanju jednih od drugih. Smatramo da nije slučajno ni to što neka susjedna sela Čaljane zovu Torbešima. I istorijski zapisi o gore pomenutim selima govore o ranije doseljenim stanovnicima. Značajna je i činjeni-

---

patkua, porot, čekič, staraplak, sakice, teslice, kopač, lehe, zakos, kose, žeg, šeleg, rud, skapejt, zdajke, zatke, zatek, zaslon, rogoze, stan, bačice, čelnik, okola, prženice, jaz, prglen, gost, gostit, koš, postači, hore, valavice, argač, ornajce, posek, bubrek, mrcejne, postat, raskapite, vade, vadit, trt, trtan, kutel, kolan, škeke, opinge, opaške, grdit, škopit, liče, stol, ploče, grabuje, vatr, verige, pijavice, matice, korube, košare, probe, kosišt, strehe, kapice, tok, breg, lise, hašik, rogozine, kocke, poter, stom, vrel, trup, sane, temlik, lese, lesnice, košere, kotlač, koromane, đob, guše, zaguši, kotar, obor, zabel, plug, kozar, lum, be, lahusa, luđat, pudit i dr.

[93] Çabej, Eqerem*, Hyrje në historinë e gjuhës shqipe,* Tiranë, 1975, str. 144.

[94] Çabej, Eqerem, *Studime etimologjike në fushë të shqipes II A-B,* Tiranë, 1978, str. 186-187.

[95] Hoxha, Shefqet, *Epikë legjendare nga rrethi i Kukësit,* Tiranë, 1982, str. 311.

ca što se u više navrata pokazuje i pravac njihovog prebjega, što je prostor iz kojeg su dolazili.

Prema našem mišljenju početke procesa slavizacije možemo tražiti i naći u drugoj polovini XII vijeka. Isto tako potvrđujemo da doseljenici nisu bili Srbi već Torbeši. Jer, to se događalo u vrijeme prije nego što su Srbi okupirali Kosovo. Srpski kolonisti se još nisu ni nastanili na ove prostore, dok su Torbeši Gore, što je potvrđeno, već bili stacionirani (naseljeni) u njihova današnja naselja.

Što se tiče albanizacije ona se, na jednom širem arealu čiji je dio i Ljuma, po svemu sudeći i prema nišljenju mogih naučnika dogodila u dva talasa.[96] Prvi talas je bio krajem XIII vijeka, dok je drugi, koji je određeniji, započeo poslije 1690. godine i nastavio to kom XVIII[97] vijeka. Ovo tvrde Milan Šuflaj,[98] Roberto Almagija,[99] Karlo Tagliavini,[100] Stadmuller[101] i Jakov Mile.[102] Albansko-slavenski suživot u Ljumi, iako s pola glasa, prihvata i Šefćet Hodža.[103]

Tako treba shvatiti i sve istoričare sela ove oblasti koji govore o doseljenju sa zapada i zamjeni domaćeg stanovništva koje, milom ili silom, migrira u pravcu istoka, gdje se kaže:[104]

---

[96] Mile Jakov, *Raca shqiptare,* Tiranë, 1995, f. 81 – 82.

[97] Jakov Mile, isto, str. 72. Vidi i str. 111. gdje piše: "Na kraju XIII vijeka započeo je talas širenja albanskih plemena: u pravcu sjeveroistoka nastanili su se na Kosovu, Raškoj, Srbiji, jedan veliki dio u Sjevernoj i Zapadnoj Makedoniji; u pravcu juga spustili su se u Tesaliju, Epir, Etoliju i Akarnaniju."

[98] Shuflai, Milan, *Sërbët dhe Shqiptarët, Tiranë, 2001, str. 70, 180-181.*

[99] *"L' Albania"* Roma,1930, str.. 105. - Jorga Breeve*, Histoire de l'Albanie ect,* str. 59.

[100] *Le parlate albanezi di tipo Ghego-orientale Dardania e Macedonia nord occidentale në "La tere albanesi redente, 1 Kosovo, str. 16.*

[101] Jakov Mile , isto.

[102] *Raca shqiptare,* Tiranë, 1995, str. 82.

[103] Hoxha, Shefqet*, Kërkime për besim…,* str. 71.

[104] 1. **Za Gostil**: "U početku su došle samo dvije kuće, dva brata iz Mirdite. Ostali dio sela je došao iz Štične. Iz sela nije bilo pokretanja ljudi. Jedino je zbog kuge nestao rod Murtajni. Najveći dio sela se odvojio od Štične... U selu živi šest rodova (fisova): Cenaj, Hasaj, Sulaj, Murataj, Hazir Selmanaj, Sopaj. Najstariji rod su Sopaj." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hoxha, Munair, "Historiku i***

fshatit Gostil - Lokaliteti Kukës, rrethi Kukës" 1969, str. 2.)

2. **Za Pobreg**: "Oni [stari]prema usmenom predanju govore o begu Harmisu koji je držao ovo mjesto i koji je radio sa seljanima. Kasnije su, kažu, došli Mata i Dida iz Mirdite i postali sluge kod bega. Nakon izvjesnog vremena braća Mata i Dida su iz porodičnih razloga ubili bega Harmisa i zauzeli njegovo mjesto. Zemlju su podijelili među sobom. U selu Prebreg žive 4 glavna roda: Mat-Muja, Dida, Halači i Kovači. Osim ovih ima još nekoliko manjih rodova koji su zadržali ime roda odakle su pristigli, kao na primjer Nedži, Mica, Duraku, Peca i dr. Prema usmenom predanju smatra se da je najstariji rod Mat-Muja jer su Mata i Dida bili braća i kada su se podijelili formirali su dva roda po imenu njihovih predaka, tako da je ispalo da je naredni rod poslije Dide i Mat-Muje bio rod Cupa. Nakon ova tri roda doselio se rod Kovači, smatra se da su došli iz Rapče koja je na 1 sat hoda iza granice. Stanovnici ovoga sela i danas su zadržali ovo prezime kao na primjer Buč Kovači koji je živio u Rapči. Halači su se odvojili od roda Cen Sulje koji se spustio u Domaj, pošto je bio sluga kod Dide. Dida je bio u zavadi sa Ćefailom Nergutinom. Prvak roda je rekao da će ga ubiti ukoliko mu daju zemlju. Pošto su se dogovorili među sobom, Halači je ubio Ćefalija Nergutina i uzeo zemlju Dide. Smatra se da je ime Halač dobio po zanatu kojim se bavio (Piri Mensur Halač , odnosno, da su se bavili pamukom i izradom jorgana. Rod Nedži pretpostavlja se da došao je iz Štične." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave Domi, Rifat, "Historiku i fshatit Pobreg - rrethi Kukës" 1969, str. 2. Vidi i Hoxha, Qamil "Jeta dhe vepra ime…" , Tiranë 2008, str. 562 - 564)***

3. **Za Đeđan:** "U selu Đeđan nastanjeno je staro autohtono stanovništvo iz oblasti Trtore iz Ljume. U Đeđanu živi pet rodov, a to su: 1. Rod Nergut koji je došao iz Skadarske Malesije (prije 1400. godine rod Hot), 2. Rod Džahu je došao iz Skadarske Malesije u isto vrijeme, 3.Rod Mice je nepoznatog porijekla, 4. Rod Rusta je nepoznatog porijekla, pretpostavlja se da je autohton, 5. Rod Taci je došao iz Šeta iz sela Bardoca, 6. Rod Mojneg, čije je porijeklo nepoznato, iselio se u Istambul i nije ostavio potomke...Rod Mice, prema usmenoj predaji, dobio je dozvolu da se nastanii u Đeđan. Njihovi preci su upotrebljavali narodne instrumente kao što su zurle, bubnjevi, kavale i dr. Prema predanju, ovaj rod je dobio dozvolu da se naseli u Đeđan, ali je njihov predak morao da se popne na vrh Kamene Doline, pusti bubanj i tamo gdje se bubanj zaaustavi, tu će se sagraditi kuću. I danas se ovo mjesto zove Lama e Rames." **(*AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Gjuta, Hamdi, "Historiku i fshatit Gjegjën - rrethi Kukës" 1973, str. 1)***

4. **Za Tršen:** "Narod čuva predaju da su nekada bila sela Fšejak, Bojdan i Bušat koja su zbog svoje zemlje i zemlje susjednih sela došli u zavadi i počela su ubi-

janja i to ih je primoralo da se odsele. Ne zna se kud je otišlo stanovništvo Fšejaka. U Bojdanu je ostao samo jedan unuk. I sada postoji u Bicaju rod Bojdani. Bušati su zauzeli mjesto u Bušatu kod Skadra. Također se govori da su u ranije doba na području našeg sela postojala tri sela: Tršenak, Kolovoz i Španak. Na mjestu gdje su bila sela nalaze se temelji kuća, metalni predmeti i glineno posuđe. Na mjestu gdje je sada šuma nalaze se zidovi kuća koje su nekad postojale. Ovi znaci se nalaze i unutar sela i istočno od sela. Priča se da su ranije drva za ogrev sjekli na zapadnoj strani. Isto se govori da se stanovništvo ovih sela pokrenulo ka istoku zbog međusobnih ubistava. Prvi koji su se odselili bili su Tršanaku i Kolovozi, dok su Španaku još neko vrijeme ostali uz pomoć Klodžinara, sela koje se nalazilo ispod vrha Galaiča u Ljumi. Priča se da je rod Španak bio primoran da se iseli zbog jakih vjetrova, zbog čega se i danas koristi izreka Lelekukušpani...Porijeklo naših sela je albasko. Prvi naš predak došao je iz Fana, iz mjesta koje se zove Džudž Bici, i nastanio se u mjesto koje se zove Osmanaj. Imao je tri sina: Canu, Mustafu i Osmana. Naši seljani su sinovi Mustafe." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Korbi, Rexhep, "Historiku i fshatit Tërshenë - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës" 1969, str. 2,3, 4)***

5. **Za Štičnu:** "Jedan dio stanovnika ovog sela je doseljen iz Đakovačke Malesije, od Krasnića, jedan dio iz Reča kod Debra. Iz sela se iselio dio stanovnika oko 1800. godine i otišao u Ramhas, jedan dio u Kenet a jedan dio u Gostil koji je danas stvorio zasebno selo...Neke porodice iz mahale Baša su se iselile u Pobreg i formirali posebnu mahalu koja se zove Neči i koja je danas dio naselja Pobreg. ... U Štični danas živi 7 rodova, a to su: 1) Baša, 2) Trota, 3) Voka, 4) Cengu, 5) Adžami, 6) Muja, 7) Murati. Najstariji rodovi u ovom selu su Baša i Cengu. Svi rodovi su doseljenici. Jedan dio je došao iz Reča kod Debra kao Trota, Voka i dr. a jedan dio je stigao iz Đakovačke Malesije kao Baša, Muja i dr." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Axhami, Islam, "Historiku i fshatit Shtiqën - lokaliteti Kukës, rrethi Kukës" 1969, str. 2. Vidi i Hoxha, Qamil "Jeta dhe vepra ime…", Tiranë 2008, str. 561-562)***

6. Za Gabricu: "Prije nego su se ovdje nastanili, stanovnici ovog sela su živjeli na jednom drugom mjestu na kojem nisu bili u stanju preživjeti ... Selo čine tri roda koji nisu u rodbinskim vezama. Jedan rod se zove Đana, koji se u drugoj polovini XIX vijeka doselio iz Bicaja u kojem još imaju rodbinu. Rod Musalara, kažu, vuče korijene iz Đabra kod Vilje po čemu je i selo dobilo ime, dok Musalari ne znaju tačno odakle su došli... Najstariji od svih, kažu, su Musalari. Svi rodovi su doseljenici." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Gjana, Tasim, "Historiku i fshatit Gabricë - Bicaj, rrethi Kukës" 1969, str. 1)***

7. **Za Morinu:** "Prema tvrdnjama nekih staraca od 90-95 godina, kao što su

Sadik Redžaj, Vejsel Pržita i Riza Pržita, kaže se da su prvi u ovo selo stigli iz Reča kod Skadra i on se zvao Pal. Pal je stigao zajedno sa svojom ženom Marijom, što se, izgleda, dogodilo sredinom XV vijeka pošto je Vejsel Pržita znao izbrojati sva kolena. Pal se naselio uz mali potok koji razdvaja današnje dvije mahale Suljaj i Pržitu, pošto je mjesto bilo zaštićeno od vjetra. Koliko je ovo vjerodostojno potvrđuje i naziv jednog mjesta koje se zove Lama e Palit. Izgleda da je Pal ubrzo zatim umro, pošto se govori da je Marija odgojila dvoje siročadi Veyu i Mata, koji su se kasnije podijelili. Veza je ostao tu, dok je Mata prešao na lijevu stranu potoka. Dakle, imamo dvije kuće. Pošto je Marija bila jedina odrasla osoba, stanovnici susjednih sela su naselje prozvali Morina, a ovo potvrđuje i starac Vejsel Pržita.

Što se tiče roda Durak oni su se doselili kasnije. Priča se da je prvi iz ovog roda došao iz Ćef Morine (Kosovo) i to je bio Kočina. Izgleda da je ova migracija bila zbog krvne osjete. Od Kočine je formirana mahala Durak, koja obuhvata i dvije kuće na kraju sela i koja se zove Durak i Zi (Crni Durak) i ovo je ostalo tako jer je imao crnu boju kože. Kočina je kao porodica pobjegla u Vrbnicu, pošto je bila u zavadi sa Vezom. Kočine su zemlju ostavili Sedu, Duraku, Aliji i Redži.

Veza je formirao današnju mahalu Suljaj, jer se njegov nasljednik zvao Sulj, dok je Mata formirao Pržitu. Dakle, u ovo vrijeme ovo stanovništvo je konvertiralo u muslimane, kako izgleda zbog utjecaja turske vladavine, pošto su u početku ovi rodovi bili katolici. To potvrđuje i mjesto koje se nalazi u vrhu sela i koje se zove Kisha e Arës Dan Asllanit (Crkva na njivi Dan Aslana). Tako je nastalo današnje selo Morin.

Ime roda Pržita, prema kazivanju Sadika Redže, je postalo tako pošto su Duraki jednom noževima napali porodicu Mate. U to vrijeme bilo je i spaljivanje kuća, i, kako izgleda, jedno dijete je izgorjelo (spržilo se)u licu, te se zbog toga čitava mahala prozvala Pržita.... Istref Pržita, nasljednik Mata, govori da je mahala Pržita bila u zavadi sa Bošom koji je ubio nekoga iz njihove mahale i da ne zna odakle su došli." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave "Historiku i fshatit Morin - lokaliteti Qendër ,1969, str. 1. 2. 3).***

8. **Za Bardoc:** "Naše selo je na početku formirano od šest domova: jedna kuća starosjedelaca i pet kuća doseljenika....Selo od davnina ima sedam rodova, a to su: Gremizi, Groše, Demolar, Ljač, Ferati, Šahe, Ademi. Kao najstariji rod u našem selu smatra se rod Gremizi. Nekoliko jačih članova napustili su ovaj rod i danas žive u selu Vlašnje na Kosovu (Jugoslaavija). Rod Groše je došao iz Koplika kod Skadra zbog krvne osvete, zaposjeli mjesto pored Gremiza i bave se poljoprivredom. Rod Demolari je došao iz Sile kod Morine i zauzeo mjesto pored Groša. Rod Ljači došao je iz Ljača kod Puke i zauzeli su mjesto pore Groša. Rod

Ferata došao je iz Radeše (Jugoslavija) i po zanimanju su kovači. Rod Šahe je nastao tako što je jedna žena po imenu Šaha uzela muža iz roda Rusta iz Đeđena. Rod Ademovih je došao iz Suroja, zauzeo je mjesto na zemljištu Kšovice. Šaha mu je ponudila brak, ali je on odgovorio da je smatra sestrom. Ovaj se rod bratski približio rodu Šahe i udaljio od Kšovica, pored kojih su do danas ostali njihovi temelji." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Shahu, Hasan, "Historiku i fshatit Bardhoc" 1963, str. 7, 8)***

9. **Za Kolosjan:** "Današnji Kolosjan je osnovan prije nego što je nastalo selo Bicaj. Većina stanovnika su rod Husen-age Štekuta, osvajača oblasti koji je došao u vrijeme fetiha, tj. u vrijeme borbe za vjeru. Njegovo pravo porijeklo je arapsko, zapravo persijsko. Kada je Sulejman Šah, Turčin, stigao u Rumeliju (Balkan) jedan od 80 njegovih konjanika bio je Husen-aga, koji je od domaćeg stanovništva dobio nadimak Šteku, tj. putnik (shtegtar). Kada je Husen-aga stigao u Kolosjan, našao je prazno mjesto. Zatekao je samo jednu kuću, Hoda, koji je prešao na islam i tu ostao. Međutim Kolja, kao prvak sela zajedno sa ostalim žiteljima, napustio je mjesto i stigao u selo Šenđin kod Fana (Mirdita). Husen - aga je u braku sa ženom iz Stambola imao samo sina Mehmet-agu. Mehmet je imao dvije žene. Imao je dva sina, jednog lijepog, drugog tamnoputog. Od milošte njihov otac (Mehmet) prozvao je „bulica" onog ljepšeg, a „korb" (gavran), onog drugog. Većina stanovnika u selu su Korbe i Bulice. Došljaci u selu su Hasi, iz Hasa, zatim ubice koje su bile pod zaštitom Husen-age i kojima je dodijelio zemlju. To su tri roda: Rate, Omuri i Viši. Ovdje se nastanila još jedna porodica iz Mamze, Oruči.

U drugoj kući se nastanila Sofija, koja je timarila konja Husen-age. Postoji legenda u kojoj se kaže da je Husen-aga zbog jedne greške prokleo Sofiju „da nikada nema dvije kuće". Začudo, i danas postoji samo jedna kuća. Postoji i legenda o livadama Dardze koje je Husen-aga poklonio Džudž Biciju kada mu je obećao ćerku. Kada je došlo vrijeme udaje, djevojka je rekla ocu: - Koji ćeš mi dio zemlje pokloniti? – Daću ti Livade Dardze. Djevojka je rekla: - Oče, dao si mi pustu zemlju na kojoj se samo stoka napasa. On je prokleo, rekavši: Ko se hrani na pustoši, pust će i biti. Tako je bilo. Stoka koja uništava ove pašnjake, bude i sama uništena.

Ubistvo Husen-age Štekuta:

Husen-aga je putovao sa nekoliko momaka iz Ujmišta (susjedno selo) koji su ga upitali gdje će biti granica između njihovog sela i Kolosjana. On je odgovorio tako što je bacio kamen u Crni Drim: „Granica sa Kolosjanom je ovdje" (to jest do Crnog Drma). Selo Ujmišta je ostalo sa druge strane Drima (Tejdrinja = Preko Drima), tj. u Arnu. Na ovaj način Husen-aga ih je želio ostaviti na drugoj obali

Drima, gdje su imali veliki komad zemlje, dok su na strani prema Kolosjanu dobili samo komad zemlje zvane Malćene. Zbog ovoga su se Ujmištani zainatili i noću ubili (posjekli) Husen-agu. Njegov mezar se nalazi u Ujmištu. Borba zbog granice između dva sela nastavljena je do kasno zbog čega je proliveno mnogo krvi...

Rod Spahi:

Sinan Mehmeti iz roda Bulice je putovao od kuće prema Solunu (Seljaniku) i prolazeći pored Tikveša naišao je na aždahu koja se bila isprečila na putu. Turska vlada je sa obje strane puta postavila straže kako ljudi ne bi prolazili ovuda i kako ne bi bili uništeni. Straža je htjela zaustaviti i Sinana, ali se on nije obazirao na njih i nastavio je put.

Izašla je aždaha. Sinan je zamahnuo sabljom, odsjekao joj glavu i ubacio u torbu. Vijest o ovom događaju brzo je stigla do Sultana koji je pozvao Sinana u Adrianopolj, prestonicu Turske u ono vrijeme. Pošto je vidio glavu aždahe, sultan ga je upitao šta želi. „Želim da se izliječi moj konj koji je povrijeđen u borbi sa aždahom." Sultan ga je uputio u štalu da odabere najboljeg konja. Pošto je Sinan isprobao sve konje, i pošto se ni za jednog nije mogao odlučitii, sultanu je kazao da drugoga konja ne želi, već traži da se njegov konj izliječi.

Sultan mu je dodijelio titulu spahije čime mu je pripala desetina svega u oblasti Tikveša. Sinan je bio obavezan da kao konjanik učestvuje u svim borbama gdje je bilo potrebno prema uslovima koji su gore navedeni. (Tako se, sa koljena na koljeno, nastavilo sve do vremena sultana Mahmuta, reformatora Turske, koji je janjičarima i spahijama ukinuo privilegije koje su imali. On je (Sinan) cijeli svoj život proveo u Kolosjanu u kojem je i sahranjen. Njegov mezar se nalazi u turbetu u Kolosjanu zajedno sa mezarom derviša Ismaila (Deda Bulice), njgovog rođaka. Datum smrti je označen na nišan-kamenu."

(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Spahiu, Riza, "Historiku i fshatit Kolosjan" 1969, str. 2-3)

10. **Za Domaj:** "Mjesto na kojem su postavljeni temelji sela bilo je nekad pošumljeno, naročito ljeskovinom. Okolo se uzižu brda koja mjestu daju izgled jedne duboke jame i štite ga od zimske hladnoće. Kao takvo mjesto je veoma pogodno za zimovanje stoke. Prvi koji je stigao u ovo mjesto iz Tejdrina bio je čobanin koji se ovdje spustio zbog zime, ali se tokom ljeta ponovo vratio u Tejdrinu. U to vrijeme se ovo mjesto, po svemu sudeći, zvalo Soponejke, ali je porijeklo imena nepoznato. Čak i danas mnogi stari ljudi mjesto zovu Dome Soponejka (Domet e Soponejkit).

Poslije više zima čobanin koji je stanovao u Soponejku podijelio se sa braćom i stalno nastanio na zemlji pored puta čime je formirao prvu porodicu u novom

selu, koje je kasnije postalo isključivo stočarsko, odnosno ovčarsko selo. Još od tog vremena stanovnici Domaja su poznati po tradiciji čuvanja ovaca. Čak do prije pedesetak godina u ovom selu bilo je mnogo porodica koje su držale velika stada ovaca. I danas u selu ne postoji porodica koja nema ovaca, ali su stada rijetka i sa manjim brojem ovaca.

A što se tiče imena Domaj, smatra se da je nastalo po imenu popa Doma u vrijeme dok je selo još bilo hrišćansko. I danas se između dvije mahale u selu nalazi brdo koje se zove Kodra e Kishes (Crkvino brdo). I danas se na tom mjestu nalaze ostaci ljudskih kostiju koje svjedoče da se pored crkve u kojoj je bio pop Dom nalazilo groblje." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Domi, Rakip, "Historiku i fshatit Domaj - lokaliteti Bicaj, Rrethi Kukës" 1963, str. 1, 2, 3. Vidi i Hoxha, Qamil. "Jeta dhe vepra ime…" , Tiranë 2008, str. 547)***

11. **Za Resk:** "U selu Resk u tursko vrijeme, kažu, bila je jedna stanica sa tajnom službom koja se zvala „Res". Nakon određenog vremena ime se mijenja i postaje Resk. Dok Mal Čene, nekadašnje selo sa ovim imenom, koje je sada dio sela Resk, ima ovo porijeklo: U davno vrijeme u selo je stigao ćehaja sa ovcama na zimovanje. Ali te godine zima je bila oštra i ćehaja, čije je stado brojalo 300 ovaca, je ostao bez hrane za stoku. Zbog toga su mu sve ovce pocrkale. Jedino su psi preživjeli, jer su jeli meso crkotina. Čobanin je razočaran napustio ovo mjesto rekavši: "Ovo mjesto nije ni za šta drugo osim za pse." Prema ovoj legendi ostalo je ime Mal Čene ... Stanovnici sela su porijeklom iz Džana kod Skadra." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Domi, Muhamet, "Historiku i fshatit Resk" 1970, str. 1.2)***

11. ***Za Ljusnu:*** "Porijeklo sela Ljusna dolazi od nekoliko starih rodova. Mjesto je osvojio Kukli-beg koji ga je kasnije poklonio Hađoliju (debarskom paši) da njime vlada. Hađoli je tražio ćerku Kolja koji je stanovao u Guri Kuqu (Crvenom Kamenu) kod Ljure. Kolja nije prihvatio Hađolija za prijatelja. Tada je Hađoli svojom vojskom opkolio kuću Kolja i ugrabio njegovu kćer. Iz ovog razloga su dva brata, Kolja i Pepa, pobjegla. Tada je Kolja stigao u Draj – Reč. Kasnije se pomirio sa Hađolijem koji mu je dodijelio zemlju na kojoj je i danas. Zajedno sa Koljom došao je i njegov stariji brat Pepa...U početku je selo imalo samo dvije kuće: Kolje (Koljđine) i Pepe (Pepeše). Kasnije je stigao i Đeta iz Gura Kuća kod Ljure koji je ubio svog neprijatelja i nastanio se u Ljusnu... U selu Ljusna živi 8 rodova. Najstarija su tri roda: Pepoši, Koljđini i Đete. Pepoši su se povezali sa Manima, Koljđini sa Čikom, Bibom, Carem, Muratom i Dervišom. Ova naselja su formirana prije sedam koljena." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Bruka, Dervish, "Historiku i fshatit Lusën" 1963, str. 3.6. Vidi i Hoxha, Qamil "Jeta dhe vepra ime…", Tiranë 2008, str. 570.)***

12. **Za Nangu:** "U prošlosti sjeverno od našeg sela, u mahali Krendze koja i danas postoji, postojala je i mahala Barujaža gdje je najprije formirano selo Nanga i koja se izgubila bez tragova... Porijeklo sela se objašnjava tako što su došle dvije osobe Pepa i Heren koji su bili u službi begova Pape. Tu su formirane prve mahale Pepe i Hereni koje i danas postoje u selu. Doseljava se i rod Gaše porijeklom iz Tropoje, koji su na početku stanovali u Arasu – mjestu koje se i danas nalazi na obroncima Galaiča (Gjalice). Vremenom su stanovnici ovih mahala sišli kod Krojnat e Malit jer su ih proganjali begovi Pape. Begovi Pape koji nisu podnosili Gaše, bili su primorani da se odsele u Kosovo Polje. Gaše, zajedno sa rodovima Pepe i Hereni formiraju selo po imenu Nanga kao skraćenicu imena *„Krojnat e Malit."* **(*AMK. Kutia Historikët re fshatrave. Onuzi, Enver, "Historiku i fshatit Nangë -Lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës" 1969, str. 1, - Vidi i Hoxha, Qamil "Jeta dhe vepra ime…" , Tiranë 2008, str. 555-561)***

13. **Za Canaj:** "Blizu našeg sela su ranije bila sela: Fšćej, Bogdani, Bušati, Brati, Španski i Kolovozi. Stanovnici ovih sela su se zbog ratova iselili i promijenili mjesto. Ostali su i do danas temelji kuća i groblja. Nepoznato je u kom su pravcu otišli. Kažu da su se iz Bogdana iselili u Skoplje. Fšćej se smatra da je iseljen u današnji Kolovoz. Ne zna se tačan pravac iseljenja Bušata, ali se pretpostavlja da su otišli u Skadar. Kolovoz se iselio u današnji Kolovoz. Za Brati se ne zna pravac iseljenja. Oni su se iselili, jer je postojao zakon po kojem je ubicao morao da napusti mjesto i ostavi ga žrtvi. Ovo kako bi se zaustavila dalja ubijanja i osvete... U mjestu zvanom Kajme prije 450 godina postojalo je selo koje se zvalo Fšćej. Selo je bilo u dobrom ekonomskom stanju. Stanovnici su se bavili stočarstvom i poljoprivredom. U to vrijeme je u selo stigao jedan beg iz Horosana (današnji Iran) kojeg je poslao sultan. Ime bega je bilo Husen koji je po dolasku u selo kupio jednu zemunicu koja je nazvana Fšćej Husen-bega. Husen-beg je bio izaslanik sultana i administrator ovoga sela.

Husen-beg je imao ženu i dvoje djece, dječaka i djevojčicu. Dječak je bio stariji, djevojčica mlađa. Njihova imena nisu poznata. Fšćej je imao blagu klimu, te je Husen imao puno slugu i prijatelja. Pošto je kupio jednu zemunicu, pobratimio se sa svim seljanima i uspostavio sve zakone u selu.

Jedan sluga po imenu Džudž Bici je bio katoličke vjere. Došao je kao sluga u kuću Husen-bega. Bio je snalažljiv i naočit momak. Sin bega je stigao za ženidbu, ali je i ćerka stigla za udaju. Beg je odlučio da istoga dana oženi sina i uda ćerku. Sinu je vjerio djevojku još ranije, dok ćerka još nije bila zaručena. Kada je odredio dan svadbe i pokupio svatove koji će ići po mladu, počelo je veselje. Prije nego su krenuli po mladu, svatovi su igrali u dvorištu. Tada se beg sjetio odluke koju je nekad donio da će istoga dana ženiti sina i udavati ćerku. Pozvao je ženu i rekao

joj je: „Idi pozovi ćerku i reci joj da izabere jednog od svatova za muža odmah.“ Bogova žena je otišla kod ćerke i rekla joj: - Tvoj otac je odlučio da i tebe uda istoga dana kada ženi sina, zato me je poslao da ti prenesem da izađeš da jednog među svatovima izabereš za muža. Djevojka je odgovorila: - Ja za muža želim Đuž Bica, ovog našeg slugu. „Ali on je sluga, čak je i katolik a ne musliman.“ Begova ćerka je ponovo isto odgovorila i ostala je uporna. Tada je begova žena prenijela svom mužu odluku ćerke. Begu se to nikako nije svidjelo, ali pošto je mnogo volio ćerku, odluči da joj ne pokvari želju, pozva slugu i reče mu: Pripremi se, oženićeš se mojom ćerkom. - To je nemoguće, beže, ja sam tri godine služio kao u svojoj kući. Ovaj posao ne biva, ja djevojku smatram svojom sestrom. Beg je navaljivao i nije odustajao od svog prijedloga, te je sluga zatražio dodatno vrijeme. Rekao je: „ Daj mi 24 sata dozvolu dok odem do svoje kuće i da pitam svoje ljude. U roku od 24 sata vratiću se ukoliko budem živ. Ukoliko se ne vratim, znaj da nisam živ.“ Sluga je krenuo prema kući, prenio porodici ovaj prijedlog, ali pošto njegova porodica nije mogla donijeti niti pozitivnu niti negativnu odluku, sazvano je selo. Selo je je ocu i majci kazalo da se sluga može oženiti, jer nema ničega lošeg u tome. Poslije 24 sata sluga se vratio kod bega i saopštio da prihvata da se oženit njegovom ćerkom. Djevojka i beg su bili veseli zbog ovoga i započeli su stvari kako bi sluga postao musliman.. Najprije su ga sunetisali, promijenili mu ime i dali novo ime Derviš. Nakon svadbe sluga je napustio selo Fšćej i preseliose u susjedno selo, oko 2 km niže, koje se danas zove Mustafaj, današnja kuća Seljama Kurdine. Sluga je još prvog dana nakon ženidbe sa svom imovinom koju je dobio od bega prešao da živi dolje. Sutradan rano ujutro Husen-aga je naredio ženi da pogleda kako izlazi dim iz odžaka oba para (sina i mlade i ćerke i zeta). Dim iz odžaka begovog sina išao je pravo nagore, dim iz odžaka ćerke i zeta ižao je u stranu. Beg je odmah zaključio: „ Dim iz odžaka sina ne pokazuje dobar znak, dok onaj kod ćerke i zeta pokazuje jako dobre znake.“ Prošlo je nekoliko godina poslije ovog događaja. Beg i njegova žena su preselili. Potom su i sin i njegova žena umrli. Derviš je krenuo da uzme bogatstvo svoga punca, ali selo Fšćej nije dozvoljavalo, te je morao otići u Džudž u oblast Fan, u svoje selo, i zatražiti pomoć. Seljani su prihvatili da ga pomognu, ali pod uslovom da pokretnu imovinu uzmu za sebe, a da on zadrži samo imanje. Pošto su se složili, povelu su mnogo snažnih muškaraca naoružanih sabljama za borbu i 200 mazgi kako bi natovarili robu koju će uzeti. Nisu došli kao vojnici, nego kao prosjaci. Napali su iznenada i noću i sve uništili, poubijali i zapalili. Svi koji su se mogli spasiti pobjegli su odatle. Natovarili su 200 mazgi i otišli u Džudž... Seljani oko sela Bicaj (Canaj, Osmanaj, Mustafaj) koja su ono vrijeme bila zajedno obrađivali su zemlju u Bušatu. Njive Bušata su sijali žitom i svakog

proljeća su žene žnjele organizirano. Tokom dana su žnjele, a noću se vraćale u svoja sela. Selo Bušat je bilo veliko i u njemu je bilo mnogo mladića. Mladići sela Bušat su se počeli ružno ponašati prema ženama koje su žnjele. Žene su žnjele i vezivale snopove, dok su mladići iz Bušata sjekli vezice. Tako je bilo danima. Pored puta od Bušata prema njihovom selu bilo je puno dudova čije su se grane širile iznad puta. Uveče bi se momci iz Bušata popeli na dudove i gađali dudinjama žene koje su se vraćale sa njiva. Njihove šamije su bile uprljane. Žene nisu govorili o ovom događaju kako se ne bi izazvala svađa, nego su nastavile da rade i svakog dana ponovo vezivale juče- rašnje snopove. Jednoga dana, dok je nosila ručak ženama, jedna je djevojka primjetila posječene vezice. Zapitala je žene ko je to učinio. Žene su odgovorile: „ Momci iz Bušata, to nam čine svakoga dana, ali nismo kazivale da ne bi došlo do zavade. Djevojka je pojurila iz Bušata i najvećom brzinom stigla do sela. Djevojka je bila iz roda Braha. Otišla je i pronašla Ali Braha, čovjeka u godinama ali odvažnog. Ali Braha je plasti sijeno na mjestu na kojem je danas kuća Muharema Teme. Djevojka je glasno povikala: „Djeca se poigravaju sa vašim ženama, dok vi plastite sijeno.“ Ali Braha nije čekao drugu riječ. Skočio je sa stoga i pozvao selo na borbu. Mnogo je ljudi krenulo za njim. Usput se sreo sa Muhirdarom (čovjekom iz današnje Sinamate). Muhirdar je bio na konju. Kad je vidio kako ljudi izbezumljeno jure kako bi što prije stigli u Bušat, pitao ih je: „Kuda ćete?“ Oni su kazali u čemu je stvar. Tada je i on krenuo za njima i savjetovao ih da rade na sljedeći način: „ Mi ćemo otići kao na dogovor, ali ako je potrebno onda ćemo ratovati. Kao znak za početak će biti kada ja jednog udarim štapom, tada bi trebalo započeti tuču.“ Otišli su na mjesto. Momci iz Bušata su izgovorili teške riječi Muhardaru i ostalima. Ovaj je jednog udario štapom i borba je počela. Bilo je mnogo mrtvi dok su preživjeli krenuli u nepoznate pravce. Tako se iselio Bušat...

Na ovom mjestu je bio i Brati, čak je, kažu, imao 40 kuća. Zavada sa selom Brati se dogodila ovako: Žene iz sela su jednom nedjeljno prale rublje na potoku i izvoru Mustafe. Uvijek kada su žene prale rublje, mlada djeca iz Bratija su odlazila tamo i bacala rublje na zemlju pjvajući ružne pjesme. Bilo je prijateljskih dogovora da se ovo više ne događa, ali se isto ponovo dešavalo. Onda se jednoga dana podiglo selo Bicaj i borbom savladalo selo Brati. Ostavili su samo dvije porodice koje su bile mirnije i od njih je nastalo današnje selo Brati. Borbom je raseljeno i selo Bogdani. Ostala je samo jedna kuća od koje su nastali Šehleri.

Priča se da su borbom raseljena i sela Kolovoz i Španak, te je tako dobijena današnja teritorija sela. Bilo je borbi i sa Mholom, ali se oni nisu iselili već su i danas tu. Priča se da su se ljudi, kada je zavladala bolest kuga, pokrenuli u brda

kako bi se spasili ove epidemije... U selu žive sljedeći rodovi: Bogdani, Bilali, Fezalari, Sinamati, Nuhialari, Krdžalari, Brate, Brahe, Halile, Mehmete, Hodžalare, Đane. Pretpostavlja se da je porijeklo rodova ovakvo: Can je imao tri sina: Hasana, Mehmeta i Brahu. Smatra se da je imao i Đanu, ali je ovaj ispao bledunjav. Hasa je formirao veliku mahalu sa troje djece: Ismailom, Bilalom i Nuhom. Ibrahim je imao dva sina Matu i Aliju. Od Mate su današnji Sinamati a od Alije Hodžalari. Od Bilala su današnji rodovi Bilale, Fezalare i Barjaktare. Nuhija je ostavio rod Nuhijalare. Mehmet, drugi sin Cana, je ostavio današnje rodove Murate i Kadriju. Današnje Brahe su od Brahe od kojih su se odvojili i Sokoli, dok je, kažu, Đana amidža ovih rodova. Tako, prema kazivanju, ispada da je bio čas brat Cane, čas njegov sin. Rodovi: Bogdani i Brati su starosjedioci. Krdžalari znaju pretke do jedanaestog koljena računajući i malu djecu." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Kërxhaliu, Xhemal, "Historiku i fshatit Canaj - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës." 1969, str. 1-7. Vidi i Hoxha, Qamil "Jeta dhe vepra ime…" Tiranë 2008, str. 547-550)***

14. **Za Mustafaj:** Na teritoriji na kojoj se danas prostire selo Mustafaj, prema legendi, bilo je manjih naseljenih centara. Tako sjeverno od sela, na obodu planine Galaič (Gjallica), i danas se mogu vidjeti tragovi temelja sela Brate koje je imalo preko 30 kuća i koje je nestalo u vrijeme kada se počelo razvijati selo Bicaj. Najveća kuća Čauša iz Brata je zauzeta od strane Sadik Dželjilj Mustafaja zajedno sa Zenelj Hasom. U selu je ostala samo jedna kuća koja je bila u prijateljskim odnosima sa Mustafajima. Danas su od te kuće nastale još 4 -5 drugih koje zovu Brate.

Na jugoistoku se nalazi centar u kojem stanuje rod Fćejak. Stanovnici ih zovu Fćehake (7-8 kuća). Silom su protjerani iz Bicaja, ne znaju gdje su otišli. Na jugu je stanovao rod Muholjaj, koji su ovdje pristigli oko 1200. godine zbog krvne osvete. Danas je to jedna mahala u našem selu. Ovaj rod nisu protjerali Bici. .. Narod priča da je oko 1550. godine, u vrijeme iza Skenderbega u selo došo Husen-aga Šteku, kao propovjednik islama i nastanio se u selu Kolosjan. On je bio iz Persije. Nakon nekoliko godina uzeo je jednog slugu iz Mirdite koji se zvao Džudž Bici. Vremenom se Džudž Bici zaljubio u ćerku Husen-age, Lejlanu. Kada je ovo stiglo do ušiju Husen-age, ovaj daje ćerku Džudžu, daje mu komad zemlje u Bogdanu, jednu kravu i promijenio mu je ime u Derviš Bici. Tako se oženio i nastanio u mjesto koje se danas zove Mustafaj. U jednoj drugoj varijanti kaže se da je Džudž Bici bio sluga kod Bogdana (rod koji je ovdje živio prije Džudž Bicija) koji otišao kod Husen-age da traži njegovu ćerku za Dudža Bicaja. Husen-aga mu je daje i ovaj se nastani u mahali Osmanaj. Derviš je imao tri sina koji su se zvali Hasan, Mustafa i Osman. Kad su sinovi porasli, podijelili su se, tako da je Hasanu

pripao dio na kojem se danas nalazi selo Canaj, Mustafi dio na kojem je danas selo Mustfaj a Osmanu dio gdje je danas selo Osmanaj. U ovom selu se nalazi i grob Derviša Bicija.

Rod Bici je nastavio da se brzo širi i mnogo je ojačao. Pomoglo im jeii to što su bili planinci, a s druge strane pomogla im je i Mirdita. Tako je započela borba sa susjedima, čas pravedna čas nepravedna, tako da su jedan za drugim protjerani susjedi kao što su Bušati, Brati, Fćejaku, Španaku, Tršenaku, Kolovozi, Reči i dr." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Zela, Gani, "Historiku i fshatit Mustafaj" - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1963, str. 2, 3 Vidi i Hoxha, Qamil "Jeta dhe vepra ime…" , Tiranë 2008, str. 547 - 550)***

15. **Za Bušat:** " Pripovijeda se da su nekadašnji stanovniciovog mjesta silom raseljeni u Bušat kod Skadra. Današnje selo čine pridošli stanovnici iz sela Canaj, Mustafaj, Gabrice, ukupno 7 rodova." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hoxha, Zaim, "Historiku i fshatit Bushat" - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1963, str. 1. Vidi i Hoxha, Qamil "Jeta dhe vepra ime…", Tiranë 2008, str. 546)***

16. **Za Osmanaj:** "Prvi žitelji sela bili su Bogdani koji su stanovali na mjestu gdje se danas prostiru sela Canaj, Mustafaj i Osmanaj. Selo nije imalo poznato ime, već je poznat samo po imenu roda u oblasti. Oko 1567. godine (računato na osnovu 12 koljena) Džudž Bici je došao iz Mirdite i radio kao sluga kod Mahmut-age Bogdana. Džudži je bio mlad. Proveo je nekoliko godina kod Mahmut-age. Kako izgleda, ostavio je dobar utisak. Mahmut-aga je htio pojačati prijateljstvo tako što je slugi ponudio svoju ćerku za ženu. Momak je bio povrijeđen od age, pa je djevojku nazvao svojom sestro. Dudž je bio visok, lijep. Došlo je vrijeme za ženidbu. Došla mu je prilika i sreća da se oženi ćerkom Husen-age Štekuta. Prema usmenom predanju Husen-aga je bio iz Horosana u Persiji. Bio je poslat kako bi proširio turski utjecaj u ovoj oblasti. Nastanio se u današnji Kolosjan kako bi održavao veze sa prvacima mjesta. Husen-aga je imao jednog sina i jednu kćer. Kada je ženio sina, pozvao je na svadbu i Mehmet-agu. Mehmet-aga se pripremio da učestvuje na svadbenom veselju. Sa sobom je, pored ostalih, poveo i mladog Džudža Bicija. Na ćerku Husen-age Džudž je ostavio snažan utisak i jako joj se svidio. Zatražila je dozvolu od oca da se uda za njega. Otac joj je dozvolio i na taj način je nastala veza između Husen-age i Džudža Bicija. Prije toga se, uz dozvolu rodbine, Džudž Bici preobratio u muslimana. Svadbu je pomogao i Mehmet-aga koji se nastanio u Današnji Mustafaj. Tu se obavila i svadbena ceremonija. Husen-aga se interesirao za sudbinu ćerke i zeta. Izašao je da vidi kako odžak izbacuje dim. Govori se da je dim izlazio na sve strane, čak i prema dolini u kojoj su današnja sela Canaj, Osmanaj, Mustafaj. Husen je zaključio da će par napredovati i da će se mnogo raširiti. Usmena predaja je potvrđena tako da

unuci i praunuci Džudža broje oko 300 kuća i tri sela. Džudž je poznat po imenu Derviš, nakon prelaska na islam. Imao je tri sina, Cana, Mustafu i Osmana. Kada su porasli i podijelili se među sobom, zauzeli su različite oblasti. Mustafa je ostao na mjestu i tu je selo Mustafaj. Can je naselio mjesto Canaj, Osman selo koje se danas zove Osmanaj, tako se rodilo ime našeg sela Osmanaj." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, "Historiku i fshatit Osmanaj - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1969, f. 1. Vidi i Hoxha, Qamil "Jeta dhe vepra ime…", Tiranë, 2008, str. 547 - 550)***

17**. Za Zal – Ljusnu:** " Ova oblast je bila pod vlašću Hodžolija (debarskog paše). Kasnije je ovaj predaje Kukli-begu uz rentu da je koristi. Tada je ovo mjesto bilo bogatije, bilo je obraslo šumom i povoljnije za stočarenje. Nisu postojale sadašnje surove dubodoline. Kukli-beg je bio zavisan od Hodžolija. U to doba je Hodžoli tražio da se oženi ćerkom Kolje koji je stanovao u Ljuri (Guri Kuč). Kolja nije prihvatio za prijatelja Hodžolija. Tada je ovaj opkolio selo Ljusna u Ljuri gdje je živio Kolja sa bratom Pepom. Oni su uništili selo, uzeli ćerku Kolje, ali su Kolja i Pepa pobjegli. Po nagovoru djevojke (čije je ime nepoznato) Hodžoli je odlučio da se pomiri sa Koljom i Pepom. Nakon jednog sporazuma Kolja i Pepa su prihvatili prijateljstvo. Hodžoli im ja kao nagradu dao mjesto na kojem su danas sela Ljusna i Zal-Ljusna. Oni su ovo mjesto tako nazvali prema imenu mjesta iz kojeg su došli u Ljuri (Gura Kuč). Tako su nastali rodovi: Pepoš i Koljđin. Kasnije su pristigli još neki rodovi kao na primjer Đeta koji je takođe živio u Gura Kuču. On je, nakon jednog ubistva, napustio mjesto i naselio se u Ljusnu u kojoj su već došli Pepa i Kolja. Kasnije je, takođe iz Ljure, došao Čiko koji se udružio sa Koljom i nastavio da živi zajedno sa njima. Iz Selite je došao Cara i udružio se sa Đetom. Od ovih rodova potiču svi rodovi u Ljusni. Svi rodovi su došljaci, dok su neki rodovi kao Mane grana od Pepe. Rodovi Leši, Biba, Lika potiču od rodova Kolja i Čika, dok su su rodovi Ljaši i Murati proizišli od rodova Đeta i Cara." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Korbi, Osman, "Historiku i fshatit Zall - Lusën - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1969, str. 4, 5.)***

17. **Za Guru:** "Porijeklo našeg sela narod objašnjava tako da su preci došli iz Beriše kod Arna, iz Arne u Kalis i iz Kalisa u Guru. Rod Simon i rod Nikoli su došli iz Krasnića u Mirditi u Kalis i onda u Guru. Rod Donje Mahale je stigao iz Bosne u Mirditu, zatim u Kalis i najzad u Guru. Zbog ovih promjena naše se selo proširilo i kuće su razbacane. Naše selo je promijenilo mjesto iz Kalisa u Guru. U našem selu su tri roda: Sajme, Nikole i Donja mahala. Najstariji rod je Donja mahala. Svi rodovi su došljaci iz Kalisa. Selo ima ove mahale: Boje, Drize, Šehlere, Prende, Šahine, Marke, Noke, Sulje, Keče, Ljite, Sufe. Najstarija mahala je Boje. Najmlađa je Šahine." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Shira, Ramadan,***

"Historiku i fshatit Gurrë" - lokaliteti Bushtricë, rrethi Kukës. 1963, str. 3,4.)

18 ***Za Škinak:*** "U davna vremena postojali su neki veliki rodovi tada poznati kao **katundi.** Kao što su bili katund (zaselak, katun) Đoči, Madžari, Kolja, Bolta, Šteku i Peči. Ova sela su napuštena još u starpo vrijeme jer ljudi nisu bili u stanju da prezime. Priča se da je u davno vrijeme neki otac, koji je imao tri sina i koji je bio došljak, tokom zimskih mjeseci silazio u toplije krajeve. Išao je čak i do Turske i drugih zemalja. Jedne godine, dok su se djeca pripremala za odlazak, otac im je rekao: „Prije nego odete obezbjedite mi sve što je potrebno za zimu." Ispunili su mu želju i krenuli. Ovdje je rano počela zima sa velikim snijegom i mrazom. Starac, kako bi sinovima pokazao koliki je snijeg pao, pokrio je jedan dio snijega i mraza granama. Kada su sinovi došli krajem maja, ispričao im je kakva je zima bila tu. Na tom mjestu nisu smjeli ostati tokom zime, te su odlučili da napuste ovaj kraj. Djeca su poslušala svoga oca i natovarili konje stvarima koje su imali i pobjegli u pravcu Tetova i Skoplja gdje i danas žive. Ovo svjedoče i zidine starih kuća u centru sela od kojih je jedan dio zatrpan trnjem. Vidje se i slavine česama sa kojih su punili vodu, te mjesto na kojem su čuvali usjeve. I sadašnji put je na mjestu staroga puta. I staro groblje je kod Fšare, dok je groblje Đoca kod Ara e Kotare." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Tosuni, Han, "Historiku i fshatit Shkinak - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës, 1963, str. 2, 3.4)***

19. **Za Paljuš:** "Cijelo selo Paljuš se sastoji od ovih rodova: 1. Paluš, 2. Ćiname, 3. Pote, 4 Ljoči, 5. Ferati. a. Rod Paljuš , koji sačinjava glavni dio sela, došao je iz Oroša u Mirditi. Najprije su se smjestili na mjestu zvanom „Kuća Paljuša" usred sadašnje šume. Odatle su se prebacili u centar sela i kasnije, povećanjem sela, pomjeraju se zauzevši polovinu sela. b. Rod Ćiname je došao iz Suroja i, najprije, naselio sjevernozapadni dio sela koji se zove Groblje. c. Rod Pote je došao iz sela Buštrice i odvojio se od roda Rokoman iz ovoga sela. Prvo su se nastanili na sjeveru sela na mjestu zvanom Štepija e vjetra (Stara kuća).Odatle se prebacuju u centar sela. d. Rod Ljoče je došao iz Ujmišta. Ovaj rod je od početka na istom mjestu. Nešto je proširen. e. Rod Ferataj je došao iz Kalisa (Geštenje) Prije sto i više godina njihov prvak je stigao u selo. Bio je prijatelj sa Rahmanom Pote. Selo mu je dodijelilo komad zemlje tako da je on postao stanovnik sela (Paljuš)." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Palushi, R. Selim, "Historiku i fshatit Palush - lokaliteti Bushtricë, rrethi Kukës", 1963, str. 2, 3.)***

20. **Za Matrandž:** " U početku se selo sastojalo od 4 roda. Tri roda su danas tu, dok se jedan ugasio. Ta 4 roda su: Kolja, Grboli, Drađa i Kovači. Porijeklo ovih rodova nije sa sigurnošću utvrđeno. Sada je selo uvećano jer su došli i drugi rodovi kao što: Hasa, Ljita, Šahini i Jata. Priča se da su ovi rodovi došli iz Beriše i nastanili se u Has. Iz Beriše su se, neki, naselili u Kalis, Vilju i tek onda u Mat-

randž. Ovdje su stigli pred oko 150 godine 8prije 5 koljena). Govori se da je nekada selo bilo veće, ali da ga je uništio neki Kukli-beg koji je bio iz Opolja (Jugoslavija).On je pobio i posjekao mnogo ljudi u svim oblastima. Narod govori da je uništio sjeme narodu i da se u selima Vilje samo jedna porodica spasila. Selo je stradalo i od jedne bolesti koju narod zove mortaja (kuga). Bolest je poznata i po nazivu „nusa e re" (nevjesta) i tada je umrlo mnogo ljudi. Narod se razbježao u brda i planine. Narod priča da su bile dvije kuge – Velika i Mala. Prva ide Velika, a za njom i Mala. Velika zove Malu i govori joj da će je čekati na putu. Mala odgovara: „Čekam te kof Šejh Osmana u Fšatu (selo udaljeno sat i po od Matrandža). Šejh je bio sposoban, pa je uhvatio Mortaju (kugu). Ona se molila šejhu da je propust na drugu stranu. Tako se bolest udaljila. Selo je u početku bilo na južnoj strani, kasnije se proširilo na sjever i istok." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hereni, Xhelil, "Historiku i fashatit Matranxh – lokaliteti Bushtric" rrethi Kukës. 1963, str. 6.)***

21. **Za Vilju:** "Prema predanju naše selo je imalo oko hiljadu kuća. Prije pet vjekova bila je velika bitka sa Kukli Olinom u kojoj je stradalo čitavo selo. Jedan dio sela se tada iselio u Italiju, Grčku Tursku itd. Poslije je u selu vladala bolest kuga (mortaja) iza koje su u selu ostale samo 4 kuće. Odvajanje ovog sela od nekog drugog sela ne pamte ni najstariji ljudi u selu. Od sela su se odvojile samo neke mahale i formirale selo sa imenom Baruč." „... Selo Vilja ima ukupno 5 rodova: Dragoši, Hase, Tote, Jate i Bile. Najstariji rod su Dragoši. Pridošlih rodova nema. Rod koji se ugasio je Čejči. Rodovi koji su se djelimično iselili su Tote i Hase prije 60 godina. Oni su otišli u selo Đeđe (Tota), dok su Hase otišle u selo Matrandž – Buštrica." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Domi, Arif, "Historiku i fshatit Vilë - lokaliteti Bushtriëc rrethi Kukës". 1963, str. 1. Vidi i Hoxha, Qamil "Jeta dhe vepra ime…" , Tiranë 2008, str. 545)***

22. **Za Fšat:** "Rod Seferi sa granom Mezini i rod Toleni smatraju se domaćim i prvim rodovima koji su naselili ovo selo. Govori se da su Seferi, prije nego što je selo prešlo na islam, bili popovska kuća a da su Toleni bili zamjenici popa. Nakon dolaska islama, Seferi je postao imam džamije i tu je dužnost obavljao dugi niz godina, dok je Mezini bio njegov pomoćnik – mujezin u džamiji. Isti objekat koji se koristio kao crkva, dok je selo bilo hrišćanske vjere (po svemu sudeći pravoslavne), ista se koristila i kao džamija (sa neznatnom adaptacijom od onog vremena do nedavno).

Ostali rodovi su došljaci. Prvi iz rodova Bici i Šehu (braće među sobom) su došli iz sela Ara (od roda Doč) prije deset koljena. Rod Dars je došao iz Zal-Darde kod Peškopije, rod Štin iz Draj-Reča, rod Kovače iz sela Buzemade"... „ U prošlosti su u ovom selu živjeli i rodovi: Lala, za koje kažu da su bili jedna kuća, ali velika sa

40 naoružanih ljudi. Za ovaj rod se kaže da su bili ljubomorni u čuvanju granica sela. I danas se čuje Vari i Lales (Grobovi Lalinih), tri groba na granici sa susjednim selimana – jedan na granici prema Lusni, drugi na granici prema Buštrici i treći na granci prema Krue te Bard. Prema kazivanju ovaj rod je nestao prije 6 koljena zbog epidemije. Rod Đač za koji se ne zna kako je nestao. Rod Vrajni za koji se, takođe, ne zna ništa više. Rod Tuša se iselio iz ekonomskih razloga. Rod Tolja se posljednji iselio iz ekonomskih razloga.“***.(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Shehu, Alia, “Historiku i fshatit Fshat - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës”. 1973, str. 2, 3, 4. Vidi i Hoxha, Qamil “Jeta dhe vepra ime…”, Tiranë 2008, str. 571 - 572)***

23. **Za Buzmade:** “Selo je dio male oblasti doline Čale i velike oblasti Kalaje Dode“... U ovoj oblasti napuštena su sela: Šula (Kalis) zbog klizišta. Selo je imalo 300 kuća. Ostao je samo Bajram Ahmeti. Svi ostali su otišli u Jugoslaviju. Letni (Čale) se iselilo prije nekoliko godine i otišli su u Skoplje. Pobjegli su zbog krađa koje su se bile česte u to vrijeme. Ovo selo su često krali, jer je imalo mnogo stoke.“...“ Priča se da su u selu svi bili katolici, osim dvije kuće muslimana. Selo je imalo 90 kuća. Zahvatila je jedna bolest po imenu Murtaja (kuga) i pokosila više od polovine sela i ostalo je samo 35 kuća.“... „Danas u selu živi sedam rodova: Brese, Dure, Vlku, Hode, Tole, Mate i Lale. Rodovi Dure i Vlke su najstariji rodovi. Lale su iz Reča, Tole iz Debra, Brese iz Arna. Nestali su rodovi: Capri, Viši, Đuši, Mamči i Coši iz nepoznatih razloga.“ ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Cena, Hasije, “Historiku i fshatit Buzëmadhe - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës”. 1969. str. 1, 3.)*** ili: “Na početku su se stanovnici naselili na obodu jedne planine koja je bila obrasla gustom šumom (buze–obod, mal–šuma). Kad su se ljudi naseljavali govorili su da žive na obodu planine (buze mallit). Tako je nastalo ime našega sela. U početku selo je bilo veoma malo. Ali, kako pričaju stari, vremenom su se ljudi doseljavali i stvarali nove mahale tako da je selo dostiglo broj od 100 kuća.

Najstariji rodovi u selu Buzmade su: Dure, Brese, Vlke, Hode, Mate i Tole. Rod Dure je najstariji od svih rodova. Prema predanju ovaj rod je ovdje naseljen prije 700-800 godina iz Gura Kuča zbog ubistva. Rod Brese je stigao iza Dura iz Preze kod Tirane i nastanio se u njihovoj blizini. Rod Vlke je došao iz Debra. Rod Hoda je došao iz Arna. Rod Lale su došli prije 400-500 godina iz Reča. Rod Mate je porijeklom iz Mata. Rod Tolja je došao iz sela Blice u okolini Debra.

Kao što je gore rečeno dolaskom ovih rodova selo je poraslo. Međutim, kasnije, zbog teških ekonomskih uslova i raznih bolesti mnoge su porodice izumrle, dok je jedan dio iseljen u okolne zemlje. Mnoge mahale i rodovi su potpuno nestali u vrijeme kuge koja je harala selom. Nestali su rodovi Teši, Capli, Momzi. Tako je

najveći dio ovih rodova pomro, samo je nekoliko njih preživjelo i bilo je primorano da se iselu van zemlje u Tetovo, Skoplje, Rodušu i dr.
Ovo se dogodilo prije 500 godina. Prema usmenom predanju oni su bili hrišćani i iza njih su došli muslimani. To svjedoče i mnoga imena kao što je „Varet e Kaure"(Kaursko groblje). Čak je postojala i jedna crkva što potvrđuje da su ovdje prije živjeli hrišćani.
Na zapadu sela bio je jedan mali katun u kojem je živio rod Dune. Ovaj katun je potpuno nestao. Priča se da su mnogi ljudi ostali neukopani zbog epidemije koja je harala krajem. Preživio je samo jedan starac koji je kasnije umro, tako da je katun potpuno nestao. Ovo se dogodilo prije 300 godina. I danas se vide ostaci ovog katuna.
I mjesto zvano Kulote je bilo naseljeno, ali pošto ga je zahvatila kuga i ono je ostalo pusto. Na istoku nekadašnjeg katuna je polje sa imenom Vraje." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Tota, Selim, "Historiku i fshatit Buzëmadhe". 1974. str. 4-8.)***
24. **Za Čalje:** „Treba napomenuti da je katun Vau (nekadašnje ime sela Čalje) prije mnogo godina imao 91 kuću i katun Matrandž je imao 40 kuća i imali su zasebna starješinstva. Kada su se Matrandž i Čalje iselili i kada seu se obe strane smanjile ujedinili su se i danas postoje kao jedan katun Čalje-Matrandž. Najstariji rodovi su Ivane, Mesojate (doseljeni iz Grike Mura kod Peškopije), rod Matrandž doseljen iz Alije u okolini Peškopije, rod Šehleri iz okoline Đakovice, dok su rod Koke od istog roda koji danas živi u katunu Škinak.
Rodovi koji su se potpuno iselili su: Kice, Manče, Maroji, Letne, Lole, Barne, Maršenje, Vraje, Kovače, koji su iseljeni prije oko 200 godina u Gostivar, Skoplje, Tetovo. To potvrđuju unuci ovih rodova koji su napustili katun." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Gjini, Veli, "Historiku i fashatit Çajë - lokaliteti Bushtricë" rrethi Kukës. 1963, str. 3, 4.)***
25. **Za Đeđe:** „…Ovdje je bilo i starosjedelaca, ali se sada niko od njih ne nalazi ovdje. Sadašnji stanovnici su rodovi koji su kasnije doseljeni. Govori se da je selo imalo više od 70 kuća. Sastoji se od rodova (onih najstarijih) Kalece, Kačupe i Bočane. Od ovih rodova nije ostala nijedna kuća, jer su svi iseljeni u Tursku, Skoplje i druga mjesta. Govori se da su se iselili zbog zime. Govori se da je neko iz roda Bočan na dan Đurđevdan, koji je 6. maja, sjekao grede sa tavana za ogrev jer se nije moglo ići u šumu zbog snijega i da su zaklali kravu kako bi se prehranili. Te su godine odlučili da napuste svoje mjesto. Vjeruje se da su drugi rodovi napustili mjesto zbog Kukli-bega i da su otišli u Italiju, Grčku i druge zemlje. Kukli-beg je bio turski paša kojeg je narod zapamtio po strogoći. On se zakleo u vjeru i zaprijetio da će svakom posjeći glavu. Pozvao ih je u Prizren i tako ura-

dio, kako bi dao poruku ostalima. Kao tragovi ovih rodova su toponimi kao Kroi i Kalece, Varret e Kačupe, Arat e Bočane, Muret i Stanet e Bočane.
Govori se da je i Mortaja (kuga) uništila selo prije 500 godina. ... U selu danas žive ovi rodovi: Mani, Škurti, Puci, Tota, Kotari i Mezini. Najstariji rodovi su Mani i Škurti, a nešto kasnije su došli Puci, dok su Tote i Kotari ovdje stigli prije 3-4 koljena. Rod Mezini je stigao iz katuna Fšat prije 40 godina i sastoji se samo od jedne kuće. Nepoznato je odakle su došli rodovi Mani i Škurti. Smatra se da su Puci došli iz Hasa, mada ovakav rod ne postoji u Hasu. Mana i Puca ima i u katunu Zimer blizu Peškopije. Rod Tota je iz Vilje i stigao je prije 4 koljena. Prvi iz ovog roda je bio Kurt Tota. Došao je ovdje sa četiri svoja sina. Rod Kotari je stigao iz Kalisa prije 4 generacije." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Bajraktari, Ahmet, "Historiku i fshatit Gjegje - lokaliteti Bushtricë, rethi Kukës" 1963, str. 4.)***

26. **Za Baruč:** „Naše selo ima ove rodove: Hase, Dragoši, Tota, Bila. Najstariji rodovi su Dragoši i Hase, dok je najmlađi rodovi Tota i Bila. Selo ima tri mahale: Baruč, Hase, M'žuž. Najstarija mahala je Baruč, dok su kasnije naseljene mahale M'žuž i Hase. Došli su prije pet koljena." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Qinami, Baftiar, "Historiku i fshatit Barruç - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës" 1973, str. 5.)***

27. **Za Brekinje:** „U oblasti koja zahvata i selo Brekinje, na sjeveru se nalazilo selo sa imenom Borovjan. Ovo je selo nestalo od kuge. Još se tu mogu vidjeti gomile srušenih kuća kao ona Papuča Čaje (obućara), te na jugu Borovjana grob Hazraute (žene)... Selo Brekinje je naseljeno mješovitim stanovništvom. Jedan dio čine starosjedioci, dok su drugi dio došljaci iz Skadarske Malesije iz Koplika i iz sela Škeze ili Skeje. Stanovništvo čine rodovi Velje, Dafkua i Ljece. Ovo su najstariji rodovi u ovom mjestu. Prije 300 godina ovim redom idu generacije (pojasevi): Čelja, Isljam, Mitra, Haziz, Ljami (Isljam), Ljeza, Haziz, Isljam, Nebija, Ljutfija.
Prvi koji su stigli iz sela Škeze su: Čelja, Alija, Mani zajedno sa njihovim ocem Skejom. Legenda o njihovom iseljenju iz Škoze je ovakva: Starac Skeja je jednog dana pozvao argate. Od susjeda je uzeo jednu zdjelu (posudu) kako bi pripremio večeru. Susjed nije htio dati zdjelu Skeji pod izgovorom da će mu je ovaj razbiti. Skeja je dao riječ da će, ukoliko se zdjela slomi, napustiti mjesto i iseliti se. Za nesreću zdjela se razbila. Sutradan je Skeja, kako bi održao datu riječ, napustio svoj kraj i krenuo na put. Poslije nekoliko dana putovanja stigao je do jednog mjesta na kojem je napravio kolibu od slame gdje se danas nalazi selo Brekinje. Starosjedioci Velja, Dafku i Ljeca, saznavši za njegov dolazak, prihvatili su ga u svoj kraj jer, su ga smatrali čovjekom koji drži zadatu riječ. Sutradan su, prema

običaju, seljani izašli da vide kako izlazi dim iz Skejine kolibe. Po predanju dim je formiro jedan pravi stub a potom je dunuo vjetar koji je dim raznio na sve strane stigavši i do drugih sela u dolini. Seljani su povjerovali da će se rod Skeja širiti i napredovati. Tako je bilo. Njegovi nasljednici kojih je bilo 5 brzo su se razvili, tako da su se dvojica nastanili u Topoljane i koji su povećali broj kuća tako mnogo da je ukupan broj djece i potomaka Skeje dostigao gotovo 300."

.... „U selu Brekinje žive rodovi: Zuberoli, Manalari, Alialari, Čupalari, Danalari, Holalari, Memetalari, Čelalari i rod Dafku. Među najstarijim rodovima su Velja i Ljeca koji su dio roda Zuberola i roda Dafku, dok su ostali rodovi došljaci iz sela Škeze iz okoline Skadra. Iz sela Brekinje nestali ovi rodovi zbog ratova i raznih bolesti: Višalari, koji su oslabili rodove Ljece i velje. Od roda Alialara se iselio podrod Kejalari i nastanio se u Tetovo u periodu 1913-1916. godine." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Dafku, Zenel, "Historiku i fshatit Brekijë - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës." 1963, str. 2, 3)***

28. **Za Novo Selo:** "Prije 500 godina govori se da je selo bilo naseljeno Albancima hrišćanske vjere. To potvrđuju i ruševine crkava koje se i danas nalaze u blizini sela. Te ruševine su: 1) 100 metara južno od sela; 2) 1500 metara zapadno od sela; 3) na jugozapadu od sela nalaze se ostaci starog grada poznatog po imenu Gradište. Istočno od sela su ruševine jedne tvrđave koja je služila za odbranu grada. Ostaci tvrđave su oko 2 kilometra od sela.

Ali, kada je Turska okupirala Albaniju, stanovnici sela su se iselili i selo je jedno vrijeme ostalo pusto. Tako je Sultan Mehmed II teritoriju ovog sela poklonio kao feud Kukli-begu. Govori se da su sadašnji stanovnici ovog sela došli iz raznih oblasti Albanije i čine 4 glavna roda: Bašaj, Točilaj, Nokaj i Mataj. Ovi rodovi su ušli na posjed bega kao zemljoradnici i formirali novo naselje koje su susjedni seljani nazvali makedonskim jezikom Novo Selo. Rodovi su došli: Baše iz Štične kod Kuksa, Točile iz Kruezija kod Puke, Noke iz Čidne kod Peškopije i Mate iz sela Ljise kod Burela.

Međutim, kasnije nisu priznavali bega kao vlasnika posjeda. Zbog toga je beg sklopio dogovor sa turskom vladom koja je poslala bimbašu sa 100 vojnika da pohvata protivnike, bega kao što je bio Isuf Točila sa družinom, kako bi ih internirao u Arabistan i njihovu djecu odvede u sultanovu vojsku.

Ali ih bimbaša nije mogao ubijediti, nego su organizovali cijelo selo i okrenuli puške na vojsku. U borbi je poginulo 30 turskih vojnika i oficira čiji su grobovi i danas pored seoske džamije na kojima su mermerni nišani na turskom jeziku i na kojima je i datum kada se zbio događaj (Alaturka Rumie 1132) i od ovog događaja ima 247 godina. Od ovog vremena begu je oduzet čiflik od seljana, koji su ranije bili njegovi poljoprivrednici, i zemlja je postala njihovo vlasništvo."

(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, B. Hamzi, "Historiku i fshatit Novosejë - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës" 1962, str. 2, 3, 4. shih dhe Hoxha, Qamil "Jeta dhe vepra ime…" , Tiranë 2008, str. 544 – 545

29. **Za Topoljane:** „U staro vrijeme ovo selo je bilo od stanovnika katolika sastavljeno od ovih kuća – Ismail Batali i Trkaljač. Oba su imali zasebne rodove i od ovih rodova danas je 7 kuća od roda batali i dvije kuće roda Trkaljača. Rod Batali je promijenio ime u Imčalari, dok se rod Trkaljač zove Karadža. Rodovi Batali i Trkaljači su već živjeli u selu kad su iz Skeja ili Škeza blizu Koplika kod Skadra pokrenulo petoro braće od kojih su se dvijica nastanila u Topoljane: Hasa i Ahmet koji u početku nisu imali neke nesporazume sa Trkaljačima i Batalima. Ahmet i Hasa su se mnogo proširili i njihov rod sada broji 200 kuća. Od ovih kuća se 1929. godine odvojio jedan diood 40 kuća i formirao naselje Turaj... Selo Topoljane čine 9 rodova: Tahiralar, Ahmetalar, Ismailalar, Miftaralar, Hodžalar, Brahimlar, Imčalar, Karadže i Sahitlar. Najstariji od ovih rodova su Imčalar i Karadža. Ostali rodovi su došljaci i potomci su braće Hasa i Ahmeta." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Çupi, Ramadan, "Historiku i fshatit Topojan - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës. 1963, str. 4, 5, 6)***

30. **ZaTuraj:** „Prema predanju ovo selo je i ranije bilo naseljeno, ali su preci ovoga sela pobjegli i ostavili mjesto nenaseljeno. Izgleda da je selo ponovo oživjelo kada je došao rod Sulolar prije pedesetak godina. Nakon ove porodice i neke druge porodice su ovdje izgradile bačila (stanove) da bi kasnije nastavile da u njima borave i tokom zimskih mjeseci. Tako je formirano naselje Ture (Turaj).

O porijeklu imena postoji više legendi. U staro vrijeme dok je selo bilo naseljeno samo tokom ljetnjih mjeseci zbog klimatskih uslova i visine od 1700 metara nad morem, dok je klima bila hladna sa snježnim padavinama nepovoljnim za sijanje poljoprivrednih kultura ostala je riječ *„turi, turi"* slavenskog porijekla (baci, baci). Seljak je više puta pokušavao da zasije njivu, ali nije uspio zbog stalne promjene temperature i vremenskih prilika, tako da je nakon devetog pokušaja uspio i mirno izgovorio: *„Turi, turi!" (baci)."* ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Basha, Vebi, "Historiku i fshatit Turaj - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës'. 1969, str. 3***

31. **Za Štrez (Streževo):** „Selo se sastoji od 6 rodova: Đutaji, Šehleri, Mustafaji, Tahiraji, Osmanaj i Seranaj. Najstariji rod su Šehu. Za Đutaje se kaže da su došli iz Novog Sela. Za rod Tahiraj kažu da je iz Topoljana i da su tu imali bačilo (stan) i da su se vremenom tu nastanili za stalno. I za ostale rodove se govori da su došljaci, ali se ne zna tačno odakle su stigli." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Nela, Halit, "Historiku i fshatit Shtreze". 197 str. 2)***

32. **Za Nimču (Nifču):** "Naše selo ima arheološke tragove. Postoji mjesto ne

Do 1530. godine oblast Ljuma se u dokumentima sreće pod slavenskim imenom ***Radovine***[105] i tek 1571. godine prvi put se javlja sa imenom ***Ljuma***. To nas navodi na zaključak da se ova promjena dogodila između ovih godina, odnosno u vremenskom razdoblju od 41 godine. Ovo kratko vrijeme u kojem je, prema dokumentima, došlo do ove promjene navodi nas na mišljenje 1) da je to bio prethodni razvoj koji je u ovoj godine dobio samo odraz u dokumentu, 2) da je to jedan kalk koji je službeno posredovan i 3) da je to jedna druga mogućnost kada znamo da ime Ljuma kao to-

---

kojem je bila crkva sa zidovima i grobljem. Kažu da je nekada selo bilo pravoslavno pa su ostaliovi znakovi. Selo je doživjelo promjene tokom vjekova. Jedan dio našeg sela se iselio u vranje (Jugoslavija). Iseljenje se desilo prije jednog vijeka... Danas u selu žive 3 roda: Hoda, Boboči i Toše. Najstariji rod su Hode. Rod toša je došao kasnije iz Bušata kod Skadra. Za dva preostala roda nema podataka odakle su stigla, pošto su najstariji." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Llukovi, Neshat, "Historiku i fshatit Nimçë - Zapod, rrethi Kukës. 1964, str. 1)***

33. **Za Kolovoz:** „Prema narodnom predanju govori se da je selo Kolovoz bilo kod Tršene, pa je jedan dio stanovništva bio primoran da napusti svoju zemlju i potraži novo stanište. Stigli su na ovo mjesto i nazvali ga imenom starog naselja Kolovoz. Iseljavanje iz Tršene kod Bicaja dogodila se zbog krvne osvete (međusobnog ubistva)... U ovom selu su živjeli i drugi ljudi prije formiranja sela Kolovoz, ali nije poznato kuda su otišli. U naselju Mijan pronađeni su zidovi kuća za stanovanje koji govore da su u njima živjeli ljudi. Ovi zidovi se zovu ***Zite***, jer se po dijalektu ovog sela ***mur*** zove zit i od toga su i Zite. I kod stare škole su stanovali ljudi, ali se ne zna kuda su otišli... U selu su 4 glavna roda: Kolje, Bibe, Nelje i Teodori. Najstariji rodovi su Teodori Beriše. Ova dva roda su gotovo u potpunosti nestala. Od Teodora je ostala samo jedna kuća, dok su ostale (12 kuća) stradale u vrijeme Austrije. Isto se dogodilo i sa rodom Beriša, od kojih je ostala samo jedna kuća i to u Borju. Ovi rodovi su se ugasili zbog gladi, siromaštva i zbog nemanja nasljednika. Sličnih slučajeva je bilo i u rodovima Kolja, Nelja i Biba." ***(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Nela, Halit, "Historiku i fshatit Kollovoz - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës". 1963, str. 1,2***

[105] Dr Jusuf Osmani*, Ndarja territorialo – administrative të komunës së Sharrit gjatë periudhave të ndryshme, "Sharri"* br 56-57, godina 2006 – 2007, str. 28. Vidi kartu 4.1530 TARIHINDE PRIZRIN LIVASI HASSHA-I ARNAVUD KAZASI ILE PRIZRIN KAZASININ PRIZRIN NAHIYESI*)*

ponim nalazimo u oblastima albansko-grčkih kontakata.[106] U albanskom usmenom govoru kao množina imenice ***një lum*** (jedna rijeka) – ***shumë luma*** (mnogo rijeka) u značenju kao mjesto sa mnogo rijeka (Crni Drim, Bijeli Drim, Izvor Poslišta, Izvor Vrbnice, Vana, Šeja) čini nam se mogućim i motivira nas da postavimo hipotezu da je rijeka Ljuma dobila ime od oblasti a ne obrnuto kao što se dosad mislilo. Dalje, na neki način, ovo potvrđuje i kretanje međuetničkih odnosa na ovom prostoru u to doba, a koji su išli u prilog Albanaca.

Polazeći od kratkoće vremena u kojoj se dogodila ova promjena (zamjena), ne može se isključiti ni kalk kao jedan od pet načina formiranja toponimije. To nas navodi da potenciramo i mogućnost da je Radovina (mjesto radovanja, sreće) bio jedan slavenski kalk nastao na osnovu latinskog toponima Polina (kod Bardoca) koji je predstavljao mjesto za uživanje i relaksaciju za Rimljane, a potom je i *lum(nim)* – albanski kalk sa značenjem mjesto zadovoljstva, radovanja – nastao na osnovu slavenskog kalka Radovine. Ukoliko se sve ovo tako dogodilo, možemo smatrati da su žitelji oblasti prisvojili ovo ime, a kasnije su ovo ime dali i rijeci.

Došljaci[107] suočeni sa rijekom bez imena kao što je većina tekućih voda ove veličine (Vidi Rijeka kod Borja, Rijeka kod Topoljana, Rijeka kod Orgoste, Potok kod Kalimaša, Voda kod Poslišta i dr.) lako su je prozvali *ljumi i Ljumes* (rijeka Rijeke) koja pripada oblasti Ljuma, ili po imenu doline Vana (rijeka Vane – *lumi i Vanave*).

Frang Bardhi je u prvoj polovini XVII vijeka, u prepisci upućenoj Kongr. Propagande Fide u Rim, opisujući granice episkopije Zadrimlja piše: „...I preko rijeke Ljume do velike rijeke Drim, planine Galije i, silazeći niz rijeke i drenovine pored Drima, na gra-

[106] *Dokumente të periudhës bizantine për historinë e Shqipërisë (shek VII – XV),* Tiranë, 1978, str. 102.

[107] Preko 90 % rodova u selima oblasti Ljuma tačno znaju odakle su došli, odnosno odakle su doseljeni doseljeni.

nici je narod Pulita i narod Postriba."[108] Čak su je do kasno Ljumljani, kojima najviše pripada ova rijeka, zvali Voda Ljume (Uji i Lumës).[109] U prilog ovog mišljenja govori i činjenica da i Torbeši, koji su ovdje stigli pet vjekova prije sadašnjih stanovnika Lume, ovu rijeku do danas poznaju samo po imenu Vana.[110]

Što se tiče činjenice da toponim *Luma* srećemo negdje u okrugu Arte,[111] na krajnjem jugu albanskog prostora, na granici prema Grčkoj, pokreće ideju bi da nas jedno kompetentno etimološko istraživanje moglo odvesti u druge semantičke tragove.

Prema Kontariniju, na kraju XVII vijeka, stanovnici Ljume su bili pravoslavni Slaveni,[112] a jedan drugi izvor većinu ovog stanovništva vidi kao takvo sve do početka XIX vijeka.[113] Bazirajući se na ove i druge dokaze Noel Malkolm zaključuje: „Najpoznatiji slučaj je Ljuma, koja se nalazi u neposrednoj blizini Kosova, na jugozapadnoj strani. Svi se izvori slažu da su sela Ljume najprije konvrtirala u islam a kasnije, uglavnom u XVIII vijeku, sa slavenskog prešli na albanski jezik."[114] Ovo stanje prodora, simbioza i promjena pojačano je i zbog pražnjenja, ili, u najmanju ruku, zbog smanjenja broja stanovnika u naseljima Ljume zbog spaljivanja koje je vršila austrijska vojska 1690. godine i kuge koja je harala tih godina na ovom području.

Sliven Protič, jedan od potomaka slavenskih Ljumljana koji su pobjegli usljed tragičnih okolnosti, objavio je dokaze o bježanju Slavena iz Ljume u pravcu Bugarske u to vrijeme.[115]

---

[108] Zamputi, Injac*, Relacioone ...,* tom II, Tirana, 1965, str. 187.

[109] Zamputi, Injac*, Relacioone ...,* tom II, Tirana, 1965, str. 187.

[110] U svakodnevnom govoru Torbeša Gore sreću se rečenice *: Sme ga gazile Vana. (*Gazili smo Vanu*). Vana došla golema. (*Nadošla je Vana*). Đeš da sme se udavile vo Vana. (*Umalo da smo se udavili u Vanu.*), Sme zaminale preko Vana. (*Prešli smo preko Vane.*), Se naprajf put po Vana. (*Napravljen je put duž Vane.*).*

[111] *Dokumente të periudhës bizantine…,* isto

[112] *Kosova Histori e shkurtër,* str. 157.

[113] *Kosova Histori e shkurtër,* str. 406. citat 53.

[114] *Kosova Histori e shkurtër,* str. 205.

[115] *Kratovskite Protič,* "Sofija" br. 11, 1981, str . 43 – 44.

Tokom XVIII vijeka, kao rezultat ovih nesreća i snažnog prodora jednog talasa Albanaca u Ljumu, na prostoru između Izvora Poslišta i Planine kod Koljosjana, dva Drima i visova Galaiča i Koritnika, potpuno se ugasilo 16 sela. Stanovnici još 18 drugih sela su, nakon jednog perioda suživota, asimilirani ili podmorani da napuste ovaj kraj.

Nema sumnje da su nekadašnji Ljumljani, po svemu sudeći Torbeši, bili bogomili naseljeni ovdje u vrijeme procvata doktrine bogomilske hereze. Oni su se sklonili u ove divlje i puste krajeve kako bi izbjegli represalije i spasili se uništenja.

Ono što je sigurno kad su u pitanju današnji Ljumljani je njihova vjerska šarolikost, gdje naporedo živi mišljenje i vjersko prakticiranje pagana, hrišćana i muslimana, tipično za oblasti iz kojih su dolazili (Skadarska Malesija, Đakovica, Mirdita, Debar, Puka, Tejdrina, Ljura i dr.) koje je najbliže herezi tadašnjih ljumskih krajeva i koje se zadržalo do danas.

Ova šarolikost, poljuljani autoritet srpske pravoslavne crkve, prorjeđeno i posrnulo institucionalno stado, ubrzanija islamizacija u poređenju sa drugim oblastima, izolovani život, pojedinačni i neistovremeni dolasci i različito kulturno, etnografsko i jezičko određenje (katolička pripadnost većine pridošlih stanovnika suprostavljenih pravoslavlju, nemogućnost stvaranja kompaktne katoličke zajednice sa zaokruženom crkvenom institucijom i dnevni interesi) učinili su da su oni brzo konvertirali u muslimane.

Godine 1994. Bugarin Sliven Protič je stigao u Kuks da bi u Ljumi posjetio mjesto svojih predaka. Tokom boravka u Kuksu, primljen je i boravio je u kući Rušit Hamza Mehmeta u Mučamzu (Drinas). Kako bi se lakše sporazumio sa njima pozvao me je pošto niko u porodici nije znao bugarski i pošto je znao da se bavim istorijom Kuksa. U razgovoru sa njim potvrdio je da je njegov predak sa očeve strane, Apostoli, došao iz Ljume (greškom je kazao iz sela Ljume a ne iz oblasti Ljuma) krajem XVII vijeka. Došao je da posjeti mjesto svojih korijena i da utvrdi ima li nekih tragova o njegovim precima.

I na kraju, ako ništa drugo, ne može se negirati zajednički suživot u jednom periodu između slavenskih bogomila i Albanaca koji nije mogao proći bez međusobnih utjecaja na religioznom polju.

Duhovni čelnik bogomilske zajednice osim imena Ded, Dedec zove se i ***Did***.[116] U gradovima Kruma, Kuks i u selu Prebreg ovo ime srećemo u obliku patronima Dida koji se često smataro ilirskim.[117] Znajući da je njihovo porijeklo iz Mirdite, u kojoj je prisustvo bogomilske hereze već potvrđeno, možemo iznijeti hipotezu da se radi o potomcima nekoga ko je bio duhovni vođa bogomilskih heretika u Mirditi i da je ovaj patronim dobio zbog svoje funkcije. U ovom slučaju to je još jedan trag više o prisustvu bogomilske hereze u Ljumi.

Prema nama, i uloga tarikata Helvetija i Kadera bila je velika u islamizaciji Ljume. Oni su, u odnosu na sunitski islam, u suštini mnogo bliži albanskim *ljarmanima* („šarenima“) i torbeškim bogomilima, dakle, jednoj narodnoj religiji koja je imala opozicioni odnos prema centralnoj vlasti. Tarikati kao podržavaoci patriotskih pokreta, tolerantni u odnosu na pripadnike drugih vjera i dobrotvori prema putnicima i nemoćnima, sa neobičnom gustoćom vjerskih institucija raširenи oko baze i sa djelovanjem oko tri vijeka, bolje nego bilo ko mogli su završiti ovaj proces konvertiranja.

I pored mnogih kontadiktornosti i Šefćet Hodža[118] dolazi do sličnog zaključka kad kaže: „Tekije su imale značajnu ulogu u vjerskom, moralnom i patriotskom odgoju planinaca.“[119]

---

[116] Mičijević, Senad*, Tekija u Živčićima,* str. 8.

[117] U Krumi i Prebregu rodovi Dida, u gradu Kuksu je ovaj patronim zadržala porodica Džemila Dide.

[118] U *Kërkime për besimet fetare në Lumë* piše: „… utjecaj baktašizma u procesu prelaska iz hrišćanstva u islam u ovoj oblasti treba potpuno odbaciti.“ (str. 71.); „ Odnosi derviša bili su u opoziciji sa visokim islamom i ne rijetko i sa vladom carevine što se ogledalo u njihovom djelovanju.“ (str. 71); „Šejhovi i derviši sekte Halvetija neprestano su bili aleati (saveznici) osmanske političke vlasti u očuvanju i konsolidaciji ***sunitskog islama*** u islamiziranim zemljama i u njihovoj borbi protiv hrišćanskih sila.“ (str. 95); „Halvetije su čvrsto povezane sa imenom imama Alije i učenjem ***šiita***.“ (str. 181)

U vrijeme kada je govor Ljume počeo formirati svoj stabilni tip sastavljen od jezičkih elemenata i govora iz svih krajeva gegijskog dijalekta, u suživotu sa Slavenima i Albancima starosjediocima, nije mogao utjecati na govor Torbeša Gore koji je na samoj granici tog procesa ne samo zbog toga što je on već bio formiran kao tip, nego i zbog slabih kontakata među njima. Prema nama, svi pokušaji da se objasne faktori koji su utjecali na formiranje kulturnog i jezičkog realiteta Ljumljana, koji ne uzimaju u obzir ovu raznolikost, osuđeni su da proizvode subjektivne mitove.

f. Doktrina

U početku je postajao samo dobri Bog, antropomorfan i nevidljiv. On je sve stvorio od četiri osnovna elementa: vatre, vazduha, vode i zemlje sa sedam neba, što čini njegovo kraljevstvo. Na sedmom nebu bilo je njegovo prijestolje, u kojem sjedi na tronu pokrivenom tamom. Ispod prvoga neba počinje svijet vazduha. Poslije njega dolaze vode koje su na svim stranama pokrivale nenaseljenu i pustu zemlju. Ispod nje su se nalazile dvije velike ribe koje su se pomjerale po zapovijesti Boga. Ispod su plivali veliki oblaci, koji su držali more, dok se na kraju svemira nalazi vatrena lava. Istovremeno sa stvaranjem svemira Bog je stvorio i hiljade anđela koji su formirali nebesku vojsku na čijem se čelu nalaze najodgovorniji. Oni ispunjavaju obaveze koje je odredio njihov Otac i plaćaju poreze.

Pored anđela, Bog je stvorio i glavnog pomagača. On se zvao Samail, Satanail ili Satana, njegov sin po izgledu i odjeći nalik njemu. Imao je ulogu da se brine za život uopšte, da nadgleda rad anđela i da potvrđuje da li je sve u redu.

Satana nije bio zadovoljan svojim položajem. Počeo je zavidjeti na slavu svoga oca i odlučio je da se odvoji od njega i da stvori ne-

[119] Hoxha, Shefqet*, Kërkime për besime…,* str. 113.

zavisno kraljevstvo. „Sve je ovo moje – rekao je pred anđelima kada se pokazao svemir – Ako me čujete da postavim prijestolje iznad oblaka, ja ću biti sličan Svemoćnom. Kada neke vode zaledim visoko na nebeskom svodu a druge sakupim u široka mora, onda neće biti vode na svim visinama ove zemlje, i tako ću kraljevati vama zauvijek.“ Osim toga, Satanail je obećao anđelima i smanjenje teških poreza.

Uprkos propagandi Satana nije uspio realizirati svoje planove. Bog, koji je na vrijeme znao za pripremanje pobune, naljutio se i odlučio kazniti dezertera. Isključio ga je iz božanske svjetlosti i zajedno sa anđelima prevarantima prognao iz nebeskog svijeta. Satanail je pao na zemaljski svod gdje se našao u teškoj poziciji. Bio je potopljen vodom i potpuno neuredan. On je još posjedovao stvaralačku snagu i odlučio je formirati nezavisno kraljevstvo. Ali, pošto to nije bilo moguće uraditi bez božjeg odobrenja, molbom se obratio svom ocu kako bi dobio blagoslov za početak. U zamjenu za to, Satana je bio prinuđen vratiti sve Bogu, počevši od popunjenja broja službenika na nebeskom svijetu koji su bili smanjeni za trećinu zbog napuštanja jednog dijela zavedenih anđela. Ovo je trebalo biti urađeno nakon što je stvoren čovjek. Predstavnici ljudske rase su trebali otići u raj (na nebo) kako bi zauzeli mjesta odbjeglih anđela. Ovo obećanje je bilo prihvatljivo za Boga, te im je ostavio vrijeme da se pokaju kako bi on bio zadovoljan.

Nakon postizanja sporazuma, Satanail je započeo realizaciju plana. Sjeo je na svod i dao naredbu anđelima. Oni su zamrzli zemlju koja je bila pod vodom i tako ju je učinio suhom. Zatim je uzeo vijenaac anđela koji je bio iznad vode, na jednoj polovini je načinio svjetlost mjeseca a na drugoj polovini svjetlost zvijezda. Od kamenja vijenca načinio je nebesku vojsku i zvijezde. Nakon ovoga načinio je svoje anđele sluge prema vrstama, stvorio je grmljavinu, kišu, grad, snijeg i dr. Naredio je zemlji da proizvodi raznovrsne životinje, gmizavce, drveće i trave, na moru ribe i ptice na nebu. Stvorio je još jedno nebo ispod sedam postojećih čime je povećao njihov broj na osam.

Tako je Satana, zahvaljujući moći stvaranja i nemješanja Boga, stvorio jedan nezavisan svijet, svijet vidljivog sa nebom iznad i sa svim svjetlima razasutim po njemu. Jedini na ovom nebu koji nije pripadao zlim silama bilo je sunce. Satana je Ocu ukrao nebesa. U tom pogledu interesantna nam se čini osobina koju se daje suncu u govoru Torbeša Gore, a naročito izreka **„Sndovce, he božjo okence“** (*Sunašce, božje okce*). Po nama, ovo izdvajanje Sunca među nebeskim tijelima, čini čovjek kako bi pokazao da u svijetu vidljivog koji je stvorio Satana jedino Sunce pripada Bogu.

Nakon ovoga, Satana je mislio stvoriti čovjeka, koji će se njemu pokoravati i služiti ga. U tu svrhu je prisilio trećeg nebeskog anđela da uđe u tijelo ilovače koju je napravio i kako bi stvorio čovjeka. U tom trenutku je od ovog tijela htio stvoriti i ženu u koju je ušao drugi nebeski anđeo.

Satana je sakupio dah i ubacio u tijelo koje je stvorio, ali duh je potekao bočno i vratio se u vrtlog, oživio je i potom se odvojio od tijela ilovače i vratio u zmiju koja je počela puzati.

Novi stvaralac, shvativši da je napor bio uzaludan, poslao je svog izaslanika kod Oca koji je poslao dušu, sa obećanjem da će čovjek biti zajednički ukoliko oživi. Od potomaka njegovih biće popunjena mjesta sa kojih su prognani anđeli. Bog se složio i dao dušu stvoru Satane. Čovjek je oživio, u istom trenutku i Eva. Pošto je stvorio prve ljude, Satana je stvorio i raj i tamo ih je ostavio. Zasadio je drvo između njega i nje i od sluznice napravio zmiju.

Ispunjen sumnjom da su ljudi sa dušom uzeli i božanski duh, pokajao se što ih je stvorio i smislio kako da ih žrtvuje. U tu svrhu ubacio je zmiju i prevario Evu, kako bi na taj način mogao stvoriti svoj rod koji će vladati i uništiti potomke Adama. U njegovom odnosu sa Evom rodili su se Kalmen i Kain. Sin Adama i Eve je bio Abel. Kain je ubio brata čime je označio početak ubistava.

Gnjevan zbog zlih djela među prvim ljudima, Bog je odlučio da kazni Satanu. Lišio ga je božanskih atributa pošto se do tog vremena i on zvao Bogom. Lišen svih ovih stvari, on je bio crn i neugledan. Ali, opet, dobri Bog je ublažio bijes i dozvolio da bude gla-

snogovrnik i vladar svega što je stvorio nakon pada s neba. Satana je započeo jednu divlju i neograničenu vladavinu koja je trajala sedam vjekova. Do pojave Hrista, ljudski rod je živio u bolu i grijehu, teroriziran i mučen.

Satana nije rukovodio sam. Pomagali su ga mnogi anđeli pali sa neba i pretvoreni u demone. Kod svakog čovjeka ušao je zli duh koji ga nagoni na grijeh i kriminal. Niko se ne može sačuvati od ovih zlih sila. Gospod je poručio ljudima da se čuvaju od njih. Osim demona, Satani je pomagalo nekoliko propovjednika kao Mojsije, Jovan Krstitelj, Enoh i drugi koji su pomenuti u Novom i Starom zavjetu.

Za sticanje slave kod Boga i jemstva za vladavinu na zemlji, Satana je obećao da će popuniti prazna mjesta anđela palih sa neba predstavnicima ljudske rase. Kada su čuli za ovo, anđeli su se oženili ženama sa zemlje kako bi njihova djeca otišla na nebo. Tako su rođeni giganti, koji su se pobunili protiv Satane i zarobili čovječanstvo izmučeno zlim djelima njihovog stvaraoca.

Gnjevan, Satana je provocirao svjetsku katastrofu i zajedno sa gigantima uništio sve živo. Spasio se samo njegov sluga Noe, koji nije učestvovao u pobuni. Ali, po preporuci Satane, on je načinio jednu posebnu kutiju u koju je ubacio sve živo sa zemlje i svoju porodicu. Tako se ljudska rasa spasila i đavo nastavio da upravlja čovjekom.

Vladavina Satane je gurnula čovjeka u neprestane grijehove. Malo njih je uspjelo stići do božanskog kraljevstva i zauzeti mjesta otpalih anđela. To je rasrdilo Boga koji je vidio da planovi propadaju. Dao je najvrednije stvari i učinio sve u stvaranju čovjeka, dok je bio lišen da upravlja njima. Bilo ga je žao duša koje će patiti i biti osuđene. Odlučio je da se osveti i nakon pet hiljada i petsto godina odvojio je riječi Sin i Bog. Ovaj Sin i Bog bio je anđeo Mihail. On se zvao tako pošto je od svih anđela najviše ličio na Boga. Zvao se Isus, jer je liječio svaku bolest, i Hrist jer je imao namazano tijelo. Sišao je sa neba. Ušao je na desno uho djevice, a izašlo je tijelo po materiji i izgledu kao čovjek. U stvarnosti on je bio

nematerijalan i božanski. Izašao je odakle je ušao bez otkrovenja. Ona ga je jednostavno uzela u naručje, opruženog i umotanog u pelenama. Rođen je, živio je bez potrebe za jelom i pićem.

Hrist je počeo propovijedati u narodu tražeći da prate njegove riječi. Satana ga je pokušao odvratiti od misije, ali su svi njegovi napori bili uzaludni. Gnjevan poslao je svog anđela koji je Mojsiju dao tri drveta da se razapne sin božji.

Tako je, od onoga što je bilo samo riječ, Hrist u stvarnosti pod nosio muke na krstu. Izgledao je mrtav i bio je poderan. Trećaga dana je proživljen, uhvatio je Satanu, vezao ga i bacio u vatru. Potom je iz njegovog imena izbacio **-il** čime je od Satanail ostao Satana. Kada je završio misiju, Hrist se vratio na nebo. Na ovaj način je, nakon 33 godine, došao kraj odvojenog postojanja Svete trojice – Boga, Sina i Svetog duha.

Sada je postojao Bog sa tri identična lica. Prema tome, jedva da je po licu bio čovjek, mada je po formi i sličnosti stvoren kao čovjek. S obje strane glave Oca zasjala je svjetlost, sa desne od Sina i sa lijeve od Duha Svetoga.

Satana je uspio pobjeći iz pakla i vratiti se na zemlju. Odmah je započeo divlju vladavinu. Kao svoje glavno sjedište izabrao je crkvu u Jerusalimu, dok je demone-sluge uzeo iz drugih crkava. Svi zemaljski kraljevi su postali njegove sluge, ljudi strani hrišćanskoj istini. Sluge đavola bili su hriščanski klerici i teolozi.

Vladavina Satane ne može trajati beskonačno. Doći će druge propasti svijeta koju će pratiti čudne i zastrašujuće stvari. Sunce će potamniti, mjesec neće davati svjetlost, zvijezde će pasti. Četiri vjetra će izaći iz boce i učiniti da se tresu zemlja, more, planine i brda. Nebo će se potresti jako, sunce će početi da tamni.

Sa neba će sići Hrist u pratnji 12 apostola da bi sudili ljudima i narodima za ono što propovijeda. Satanu i njegove sluge baciće u vatru pakla. Pravedni će otići u nebeski svijet gdje će, pod Božjom zaštitom, uživati sve blagodati.

…

Ovakva osnova doktrine, izgrađena na principima dualizma prema kojima je vidljivi svijet djelo Satane kojim on vlada, odredila je i negatorski stav bogomila prema Starom Zavjetu, bogatašima, vlasteli, sveštenstvu, crkvenoj infrastrukturi, crkvenim simbolima, proljevanju krvi, prema moralu, etici, odnosu prema državi, radu, porodici, imovini.

g. Organizacija

Bogomili su podijeljeni u tri grupe. U prvoj grupi su najaktivniji, „*savršeni*“, koji dobro poznaju i propovijedaju njihovu doktrinu. U drugu grupu spadaju sljedbenici, „*vjerujući*“, koji slijede propovijedi, uključeni u mrežu heretika i koji pokušavaju da prisvoje njihova učenja. Treću grupu predstavljaju obični ili „*slušatelji*“, oni koji prate propovijedi, ali još nisu prekinuli veze sa pravoslavljem.

Da bi *slušatelj* prešao u grupu *vjerujućih* bilo je neophodno da započne pripreme koje određuju *savršeni*. Ove pripreme su se, prije svega, sastojale u potpunom prihvatanju bogomilskih stavova, ne zaboravljajući i to da je kandidat morao biti svjestan svih tajni doktrine. Istovremeno, bio je primoran provesti težak život ispunjen postom, molitvom i suzdržanošću. Kada je završio pripremni period, kandidatu se postavljao rok za razmišljanje i pročišćenje. Zatim je izlazio pred komisiju za prijem u krug vjerujućih.

Ovaj prijem je prema bogomilima bilo drugo, pravo krštenje. Ono je vršeno preko Svetog duha za razliku od prvog, kupanja što je bilo djelo Jovana Krstitelja i koje nije imalo nikakvu važnost. Ovo krštenje se vršilo tako što se iznad glave kandidata postavlja Jevanđelje po Ivanu i čita tekst „Na početku beše riječ“. Potom prisutni, članovi brtastva, pjevaju molitvu „Oče naš“. Sa ovim je cijeli ritual završen.

Kada se postigne nivo *vjerujućih*, mogućnost da se ide naprijed je otvorena. Pretendent može stići do najvišeg i posljednjeg stepena *savršenih*. Put da se dobije ovaj čin (stepen) bio je dug i naporan. To je trajalo jednu, dvije čak i tri godine. Tokom priprema za *savršenog,* kandidat je ulazio u dubinu bogomilske doktrine i pojašnjavao nove pojedinosti. Tek onda se upoznavao sa osnovom i karakterom kozmogonije i eshatologije vjerovanja i alegorijskog objašnjenja Jevanđelja. Treba imati na umu da, najznačajniji i zabranjeni apokrif iz Jevanđelja po Ivanu nazvan *Tajna knjiga,* nije bio poznat svim sljedbenicima bogomilizma.

Pored teoretskih priprema, kandidat je morao prihvatiti i jedan težak asketski život. U potpunom skladu sa dualističkim shvatanjem, da je tijelo postalo od zla i da je samo duh od Boga, morao se sedam puta u toku noći i dana moliti, odjeven samo rizom (krpom), morao je provoditi određeni post i biti odvojen od svoje žene.

Kada se duge i teške pripreme završe, može se preći u stepen *savršenih* a što se moglo postići posebnim pravilima. Na samom početku prisutni su se okupljali oko kandidata i pljuvali na njega. Na ovaj način su tražili da se promjeni „stari čovjek“, još uvijek talac demona. Nakon toga, jednom zdjelom kandidat se masnom vodom prao odozgo naniže, kako bi se sa njegovog tijela očistili ostaci krštenja vodom. Kandidat je morao dokazati da je primijenio sve stvari koje su od njega tražene i da je ozbiljno pokušao pokazati sprenost za novo prihvatanje. Nakon ovih svjedočenja, muškarci i žene zajedno proslavljaju posvećenje. Žene i muškarci prisutni na ceremoniji rukama dodiruju njegovu glavu okrenutu prema istoku. Slijede molitve čime se ceremonija završava.

Heretik primljen na ovaj način u najviši stepen tajni doktrine ne može više biti učenik, već postaje učitelj. Stiče pravo da predaje drugima i da vrši propagandu.

Glavni rezultat celebracije u *savršene* je da se rukama prisutnih preko glave u njih ubaci sveti duh. I to vodi u potpunu promjenu i preporod u cijelom biću. Svi prethodni grijesi *savršenog* nestaju kao da su spaljeni vatrom i on postaje nedodirljiv za zle sile. Od

njega sada duhovno počinje riječ Hrista i to mu daje mogućnost da podučava ljude, da preko njih širi pravu hrišćansku vjeru. Također, stiče sposobnost predviđanja budućnosti, osjećaj pripadnosti božanskom fenomenu. Potvrđuje se da *savršeni* često, ne samo u snu nego i u stvarnosti, vide Oca kao jednog starca sa dugom bradom, njegovog Sina kao dječaka, dok Sveti Duh kao obezličenog evnuha.

Savršeni su od *slušatelja* u superlativu nazivani „stanovnicima neba“, dok su od protivnika prozvani kao „sluge Mamona“. Ponosni na svoj položaj *savršeni* su kićeni raznim epitetima uzetih iz Jevanđelja: „poljski ljiljani“, „so iz zemlje“, „apostoli“, „ljudi od nauke“ i dr. Oni dokazuju da predstavljaju pravu crkvu, drugačiju od lažne zvanične crkve i njenog pravoslavnog sveštenstva. Ubijeđeni u ovo, oni sebe zovu „hrišćani“, dok za sljedbenike zvanične pravoslavne crkve upotrebljavaju pogrdne epitete kao „bezumci“ (bez pameti, glupi, ludi).

Velike prednosti koje je *savršenima* davala bogomilska doktrina kao ljudima odvojenih od grijeha, sposobnih da uče druge, da posmatraju božanske stvari i da uđu kroz rajska vrata, morali su platiti teškim i asketskim načinom života. *Savršenim* bogomilima je bilo zabranjeno da drugo odijevaju osim tamne monaške odjeće. Bilo im je zabranjeno da okuse ne samo vino i meso, već i jaja, sir, mlijeko i svaku hranu životinjskog porijekla. Nije im bilo dopušteno da stiču materijalna dobra i povećavaju bogatstvo. Zabranjeno im je bilo da žive u porodici i, ako su imali ženu, morali su se od nje rastaviti. Dakle, bili su lišeni svih blagodati i užitaka običnih ljudi. Njihova osnovna misija bila je da putuju po selima i gradovima kao Hristovi apostoli i da okupljaju simpatizere njihove vjere. O njihovoj odjeći i hrani brinuli su se sljedbenici koji su obezbjeđivali sve što je bilo neophodno.[120]

Bogomili su, osim propovijedi, posebnu pažnju posvećivali organizaciji vjerskih opština po uzoru na prve hrišćane. U ovim opštinama su bili uključeni samo *savršeni* i *vjerujući*. Tokom druge

[120] Angelov, Dimitar, citirani članak, str. 320-328.

polovine XII vijeka u zemljama koje su bile u sastavu bugarske države bilo je nekoliko takvih opština, od kojih su najznačajnije bile Bugarska i Dragovita, organizovane u Trakiji i Makedoniji. Nakon njih dolaze opštine u Malniku i Serdiki (Sofiji).

Jedna od glavnih uloga vjerskih opština bila je pokušaj da se proširi bogomilsko učenje i poveća broj njihovih sljedbenika. Za realizaciju su bili određeni posebni propovjednici iz reda *savršenih* koji su putovali po selima i gradovima sa Jevanđeljem u ruci kako bi uvjerili ljude. Često su ovi propovjednici nazivani apostolima. Na čelu apostola, koji su djelovali u određenim oblastima, obično se nalazio najpoznatiji teoretičar ili propovjednik koji je imenovan učiteljem apostola.

Pored uloge širenja doktrine, važan cilj bogomila je bila i briga o provođenju pravila religioznog kulta određenog u njihovim opštinama i ispunjavanju poznatih rituala koji su odgovarali gnostičko-dualističkom shvatanju ponovnog oživljavanja prakse nekadašnjih hrišćana. Ispunjavanje ovog kulta ponovo je povjereno *savršenima*, jer su oni bili najbolji poznavaoci bogomilske doktrine. Prvi među njima (*savršenima*) i glavni rukovodilac vjerskog života u opštinama zvao se Dedec (upravnik).

Dedec je imao i svoje pomagače: *gosta, starca* i *strojnika* koji bi mogli odgovarati imenima: „prijatelj“, „gost“, „starina“ i „posrednik“. Kako bi sa uspjehom obavljali poslove u vjerskoj opštini, *savršenima* su pomagali kandidati koji su težili zauzeti ova mjesta.

Bogomili su vodili jedan normalan vjerski život u mjestima u kojima su se okupljali, mahom u tajnosti, kako bi se sakrili od očiju zvanične vladajuće crkve koja ih je progonila bez milosti. Prema učenju bogomila nije bilo neophodno da se okupljanje obavi isključivo u zgradi, već se moglo održati bilo gdje. Molitva, prema njima, treba biti obavljena unutar duše čovjekove i nije bilo neophodno da se obavi u nekom hramu. Religiozno-ritualni život u bogomilskim opštinama bio je obično jednostavan i u skladu sa osnovnim principima Jevanđelja. Bogomili su bili uvjereni protivnici materijalističke strane vjere, bogatstva i sjaja u crkvama, ukrašene

opreme sveštenika i bučnih liturgija. Oni su bili orijentirani prema jednostavnim ritualima koji više govore pameti i srcu, nego posmatranju i slušanju.

Bogomili su izvršavali četiri osnovan rituala. 1. Opšta zajednička molitva. 2. Zajedničko pričešće bratstva. 3. Prijem *slušatelja* u kategoriju *vjerujućih*. 4. Celebracija *vjerujućih* u stepen *savršenih*.

Prvi ritual, zajednička molitva, je u cjelini i po obliku bio sličan starim hrišćanskim ritualima u Jerusalimu, Efesu i Solunu. On predstavlja malu liturgiju koju vodi Dedec ili njegov zamjenik. Centralno mjesto rituala čini molitva *Oče naš*. Molitvu prate i u njoj učestvuju svi prisutni, koji vrše razne počasti i priznanja. Zatim se nastavlja sa čitanjem uvodnog dijela Jevanđelja po Ivanu čime se ritual završava.

Drugi važan ritual bogomilskih opština bila je otvorena ispovijed kojom se opraštaju grijesi određenim pojedincima. I ovdje glavnu ulogu ima *Dedec* uz asistenciju njegovih pomagača i ostalih članova kategorije *savršenih*, kako muškaraca tako i žena.

Postoje dokazi da su pored glavnih vjerskih rituala bogomilske opštine imale i ulogu da osiguraju *savršene* osnovnim životnim potrebama, hranom i odjećom, kao i da pomognu nemoćnima, bolesnima i drugima.[121]

[121] Angelov, Dimitar, citirani članak, str. 328-342.

II. Tragovi bogomilizma u Gori

a) Ime

O etimologiji imena *Torbeš* kojim se nazivaju stanovnici ove oblasti[122] postoje različita mišljenja. Većina naučnika se uglavnom drži teze da ime Torbeš ima veze sa bogomilskim pokretom i da su oni posljednji sljedbenici makedonskih bogomila.

Prema istraživaču Jordanu Ivanovu: „Bogomilskoj crkvi pripadaju i Torbeši, koji su kasnije prihvatili muhamedanstvo. Sada oni žive u Tikvešu, Kičevu, Debru, Skoplju i u oblasti Gora (Šarplanina). Neki od Torbeša u sjevernoj Albaniji primili su katoličanstvo i sačuvali staro ime Funda.“[123] Selišćev, Gorane naziva Torbešima koji po porijeklu mogu biti bogomili.[124] Dimitar Angelov kaže: „U jugozapadnoj oblasti za identifikaciju sljedbenika bogomila bili su raširenі mnogi nazivi kao što su *babuni*, *torbeši* i *kudu đeri* koji se javljaju i kasnije i koji jasno potvrđuju veliku popularnost koju je hereza uživala na ovoj strani.“[125] Dalje ističe da toponim Trbač, selo u blizini Velikog Debra, treba povezati sa imenom *torbeš*.[126]

Dimitar Šuterići pokušavajući da poveže riječ *torbeš* sa toponimom Trbač (Vljora/Valona, Albanija), pozivajući se na vizantijskog hroničara Halkokondila, iznosi mišljenje da na Balkanu heretike zovu *babuni, torbeši, patarini i kudu đeri*[127]. Toponimi

---

[122] Gorani sebe zovu *Našinci*, *Gorani*, dok Ljumljani, Hasjani, Maljisori, zapravo svi Albanci, osim imena *Gorani* upotrebljavaju i naziv *Torbeši*, čak koriste ime *Torbešija* za oblast Goru.

[123] *Bogomilski knigi i legendi,* Sofija, 1925, reprint izdanje 1970, str. 36.

[124] Citirano prema R. Mladenoviću iz knjige *Govor Šarplaninske župe Gora,* Beograd, 2001, str. 55-56.

[125] *Bogomilstvoto v' Blgaria,* Sofija, 1962, str. 150

[126] Isto, str. 385, bilješka 56.

[127] Shuteriqi, Dhimitër, isto.

Ermenj i Bulgar koji označavaju imena sela u Korči i Mirditi objašnjava imenima Jermena i Bugara korišćena, takođe, za bogomile i predstavlja dokaz o širenju ove hereze u Albaniji.[128] On kaže: „Ime Trbač (Vlora, Albanija) se može uporediti sa nadimkom *torbeč* kojim se podruguju davnašnjim hereticima kao prosjacima, što je bila neistina, jer su oni bili protiv prosjačenja.“[129]

Branko Panov napominje: „Osim imena bogomil, koje je nastalo na osnovu imena tvorca nove hereze, popa Bogomila, i prema njegovim sljedbenicima koji su vjerovali da su 'Bogu mili', sljedbenici bogomilizma u ovim makedonskim zemljama poznati su i po imenima *babuni*, *kudu đeri*, *torbeši*, koja su, inače, bila u masovnoj upotrebi nekoliko vjekova.“[130]

Aleksandar Stojanovski, istraživač koji je ovom problemu posvetio posebnu pažnju, zaključuje da je „...prisutnije mišljenje da ovo ime ima korijene u bogumilom pokretu te da se Torbeši iden-

---

[128] *Shënime mbi herzinë në Shqipëri, “*Studime historike” 2, Tiranë 1980, str. 206.

[129] Shuteriqi, Dhimitër, isto.

– Treba istaći da vremenom pežorativno značenje ovog imena slabi i pojačava se etimološko. U više slučajeva ime Torbeš upotrebljava se sa značenjem etnonima, da bi se pokazala grupa ljudi različita od Albanaca, ili grupa jedne zajednice koja ima drugačije osobine u odnosu na pripadnike druge zajednice. - Godine 1621. pominje se Torbeš Mahmut-aga (Aleksandar Stojanovski, cit. čla- nak, str. 32) – U prvoj polovini XVIII vijeka ime Torbeš se koristi da bi označilo stanovnike Gore koji su bili dio esnafa oružara u Prizrenu (Zija Shkodra, *Qyteti shqiptar gjat rilindjes kombëtare,* Tiranë 1984, str. 429) – U jednoj goranskoj pjesmi javljaju se stihovi: *„Rušit Torbeši i Nezir Čolaki, / golema borba prajeha vo Kamen Kolovožečki“* – U Kuksu je do početka 90-tih godina živjela porodica Tasima Torbeša porijeklom iz Đakovice (iseljena u Tiranu) – U Borju je do kasno Raif Mehmeti (rahmetli) bio poznatiji kao Rifat Torbeš. – Prema ovom imenu nastali su i toponimi *Torbeški most* (prostor kod Čalja na albansko-makedonskoj granici) i *Torbeški put /Udha e Torbeshëve* (Prebreg, Kuks*).*

[130] *Srednovekovna Makedonija 3, Bogomilskoto dviženje vo Makedonija,* Skopje 1985. str. 269.

tifikuju kao posljednji ostaci makedonskih bogomila.“[131] Kod Stjepana Antoljaka smo zabilježil: „Drugačije, u Makedoniji i danas muslimanski narod zovu Torbeši, jer vode porijeklo od bogomila, koji su uvijek nosili torbe po otkrovenju Svetoga Ivana i sredstva za hranu kako se ne bi zagadili masnim posudama po tuđim kućama.“[132]

U članku „Je li boškački žargon tajni govor bogomila“[133] Alija Đogović, ne dovodeći u sumnju bogomilsko porijeklo Torbeša Višegrada kod Prizrena, kaže: „Imajući u vidu da su bogomili, koji su na nekoliko strana na Balkanu bili brojni i u vjerskom pogledu stabilizirani, od zvanične hrišćanske crkve i vlasti bili podvrgnuti divljem progonu i kaznama, naročito od strane Nemanje i njegovih nasljednika, morali su se skloniti u skrivene planinske oblasti, što dalje od plemstva, vlastele i okrutog sveštenstva.“

Nazif Dokle dolazi do zaključka: „Pošto smo razmotrili sva poznata mišljenja o porijeklu imena *Torbeš*, najuvjerljivija nam se čini veza sa bogomilskim pokretom.“[134]

I Skender Riza, istraživač kojeg Šefćet Hodža citira za nešto suprotno, ne ističe nimanje ni više kad Gorane, zapravo Torbeše, naziva patarenima kao jedno od imena koje je ekvivalentno sa imenima torbeš, kuduđer, babun koji se koriste za njih. Ostavljajući na stranu kontradiktornost prema kojoj Gorane naziva istovremeno i patarenima i arbrešima (!!!)[135] doslovce kaže: „Slavenski jezik Torbeša i Gorana ne određuje njihovu etničku i nacionalnu pripadnost.

---

[131] *Istorija, folklor i etnologija na islamiziranite Makedonci, Po prašanjeto za potekloto na imeto Torbeš za negovoto prvično spomenuvanje vo pišanite izvori,* Skopje, 1987, str. 31.

[132] *Srednovekovna Makedonija 1, Za vostanijata na makedonskiot narod vo XI vek i bogomilskoto dvižene.* Skopje, 1985, str. 782, fusnota 36.

[133] *Selam,* br. 17, Prizren, januar-april, 2000, str . 24-25.

[134] *Për Gorën dhe Goranët,* Prizren, 2002, str . 61.

[135] Ako ime “arbreš” ili bilo koje drugo ime stavimo pod navodnike, ime pataren ostaje kao jedno od imena koja se koriste za bogomile i ekvivalentna imena babuni, kuduđeri torbeši kojima se nazivaju. U tom smislu ne znam kako neko može progutati takvu naučnu špekulaciju da patarene identifikuje sa arbrešima.

Oni su uistinu patareni (arbreši). Kao što je poznato patarenizam kao novi način hrišćanstva rodio se u Bugarskoj. Pripadnici ove vjerske sekte su koristili slavo-bugarski jezik. Tako je ovaj jezik, kasnije, postao jezik koji se koristio u kućama sljedbenika ove sekte."[136]

Dva istraživača, Radivoje Mladenović i Šefćet Hodža, su se odlučno izjasnili protiv teze prema kojoj se etnogeneza Torbeša objašnjava i povezuje sa bogomilskim pokretom. Mladenović u uvodu svoje studije o govoru Gore piše: „U kolektivnom sjećanju Gorana nema tragova bogomilizma. Gorani sebe ne smatraju Torbešima, a ni Srbi, ni Albanci, ni Turci ih tako ne zovu. U okolini Prizrena, u novije vrijeme Torbešima nazivaju grupu slavenskih muslimana u Sredačkoj Župi."[137]

Šefćet Hodža, iako se ne bavi imenom Torbeš, dolazi do zaključka da „...Dolazak slavenske populacije u Gori nije posljedica bogomilizma, već spontano kretanje vlaško-slavenskih stočara u potrazi za boljim pašnjacima, odakle je jedan dio njih iz zajednice katuna prešao na stalna naselja."[138]

Treću grupu čine istraživači koji niti potvrđuju niti negiraju pomenutu tezu i objašnjenje imena Torbeš traže negdje drugdje. Milivoj Pavlović ime Torbeš objašnjava kao ostatak jednog veoma starog plemenskog imena u čijem je korijenu *tarb* koji potiče iz francuskog jezika, iznoseći mišljenje da Torbeši predstavljaju jedno staro slavensko pleme koje je došlo na Balkan mnogo prije ostalih Slavena i koje se spustilo duboko na jug, da bi se potom vratili na sjever.[139]

Cilev identifikuje Torbeše sa Pomacima koji su živjeli isključivo u Vardarskoj Makedoniji i smatra da ime *torbeš* dolazi od tur-

---

[136] *Shqiptari Sinan Pashë Topojani (Qëmtime historiko – etnologjike për Lumën e Gorën),* Tiranë, 2007. str. 154.

[137] Mladenović, Radivoje, *Govor šarplaninske župe Gora,* Beograd, 2001, str. 56. fusnota 120.

[138] *Shqiptari Sinan Pashë Topojani,* Tiranë, 2007, str. 149

[139] Stojanovski, Aleksandr, citirani članak, str. 35. fusnota 1.

ske riječi *torba* koja se može povezati sa turskim oblikom *dort-beš* (četiri-pet) i time pokušava dokazati da su Torbeši promijenili mjesto boravka i vjeru isto toliko puta.[140]

Jovan Hadživasiljević prihvata narodno tumačenje prema kojem su Torbeši napustili vjeru i postali muslimani za jednu torbu sira (urde) ili brašna i tako dobili svoje ime. Poziva se na turske istraživače koji naziv *torbeš* vezuju za persijsku riječ *torbekeš* što znači *torbar* (koji hoda sa torbom na ramenu), *torbarenje* (radnja sa torbom, trgovina na ulici i dr.)[141]

Turski istrživač I. H. Uzunçarsili, drugačije od ostalih, iznosi stav da je unutar glavnih sultanovih vojnih korpusa, za kandidate za janjičare korišćena imena *Torba Oglanlari* ili *Torba Acemileri*, pošto su knjige u kojima su bila regisrovana imena članova ovog korpusa čuvane u specijalnim torbama.[142] I pored rezervi koje ima, A Stojanovski misli da se ime *torba* proširilo i na kompletno islamizirano stanovništvo u sjeverozapadnoj Makedonij. [143]

Za Galabu Palikruševu, koja daje prednost narodnom tumačenju imena *torbeš*, postoji mogućnost da se ovim nazivom u nekoj ranijoj fazi označavala etnička ili nacionalna grupa, dok je kasnije sa islamizacijom, zbog bliskosti sa riječju torba, u narodnom tumačenju ovo ime dobilo sekundarno značenje.[144] Omer Turhan podvlači da naziv *torbeš* na turskom jeziku označava uvjerenje i lojalnost, jedan društveni sloj koji nikada ne stvara probleme i koji je u

---

[140] Malić Osi, *Prizren drevni grad utvrđenja i najneposrednija sela Jablanica i Pousko,* Prizren, 1996, str. 151.

[141] Stojanovski, Aleksandar*, Po prašanjeto za …,* citirani članak, str. 35.

[142] Stojanovski, Aleksandar*,* isto. Po njemu, treba objasniti način i put nastanka ovog imena pomoću sufiksa *-eš;* svođenje tog imena na relativno mali i od centara udaljeni prostor, u kojem su sakupljani kandidati za janjičare te činjenice da je ime *torba* bilo prisutno kao znak raspoznavanja jedne skupine uglednih ljudi koji su prešli na islam u Osmanskom carstvu i to u vrijeme kada je formirana grupa islamiziranih Torbeša usred makedonske populacije.

[143] Stojanovski, Aleksandar, isto,str. 31.

[144] Stojanovski, Aleksandar, isto,str. 31.

vrijeme osmanske administracije igrao ulogu pomagača u različitim okolnostima.[145]

Na kraju, potrebno je da se osvrnemo i na narodna tumačenja. U Ljumi (Kuks) sreli smo dvije varijante u vezi etimologije imena Torbeša Gore. Prema prvoj, *torbeš* se povezuje sa *dort-beš* (turski *četiri-pet*) i ukazuje na to da su se Gorani iz straha 4-5 vraćali na islam, dok su Ljumljani to učinili jednom. Dok su, prema drugom tumačenju, vezujući ga ponovo za *dort-beš*, Gorani četiri ili pet puta obećali Turcima da će se pomuslimaniti i isto toliko puta nisu održali riječ. Dodajmo i to da i u Kuksu postoji mišljenje da je ovo ime ostalo kao posljedica gurbetluka koji ih je tjerao na put širom svijeta sa torbom na ramenu.[146]

Malić Osi donosi četiri verzije narodne etimologije. 1. Sa torbom na ramenu išli su iz jedne zemlje u drugu i tamo gdje bi stigli, zbog ove torbe, zvali su ih *torbari* ili *torbeši*. 2. Zbog privremenog boravka, u osmansko doba, silazilo je u grad po 4-5 porodica. Pošto na turskom *dort* iznačava četiri a *beš* pet, prozvani su *dort-beš* što je narod uprostio na *torbeš*. 3. U određenom vremenskom periodu, mjesečnom ili godišnjem, stanovnici ovih oblasti primali su islam, prihvatali su din i iman četiri ili pet njih. Ponovo *dort-beš* i kod naroda *torbeš*. 4. Pošto su nosili torbu na ramenu i iz jednog mjesta u drugo išli kako bi prosili.[147]

Uz jedan kritički osvrt i u svjetlu nekoliko istorijskih, jezičkih i usmenih dokaza, skoro nezapaženih do sada, većina ovih verzija teško bi se mogla održati na nogama.

Iako su izvori na koje smo se pozvali više nego dovoljni da se odbace stavovi istraživača R. Mladenovića koji poriče upotrebu naziva Torbeš za slavensku populaciju Gore, donosimo još nekoliko dodatnih dokaza, u kojima je pežorativna upotreba ovog naziva počela slabiti u korist jačanja njenog etnonimskog značenja kako bi

[145] Omer Turhan*, Pomaci, nijhvoa prošlost i sadašnjost,* Selam, Prizren, septembar-oktobar, 1996, str. 27.

[146] Nazif Dokle*, Për Gorën dhe Goranët,* Prizren, 2002, str. 60.

[147] Malić Osi*, Prizren drevni grad*…, str. 141.

se imenovala grupa pojedinaca u etničkom pogledu različita od Albanaca i drugih.

Godine 1621. pominje se Torbeš Mahmut-aga.[148] U drugoj polovini XVIII vijeka ime Torbeš se koristi kako bi se označili stanovnici Gore koji su dio esnafa oružara u Prizrenu.[149] U jednoj goranskoj pjesmi srećemo stihove: *Rušit Torbeši i Nezir Čolaki / golema borba prajeha vo Kamen kolovožečki.* U gradu Kuksu je do početka devedesetih godina prošloga vijeka živio Tasim Torbeši porijeklom iz Đakovice (sada iseljen u Tiranu). U Borju je Raif Mehmeti (rahmetli) bio poznatiji kao Raif Torbeši.

U Kuksu imamo toponime *Ura e Torbeshit / Torbeški most* (u blizini sela Čalje na albansko-makedonskoj granici) i *Udha e Torbesheve / Torbeški put* (Pobrege, Kuks). Ovdje, često umjesto imena Gora u upotrebi je *Torbešija*. Zbirka narodnih pjesama *Hidhe vallen Luma e kuqe /Zaigrala crvena Ljuma* autora Kambera Zele (Tirana, 1984, str. 94.) u pjesmi *Kurti e Xhepa shpëtojnë tufën/ Kurto i Džepa spasili su stado* srećemo sljedeće stihove: *"Ku u vot mendja, ju zhableshë, A kujtuet ju se jemi torbeshë, S'jemi torbeshë as t' çajanë. Ne jemi dy djem lusjanë."* U ovom slučaju naziv *torbeš* se koristi da bi se označio neko ko je plašljiv i slabog karaktera, dakle, ima pežorativno značenje. Naziv Torbeš sa pogrdnim značenjem koristio se i za bogomile u Raškoj.[150]

Što se tiče stava koji iznosi Mladenović da u kolektivnom pamćenju Gorana nema tragova bogomilizma i da oni sebe ne smatraju Torbešima, potrebno je samo podsjetiti istraživača da problem posmatra usko i jednostrano. Istina je da oni sebe zovu *našinci*, manje *Gorani* i nikada *Torbeši*, ali znaju da ih drugi tako zovu, trošeći sate u izlivu gorčine nad ovim pogrdnim imenom, čak i u konfidencijalnoj artikulaciji. Oni nisu sebi mogli dati jedno takvo

[148] Aleksandar Stojanovski, citirani članak, str. 32

[149] Zija Shkodra*, Qyteti shqiptar gjatë rilindjes kombëtare,* Tiranë, 1984, str. 429.

[150] http://sh.wikipedia.org/wikië Bogomili u srednjovekovnoj Srbiji

ime sa pogrdnim značenjem. Ovaj naziv su im prikačili drugi kako bi im se rugali, prezirali ih i omalovažavali.

Bogomilski pokret je počeo u prvoj polovini X vijeka.[151] Pored imena bogomil, u Maloj Aziji je tokom XI vijeka počela upotreba još jednog domaćeg imena kako bi se identifikovali heretici. To je bio naziv *fundigiagiti* ili *fundaiti*, odnosno *torbonosci*. Ovaj naziv nisu izmislili sami heretici, već su ga dobili od njihovih protivnika koji su se na ovaj način ismijavali savršenim bogomilima da uopšte ne rade, nego samo putuju iz mjesta u mjesto kako bi dobili hranu od sljedbenika.

Usko povezan sa ovim nazivom u Maloj Aziji se počeo upotrebljavati slavenski ekvivalent *torbonosci* ili *torbeši*, koji se proširio i koristio kako bi se označili heretici-bogomili u jugozapadnom dijelu bugarske države, odnosno u Makedoniji.[152]

Riječ *torba*, bez obzira na njeno persijsko porijeklo i vrijeme kada je pozajmljena od konstrukcije *torbekeš*, te njeni derivati *torbar, torbarim, torbarenje, torben, torbiče, torbičence, torbište,* kao i frazeološki izrazi *So torba na ramo*, *Da ne ti se trne torba od ramo, So glava vo torba, Sipale torbe, Staj mu torba* su aktivno i živo bogatstvo makedonskog jezika i njegovih dijalekata uključujući i govor Gore.

Ovoj porodici pripada i riječ *torbeš* koja je nastala od osnove *torb* i sufiksa *-eš* koji je specijaliziran samo za formiranje riječi sa pežorativnim značenjem, barem u govoru Gore, kao: *smrdeš, grdeš,*

---

[151] Majkëll Hart Manesi*, 100 njerëz më me ndikim në histori,* Tetovë, 1997. str. 346; *Bogomilizmi, Fjalori enciklo- pedik shqiptar,* Tiranë, 1985. str. 107; *Bogomili,* Enciklopedija Jugoslavije, str. 222; *Bogomili.* Enciklopedia Jugoslavije, str. 216; *Istorija na makedonskiot narod, Skopje*, 1983, str. 22; *Bogomilstvo,* Blgarska Enciklopedija, Sofija, 1999, str. 117; Biljana Đurđević-Stojković*, Vjerske sekte lekskon,* Narodna knjiga, Alfa, 2002, str. 12; Angelov, Dimitar*, Bogomilstvoto v Blgarija,* Sofija, 1969.str. 141; Ivanov. Jordan, *Bogomilski knigi i legendi,* Sofija, 1925, reprint 1970, str. 15; Ostrogorski Georg, *Histori e perandorisë Bizantine,* Tiranë 1997, str. 182.

[152] *Fjalor sërbokroatisht shqip,* Prishtinë 1974, str. 596.

prdeš, tikveš, gladeš, gloteš, smoleš, gnjideš, bljuteš, sitneš, kolješ, krlješ, vrteš, krteš, k'teš, daveš i dr.

Semantički riječ *torbeš* se može izjednačiti sa riječju *prosjak*. Dalje, kod svih oblika kao što su *fundagiagiti, torbeš, torbar, torbonosci*, značenje *prosjak* se ne može isključiti. I verzije narodne etimologije, koje u vezi naziva torbeš na uvid čitaocima donosi Malić Osi, vode ka ovom značenju. Ove okolnosti, osim gramatičke forme, još više (ovaj naziv) približavaju grupi pomenutih primjera.

Ovi dokazi da se riječ torbeš koristi još od XII odbacuju svako drugo objašnjenje koje ovo ime povezuje sa turskim osvajanjima i islamizacijom. Nadalje, teško se može prihvaatiti da su Torbeši dobili ime zbog trgovine kojom su se bavili. U tom slučaju ovaj naziv ne bi imao podrugljivo značenje. Osim toga, znamo da su se gurbetom počeli baviti mnogo kasnije, nakon što su propali kao stočari, ćumurdžije, oružari, grnčari i dr.

Naporedo sa imenom Torbeš ne može se zanemariti ni ime *Poturi* kojim se odvajaju Torbeši od susjednih Albanaca, naročito u obliku *Gora Poturi*. U srpskohrvatskom *potur*, *poturica* označava „renegata, onoga ko je napustio hrišćansku vjeru, *turkešu*“[153] Ejup Mušović riječima *poturice, poturi, poturčenjaci* obuhvata sve islamizirane stanovnike na južnoslavenskom prostoru nezavisno od njihove etničke i religiozne pripadnosti, uključujući i Gorane odnosno Torbeše.[154] Enver Imamović nazivom *poturi* obuhvata one koji nisu niti muslimani niti hrišćani.[155]

U vezi vjerodostojnosti upotrebe ovog naziva za Torbeše Gore, istraživač Š. Hodža ima sumnju i aludira da je to moja izmišljotina sa apsurdnim argumentima koje nije iznio. U vezi toga piše: „Izraz

---

[153] *Fjalor sërbokroatisht shqip,* Prishtinë, 1974, str. 596.

[154] Ejup Mušović*, Crnogorski muslimani, Identitet Bošnjka muslimana,* Beograd, 1995, str. 64.

[155] Enver Imamović*, Bogomilstvo - vera naših predaka,* Alem, 25. maj 2002, str; Gjini Gasper *Ipeshkvia Shkup Prizren nëpër shekuj,* Zagreb 1992, str. 142, bilješka 3; Ovo objašnjenje u vezi poređenja poturi – patarinë je iznio Nazif Dokle u knjizi *Për Gorën dhe ….”* str. 61.

Gora poturi našao sam samo kod Nazifa Dokle, možda kao prilog njegovoj tezi o etnogenezi Gorana, kao ljudima koji su napustili hrišćansku vjeru. Možda.“[156]

Prvo, ne može se niko od nas smatrati vlasnikom istine ili da je od Boga predodređen da je čeka i da je susretne. U tom smislu, pošto takvu predodređenost nije imao Š. Hodža ili neko drugi, ne znači da ono ne postoji i da neko drugi nema pravo da je otkrije. Moram reći da sam riječ *potur* prvo sreo u njegovoj knjizi *„Legendarna epika iz okruga Kuks“* (Epikë legjendare nga rrethi i Kukësit”, Tiranë, 1982, str. 311.) u baladi pod naslovom *Djevojka potureša* i *Potur Mahala.*[157]

Ukoliko je balada zaista zapisana u Ljumi, nasuprot tvrdnjama autora, ova informacija mi izgleda dovoljnom da odbacim svako aludiranje. Pjesma govori o stanovanju *potura* u *Potur mahali*[158] u istom naselju sa Albancima. Očito je da se izraz *potureša* ovdje koristi kao nadimak sa podrugljivim značenjem pošto se djevojka uistinu zove Mejrema. Ona je dala riječ (besu) Albancu Hasanu. Hasanova majka nije spremna da prihvati mladu samo što je od *potura*. Tu nastaje tragični čvor. Majka odbacuje neželjenu nevjes tu, a Hasan umire zbog tuge, jer nije mogao uzeti poturešu sa kojom je vezao „tvrdu“ vezu (besu). Nakon toga, Mejrema pada na njegov sanduk (tabut) a potom i Hasanova majka koja im ne dozvoljava niti susret na drugom svijetu.

---

[156] Hoxha, Shefqet*, Shqiptari Sinan Pashë …, str. 155,* bilješka *16.*

[157] Vidi stihove ove balade:

“Na i ka lshue gjali vetat-o,
Na i ka lshue kah ***Potur Mahalla.***
Na i ka lshue çajo çika para,
Na ka dalun Çika potureshe.
Besë të fort –o, paskan lidhë.”

[158] Po meni niko drugi osim Torbeša Kuksa nije mogao biti obuhvaćen imenom *potur, potureš*, ali ima potvrda da su bili prisutni i u Ljumi i da su imali suživot sa Albancima. Ova pjesma je još jedan argument više o ovome

Što se tiče odrednice *Gora poturi,* koju često srećemo u Ljumi, ona je karakteristična i za Torbeše Župe kod Prizrena. Ova odrednica je karakteristična i za stanovnike Bosne, Makedonije[159], i na kraju albanski stanovnici Gore u običnoj komunikaciji tako zovu one koji se razlikuju od njih[160]. Činjenica da se riječ *poturi,* naporedo sa imenom *Torbeš*, koristi kao naziv za sve slavenske grupe na Balkanu, nosioce bogomilizma, kao što su Bošnjaci, Torbeši Prizrena, Debra i Gore i Pomaci, dakle, Slaveni koji su primili islam, još jedan je argument više da su Torbeši nasljednici ili potomci bogomila.

Prvo, jasne dokaze o prisustvu bogomilizma u Gori sadrže i imena *babun*, *kudu*đ*er*, *funda* i *mano*[161] koji se od srednjeg vijeka koriste naporedo sa imenom torbeš da bi označili bogomile heretike koje srećemo ovdje ili u blizini. Potvrđen je patronim u obliku Babun u Prizrenu[162] i rijetko u Ljumi u obliku *babune* koji označava priglupu djevojku, djevojku koja nije „bistra".[163] Drugo, u Šištevcu se susreće topnim *Kudu*đ*er,*[164] dok u Kruševu, u opštini Dragaš na Kosovu, toponim *Kudu*đ*ere.*[165] Važno je istaći da se kudu đer može prevesti kao torbonosac a potom i torbeš, oni koji nose torbe od crne kože.[166] Treće, u formi *F'nd* i *F'ndeša* kao imena ličnosti u jednoj folklornoj dramskoj manifestaciji nazvanoj džambala, koja

[159] Intrenet stranica*, Makedonci- muslimani* – Vikipedija, str. 1.

[160] Prema Nebi Šutiju, 57 godina, rođenom u Šištevecu, sa visokom školom, njegova baba Albanka udata u Šištevecu, da bi odvojila svoje sinove Ganija i Nebiju od Albanaca, zvala ih je *„Gani, ili poturu".*

[161] Ivanov, Jordan, *Bogomilski knigi …*str. 20.

[162] Maliq Osi, *Prizren drevni grad ,* str. 149.

[163] Prema Šuaip Halilaju, penzioneru, dobrom poznavaocu tradicije Ljume, visokog obrazovanja, rođenom u Bicaju u Ljumi 1935.

[164] Dokle, Nazif, *Për Gorën dhe goranët,* Prizren, 2002, str. 61.

[165] Alija Đogović, *Neki problemi Sharpllaninske onomastike,* Selam, Prizren, januar-pril 2000, str. 19. – Postoji mogućnost da se radi o istom toponimu pošto se sela Kruševo i Šištejec graniče.

[166] Vidi Antoljajk, Stepan*, Srednjovekovna Makedonija 3,* Skopje, 1985. str. 782.

se organizira u selu Orešek u Gori[167]. Kada znamo da: „su neki od Torbeša sjeverne Albanije primili katoličanstvo i zadržali staro ime Funda.“[168] I u nazivima F'nd i F'ndeša sa džambale u Orešeku, možemo pretpostaviti etimološke veze sa Funda – F'nd – Fan, što je etnografska oblast Mirdite u Albaniji.[169] Četvrto, sreli smo kao rijetku riječ u govoru Gore oblik *manov* sa značenjem neuredan, star, avanturista.[170]

.....

Pošto teza po kojoj se imenom „torbeš“ označava posebna etni-

---

[167] N. Dokle, *Jehona homerike*, Tiranë 1999, str. 39. - Jedan muškarac odjeven kao starac sa kožuhom, na polovini povezan kaišem na kojem su okačeni praporci, sa mačem u jednoj i sa torbom punom pepela u drugoj je čelnik odbrane porodice sastavljene od 3-4 djevojke i 1-2 nevjeste (muškarci tako odijeveni). Druga porodica, muž i žena, jedan Fand i jedna Fandeša. Muž sa pocijepanom odjećom i mačem u ruci, žena (muškarac odjeven tako) sa preslicom u ruci i kolijevkom na ramenu. Dio grupe su i drugi u ulozi običnih seljana ili uličara. Sasataju se i počinju da prose od vrata do vrata. Putem im se pridružuju mladi i stari. Starca zadirkuju i pokušavaju da mu otmu djevojke i nevjeste. On čini sve kako bi ih odbranio. Zatim se starac svađa sa Fandom. Zatim, ovaj posljednji ubije starca. Uplakane djevojke podižu mahrame i bježe. Cijelu manifestaciju prate pjesme, igre i komične scene. Svaka porodica poklanja članovima grupe razne stvari u naturi kojima se priprema jedan ručak ili večera. – Ovaj spektakl podsjeća na srednjovjekovne heretike kako ih prikazuju njihovi protivnici, dok prolaze ulicama sa torbama na ramenu i prose od vrata do vrata).

[168] *Bogomilski knigi i legendi.* isto.

[169] Vidi i Hekard*, Historia… ,*str. 215, gdje kaže*:* „Stanovnici Mirdite, iako katolici, pričešćuju se na dva načina i u nekim njihovim crkvama nalazimo grčke krstove i ostatke vizantijskih slika; pored toga, oni su zadugo sačuvali stari kalendar. Gdje je izvor ovog izuzetka unutar jednog mjesta koje je ostalo vjerno Rimu, dok je cijeli istok prigrlio šizmu? Da ovo stanovništvo nije nastalo od doseljenih šizmatika koji su sačuvali svoju vjeru među onima koji su se u ono vrijeme još osjećali katolicima i prihvatili autoritet pape tek nakon što su se popovi šizmatici udaljili i došli katolički misionari da ih podrže u njihovoj vjeri?“

[170] Dokle, Nazif *Fjalor Gornçe (nashke) – shqip,* Sofija 2007. str. 551.

čka grupa, koju zastupa M. Pavlović a koju podržava i G. Palikruševa, nema istorijsku osnovu,[171] zadržaćemo se na verziji istraživača Omera Turhana koji Torbeše identifikuje sa Pomacima i, dalje, sa Kumanima.[172] Ovu liniju drži i Cilev.[173] I A. Stojanovski bez osnove izjednačava Torbeše sa Pomacima.[174] I drugi podaci kojima raspolažemo, takođe govore protiv ovog izjednačavanja.

Tako u narodnoj tradiciji Kuksa Čaljane[175] zovu „pomacima", dok Gorane „poturima"[176], prvi kao muslimanizirani Albanci a drugi kao islamizirani Torbeši. Pošto su Gora i Čalje granične oblasti, kad bi njihovi stanovnici bili jedno, ne bi bili imenovani različito od istih govornika. I dalje, kad bi Torbeši i Pomaci bili ista populacija kako su mislili Cilev i Omer Turhan, najmanje u ovoj etničkoj opoziciji, Gorane bi zvali Pomacima a ne Čaljane. Ovdje treba istaći da Ljumljani zbog psiholoških osobina stanovnike doline Čalja približavaju Torbešima,[177] dok oni iz Tejdrine, zbog ove bliskosti ili istorijskog pamćenja da su u Čalju prije Albanaca živjeli Torbeši, idu čak i dalje kada oblast Čalja zovu i *Torbešija*.[178] Uz sve to, moramo prihvatiti da ovo pitanje ne možemo smatrati zatvorenim, sve dok smo uvjereni u sveukupnu bliskost Torbeša i Pomaka u Rodopima.

Pažnju zaslužuje i hipoteza da je torbeška populacija autohtona, da pripada arumunskom etničkom supstratu koji su mnogi osvajači

---

171 K. Jireček, *Istorija Srba I,* Beograd, 1988, str. 53, ne pominje slavensko pleme sa ovim imenom.

172 Omer Turhan*,* isto, str. 27 -28.

173 Malić Osi, isto, str. 151.

174 Stojanovski, Aleksandar, isto, str. 35, 36.

175 Stanovnici Doline Čalje, okrug Buštrica.

176 U Ljumi i danas srećemo*: „Tejdrinia - qeni, Bicaj - myzeviri, Tërthorja - asqeri, Gora - poturi, Çaja - pomaki, Topojan - azdraki".*

177 Kod Zela, Kamber, citirani tekst, imamo stihove: *S'jemi torbeshë as t' çajanë. Ne jemi dy djem lusjanë.* (Nismo Torbeši niti Čaljani. Mi smo dva momka Ljusjana.)

178 Prema kazivanju Vahida Selima, sa visokim obrazovanjem, iz Tejdrine, Kuks, 15. VIII. 2007.

asimilirali.[179] Pored Torbeša u Gori je i prisustvo vlaškog (arumunskog)[180] ali i onog albanskog[181] (već asimiliranog) elementa više nego potvrđeno. Ipak, teza o potpuno asimiliranom autohtonom arumunskom supstratu nema osnovu i podršku. Prvo, utjecaj osvajanja u ovim toliko udaljenim zonama, koji se ne može zanemariti, bio je suviše blijed i nedovoljno jak da bi završio asimilacijom. Drugo, i kada bi prihvatili suprotno, utjecaj na jezik, kulturu i sl. bio bi srpski zbog njihove duge vladavine i utjecaja pravosalvne crkve u ovoj oblasti. Pošto se to nije dogodilo, i pošto su makedonski utjecaji jači, ostaje nam da vjerujemo da se radi o jednoj populaciji doseljenika, gdje dominira torbeški slavenski element u uslovima jedne prilično duge simbioze.

Na kraju obratimo pažnju i zaustavimo se duže na mišljenje po kojem Torbeši predstavljaju autohtone Arbreše asimilirane dolaskom Vlaha koji su poznavali i slaveno-bugarski, i da je vremenom, iz različitih razloga, ovaj drugi jezik preovladao i postao dominantan.[182]

Opcija o jednom autohtonom arbreškom supstratu asimiliranom od strane Slovena prije nekoliko godina iznijeli su Skender Gaši i Selami Pulaha. Drugačije od ove dvojice, koji su počeli od kasnih vjekova da određuju ono što je trebalo da se dogodi u ranijim vjekovima, Š. Hodža eliminiše slavenski element i proces slavizacije u raniih stoljećima koji je stvorio jedan slavizirani realitet i zamjenjuje ga vlaškim da bi poništio ono što se dogodilo. Prema našem mišljenju, ovo je jedan zaključak *ne plus ultra* (tako bi trebalo biti)

---

[179] Alija Đogović, *Je li boškački žargon tajni govor bogumila,* Selam, Prizren, januar- april 2000, str. 25.

[180] Nazif Dokle*,* isto, str. 58; Alija Đogović*, Neki problemi šarplaninske onomastike,* Selam, Prizren, januar - april 2000, str. 20; Alija Đogović, isto**.** – U stihovima jedne narodne pjesme u Gori, između ostalog, stoji: *„-Han'me mlade kad'-ne, Ne me zimajte naduša, Juruci će me utepaje - Juruci ni se v' planina, Da strižet vovna jarina."*

[181] Pulaha, Selami*, Krahinat e Sanxhakut të Dukagjinit,* Studime historike 3, 1973, str. 38-39.

[182] Hoxha, Shefqet, *Shqiptari Sinan Pashë Topojani...,* Tiranë, 2007, str. 149.

koji nema nikakvu osnovu, uprkos sofizmima, sve dok nosioci ove ideje ne budu u stanju da na debatni sto iznesu bar jedan izvor a kamoli činjenicu.

1.

Sva tri pomenuta istraživača prihvataju liro-arbreški supstrat zdravo za gotovo, kao nešto što je dato za sva vremena, kao nešto o čemu se ne može diskutovati, kao tabu. Oblast Gora je pripadala drevnoj Dardaniji pošto se njena teritorija u antičkim izvorima javlja pod imenom *Pusta Ilirija*. To nije dovoljno da se to *a priori* uzme kao fakt o iliro-arbreškom supstratu, pošto autori nisu u stanju ponuditi još jedan izvor ili materijalni arheološki dokaz koji bi mogao to potvrditi.

I kada uzmemo u obzir visok stepen romanizacije Dardanije, veoma malu gustinu stanovnika u to doba i veoma težak teren, nepogodan i nesiguran za život, sve smo više uvjereni da je ova oblast bila nenastanjena prije nego što su ovdje stigli Vlasi nomadi, polunomadi, Slaveni ili bilo ko drugi.

Pored toga, Gora je ostala izvan kolijevke u kojoj je formiran albanski narod u najširoj varijanti koja je dosad ponuđena od strane albanske istoriografije (četvorougao: Skadar–Prizren–Ohrid–Valona).

U godinama 1040-1041 i 1073. i 1080. u vizantijskim dokumentima pominje se Arbanon kao autonomne ekonomske i vjerske zajednice istočno i sjeveroistočno od Drača i zapadno od Ohrida i Debra. Kasnije su se i druge oblasti ujedinile sa Arbanonom kao osnova prve albanske državne formacije. Oko 1190. godine na skupštini u Kruji rodio se principat Arbri, prva srednjovjekovna država Albanaca, koja se odupirala mnogim osvajačima sve do sredine XIII vijeka kada potpada pod vlast Nikeje.[183]Ovo vremensko razdoblje poklapa se sa vremenom kada počinje navala Torbeša Gore na sjeveroistoku, daleko od prostora na kojem su se odigravali ovi

[183] *Fjalori enciklopedik Shqiptar,* Tiranë, 1985, str. 1043.

događaji. U tim okolnostima ne možemo govoriti o bilo kakvom slijedu ili simbiozi sa iliro-arbraškim supstratom, gdje nastaju međuetnički odnosi koji posreduju u procesima dominacije jednog naroda nad drugim sa posljedicama asimilacije.

Dalje, to nas još više uvjerava da teza o jednom iliro-arbreškom supstratu u Gori nema nikakvu osnovu, osim želje da kruške rode u vremenu kad nam se jedu. Onaj ko danas želi posijati svaki kvadratni metar albanskog etničkog prostora na račun prvih vjekova srednjega vijeka iliro-arbnorskim supstratom, znači da je vođen jednim etničkim purizmom, da ne prihvata nikoga živog drugog i da živi u mitovima. Znači da zatvara oči pred realitetom i da jednim potezom pera poriče rezultate svih istraživanja i studija albanske nauke o ovim temama.

Torbeši, drugačije od ostalih Slavena, pri imenovanju Albanaca ne poznaju drugi etnonim osim onog turskog *Arnauti*. To potvrđuje da su oni, u njihove skrovite planinske oblasti, došli u kontakt sa njima u momentu dolaska Turaka na Kosovo. U to vrijeme su izgleda i Albanci pristigli na granicu Gore. U tim okolnostima su od Turaka naučili njihovo ime, jer su se u to vrijeme događali i albanski pljačkaški upadi koji su potvrđeni u dokumentima XV vijeka.[184] Da prosuđuješ i, povrh toga, donosiš i zaključke o jednoj kulturi koju ne poznaješ, znači da iznosiš samo pretpostake.

Profesor Šefćet Hodža se u odnosu na kulturu Gore svrstava u grupu onih autora koji sadašnjost koriste kako bi petostruko širili predrasude o njenim vrijednostima. Prvi korak se vezuje za širenje opcije o negiranju i širenju neistina o identitetu Torbeša Gore. Drugi korak odnosi se na negiranje studija, vrijednosti, fakata i dokaza, kao da uopšte i ne postoje. Treći korak je isključenje problema kulture Gore sa stola političkih, obrazovnih, kulturnih, naučnih i društvenih diskusija. Četvrti korak ima za cilj paralisanje stvaralaca ove kulture uz korišćenje krajnje političkh optužbi, anatema, potcenjivanja do poziva na zabranu različitosti u mišljenju i slobodi govora. Peti korak označava žar kojim se gotovo jedan vijek radi kako bi se

[184] Oliver Schmitt, *Skenderbeu,* Tiranë, 2008, str. 159, 173.

svim sredstvima asimilirala ova kultura prije nego što stekne pravo da se uključi unutar duhovnog bogatstva albanske države, čiji su sastavni dio Gora i Gorani. (Misli se na dio Gore u Albaniji – *prim. S. I.*)

2.

Profesor Š. Hodža se, kako bi izbacio („sikterisao“) slavenski element koji, po njemu, ovdje nema šta tražiti, vrti oko planina Pind, Rodope, odlazi u okolinu Ohrida i dr. Na kraju otkriva granu plemena Mijaka koje se nalazi u okolini Debra,[185]na istočnoj strani Galaiča, dakle u Gori, a čiji su članovi znali vlaški, slavo-bugarski i grčki i koji su prešli ovamo kako bi asimilirali iliro-arbreški supstrat, čak se iz inata slaviziraju žrtvujući i sebe. Uz sve ovo, kao vlaški trag on pominje mahalu Mijaž, rodove Dafku i Trkaljač. Ovi dokazi, zajedno sa onima koje sam publikovao ja[186] uključujući i rod Mijačevci[187] u Borju, su nedovoljni da bi slavensko stanovništvo Gore smatrali vlaškim.

Najviše tragova o Vlasima, asimiliranih tokom srednjega vijeka, sačuvano je do danas u obliku jezičkih i kulturnih fosila i mogu ih proučavati samo pažljivi i netendenciozni istraživači. Ovakvih ostataka ima i u Ljumi i u drugim oblastima.

Prema osobinama i prisustvu ovih ostataka možemo tražiti i pronaći odgovore na naša pitanja. Ove osobine se ne mogu identifikovati sa pašnjacima balkanskih planina, nego se moraju svesti samo na okvir Gore, dokazima i ostacima koje nam pruža ova oblast i različitim izvorima koji govore o tome. Ovdje su se odvijali i određivali pravci procesa za čije tokove nismo pitani.

---

[185] Vidi Malkolm, Neol*, Histori e shkurtër e Kosovës,* Tiranë, 2001, str . 211.

[186] Dokle, Nazif, *Jehona Homrike në Kukës,* Tiranë, 1999, str. 56.

[187] Prema razgovoru kojeg sam imao u Kotoru 10. 09. 2003. godine sa profesorom sarajevskog univerziteta Muhamedom Nezirovićem, iz roda Krpačovci iz Borja, staro ime njegovog roda je bilo Mijačevci.

Dokazi koje imamo kategorički potvrđuju suprotno od teze koju iznosi Šefćet Hodža. U Gori se ne može govoriti o jednoj vlaškoj populaciji koja je slavizirala iliro-arbreški supstrat, već o dolasku Vlaha i Slavena na jedan nenaseljen teren, gdje je u uslovima brojčane i kvalitetne simbioze dominirao i pobjedu odnio slavenski element.

Kako bi imenovali slavensko stanovništvo Gore drugi su upotrebljavali imena: *Torbeši, Gorani, poturi i škije*, dok su oni sebe zvali *našinci* i *Gorani* i ni u jednom slučaju *Vlasi*. Ovo ime više nego bilo koje drugo ne postoji u kolektivnom sjećanju i svijesti Torbeša Gore i pisanim izvorima o ovoj oblasti. Nijedna porodica ne čuva sjećanje na svoje vlaško porijeklo.

Naziv Vlah je slavenskog porijekla i upotrebljava se za Arumune u Albaniji, Makedoniji, Srbiji i Grčkoj.[188] Sa ovim imenom srećemo označena teritorije ili pojedine pripadnike ove zajednice u Gori koji su mogli preživjeti u topnimiji, frazeologiji, patronimiji ili folkloru kao: *Vlaške grobišta* (u Kruševu kod Dragaša), *Vlani sad* (u Crnjeljevu), *Vlahinica* (teritorija koja je pripadala Vlasima, koja ima veze sa njima) u Borju, *Vlača* (patronim prema etničkoj pripadnosti) u Pakiši, *Vlahina* (djevojka vlaške etničke pripadnosti), *Vlahinka* kao antroponim u jednoj narodnoj pjesmi Gore,[189] zatim *Vlah* kao pripadnik jedne etničke grupe u narodnoj izreci u Gori.[190] U ovim primjerima imamo jasnu etničku opoziciju „određenih“ sa onima koje „određuju“. Ovo pokazuje jedan suživot, simbiozu ili bliskost između slavenskih Torbeša i Vlaha, gdje jedna strana svojim jezičkim sredstvima određuje drugu stranu, a nikako ne samo vlašku populaciju koja je slavizirala iliro-arbreški supstrat. Ni u jednom slučaju nismo sreli formu *Aromun*, ime kojim Vlasi sebe nazivaju. Kada bi se radilo o komletno doseljenoj vlaškoj populaciji, vjerujemo da bi ime *Aromun* ostalo u nekoj formi.

---

[188] Vidi Çabej, Eqerem, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe II,* Tiranë, 1976, str. 119; Malkolm, Noel, *Histori e shkurtër e Kosovës,* Tiranë, 2001, str. 211.

[189] Dokle, Nazif, *Goranske narodne pesne,* Skopje, 2000, str. 105, pjesma 265.

[190] Teško Vlahu i siromahu i Turčinu što nema para.

Prisustvo roda Mijak u Gori potvrđeno u toponimu *Kodra e Mijakit* u Topoljanu i patronim *Mijačevci* nastao od antroponima *Mijak* prema pripadnosti jednog pretka ovoga roda u Borju ništa ne dodaje ovim odnosima. Prvo, ovaj onomastički dokaz potvrđuje osobe označene od starne ondašnjih Slavena; drugo, da se nisu mogli spasiti asimilacije izvršene od strane većinskih Slavena, kako Mijaci Debra tako i oni u selima Gore. Žrtve asimilacije nisu mogle biti značajan faktor u procesu slavizacije drugih. I treće, koliko se može pretpostaviti kretanje Mijaka prema Gori, isto je moguće i suprotno. Ne zaboravimo i tezu da je kolijevka formiranja rumunskog naroda bila u istočnom dijelu Kosova i na visoravnima oko njega. Tek su se u X vijeku spustili na jug i stigli do Grčke.[191]

Prema Jirečeku: „Od Rimljana, zbog navale naroda, rumunski preci, Rimljani ispod Dunava, su od V vijeka najviše patili u Gornjoj Miziji i Dardaniji, i oni su se uglavnom preselili, djelimično i daleko preko granice latinskog govora. Stočarima svakako nije palo teško bježanje u ove daleke zemlje. Oni su našli nova boravišta u Rodopima, Balkanu, Makedoniji i Tesaliji koja se na kraju srednjeg vijeka zvala Velika Vlahija.“[192]

Istog mišljenja je Milan Šuflai kad kaže: „Prilivom Slavena na Balkan raskomadane su rumunske ili vlaške cjeline i oni su gurnuti duboko na jug od Tesaliju na zapadu do kapija gradova na dalmatinskoj obali“[193] Čabej govori samo o prisustvu vlaškog jezika u dolini Crnog Drima.[194]

Dakle, Vlasi su krenuli sa Kosova na jug, a ne suprotno. To nam daje za pravo da vjerujemo da se dogodio pokret Mijaka iz Gore prema Debru i dalje prema Solunu. I logika potrage za boljim životom, što je temelj svih demogravskih promjena, vodi nas ka tome. Što se tiče prisustva Albanaca, podaci govore o njihovom kasnijem prodoru koji se dogodio tek od XVI vijeka. U međuvre-

[191] Neol, Malkom, *Kosova histori e shkurtër…*, str. 210.
[192] Jireček, Konstantin, *Istorija Srba I,* Beograd, 1988, str. 86.
[193] Šuflai, Milan*, Sërbët dhe shqiptarët,* Tiranë, 2001.
[194] Çabej, Eqerem, cit. str. 179.

menu ima i ostataka Juruka koji govore o njihovom prolaznom prisustvu iza kojeg nisu ostali neki posebni tragovi.

Prvi uslov za početak asimilacije u okviru jedne simbioze je ocrtavanje većine, jedne etnički čiste većinske opozicije unutar njih. Činjenica da su Vlasi asimilirani, zapravo slavizirani i iza sebe ostavili samo tragove o njihovom manjinskom i privremenom prisustvu, govore da su oni predstavljali manjinu a Slaveni većinu. I svi primjeri koje smo dali o slavenskoj upotrebi oblika *Vlah* za Aromune su dokaz da se kroz usta onih koji govore slavenski imenuje manjina van njih, koja je tu prisutna, sa kojom imaju suživot, imaju sve odnose sa njima (ženidbe, udaje i dr.).

Spontani dolasci su predodređeni na asimilaciju. Oni nikada ne dolaze kako bi formirali većinu, već imaju sreću da se istope kao so u etničkom moru u koje se ulivaju. Najbolji primjer za to je sama Gora. Nespontani dolasci Albanaca u Topoljane doveli su do albanizacije oblasti, dok oni spontani, u ostalom dijelu Gore, doveli su do njihove potpune asimilacije osim sjećanja na svoje korijene i porijeklo.

Slaveni su ovdje došli sa prostora današnje Makedonije divljački protjerani kao sljedbenici jedne doktrine koja ih je dotakla u jeziku, pismu i njihovoj književnosti. Upoznali su jedan visok stepen opštinske organizacije i kolektivne liturgijske praktike i razvili su svijest solidarnosti života u zajednici. Imali su dar širokogrudosti u poređenju sa nomadskim načinom života Vlaha. Stigli su sa jednim iskustvom rada u poljoprivredi, nasuprot stočarstva kojim su se bavili Vlasi. Orijentacija Slavena Gore ka zanatima kao što su ćumurdžije, oružari, barudžije, govori da su u značajnoj mjeri posjedovali nivo znanja o prirodi društva. Sve ove prednosti su posredovale u asimilaciji, odnosno slavizaciji. Možda je ovdje pomogla i sposobnost prilagođavanja i podložnost Vlaha asimilaciji u kontaktu sa drugom lokalnom kulturom i jezikom.[195]

Čisti vlaški toponimi kao *Šištofic* (Šištevec, Šištejec) koji označava vlaški katun, *Maja e Korcules* (1373), na lijevoj strani Zbi-

[195] Malklom, Neol, isto, str. 211.

neca na Koritniku, na prijelazu iz Belje u Pobrege, *Krakošta* ili Dragaš (opštinski centar) što je stariji naziv, *Barbula* (toponim između Kruševa i Restelice), uvjeravaju nas da su Vlasu došli prije Slavena u Goru, boraveći privremeno u ljetnim katunima. To uvjerenje je još jače kada znamo tezu da je istočni dio Kosova bio prvobitna teritorija Vlaha i Rumuna, kao i toponim *Letne*[196] kod Čalja koji je označavao kuće, pašnjake ili ljetnja staništa izgrađena od kamena. Ove toponime su Slaveni zatekli kao okamenjene, kao pripremljene tačke za orijentaciju u novom životnom prostoru.

U dokumentu Sv. Arhangela Cara Dušana 1347-1348. godine sela Gore se ne nabrajaju kao albanska ili vlaška. Ova činjenica nam daje za pravo da mislimo da je slavizacija Vlaha u Gori bila završena, odnosno bila u završnoj fazi,[197] ili je prisustvo Vlaha bilo nedovoljno da bi se označili kao takvi.

Š. Hodža tvrdi da ne postoji nikakav znak koji potvrđuje da je bogomilizam utjecao na dolazak vlaškog stanovništva i na kasniju islamizaciju. Što se tiče doseljavanja, dokazi idu u tom pravcu da je bogomilizam utjecao na dolazak torbeške populacije koja je ovdje, u Gori, zatekla i asimilirala vlaško starosjedelačko stanovništvo, koje je bilo u manjini u odnosu na došljake Torbeše, a ne suprotno.

Kako bi se govorilo o jednom narodu sa sigurnošću, kako bi se došlo do konačnih zaključaka o njemu, trebalo bi dobro poznavati pokret, doktrinu, širenje i istoriju bogomila, trebalo bi znati njihov jezik, folklor, i istoriju. Jednom riječju, poznavati cjelokupno nasljeđe. U suprotnom nemoguća je usporedba bez subjektivnog ishoda. Ne znam na koji moralni, građanski, naučni ili drugi kriterijum se neko može osloniti kako bi mogao prosuđivati i donositi zaključke o stvarima koje ne poznaje. Jedna mudra arapska izreka

---

[196] Ovi čisto slavenski topnimi koji dolaze od množine pridjeva *leten (leten vakat*) - muški rod mn. *letni* (*letni dožoj*), ženski rod mn. *letne* (*letne kuće, letne pasišta*) Šefćet Hodža pristrasno objašnjava rječju *leht*, kao i Skender Gaši koji toponim *Gini-voda* izjednačava sa *Đinova voda* (*Uji i Gjinit).*

[197] Malkolm, Noel*, Kosova, histori …",* str. 55. - Mladenović, Radivoje*, Govor šarplaninske župe Gora,* Beograd, 2001, str. 56.

kaže: „**Men lem jezuk lem ja'rif"** (Ko nije okusio nešto, ne zna šta je to.).

3.

Poznato je da je bilingvalni realitet u Kukskoj Gori, ili tačnije torbeških sela u ovoj oblasti, nastao kao rezultat specifičnih okolnosti stvorenih nakon 1923. godine, u vrijeme kada je uspostavljena sadašnja politička granica, kada je ova oblast prešla pod jurisdikciju albanske države, kada je albanski jezik postao zvanični i kada su otvorene škole na albanskom jeziku u Šištevcu (1924), Zapodu (1927) i Borju (1928). Do tada u cijeloj Gori na prste su se mogli izbrojati oni koji su znali albanski.

Goranski govor, našinski (naške), ili maternji jezik Torbeša Gore se govori od svih, u kući, na ulici i svugdje, dok se albanski, čije učenje započinje u školi, upotrebljava samo u toj sredini, u odnosima sa lokalnom vlašću i prolaznicima Albancima.

Nezavisno od onoga što iznosi Š. Hodža, goranski dijalekat je proučavan i određeno je njegovo mjesto. On spada u drugu grupu makedonskih dijalekata, koja obuhvata govore Zapadne Makedonije i po sličnosti se približava dijalektima Reke kod Debra i Gornjeg Pologa, sa jedne strane, i Sredske kod Prizrena, sa druge strane.[198] Istog mišljenja je i Seliščev.[199]

Prema doktoru Safetu Hodži „Govor Gore, kao jedan poseban jezički idiom, pripada sjevernim govorima makedonskog jezika. Osim toga, on ima neke posebne funkcionalne i strukturalne karakteristike, po kojima se usko povezuje i sa tzv. govorom Višegrada, koji se nalazi u planinskim oblastima istočno od Prizrena. On ima dodirnih tačaka u fonetici, gramatici i leksici sa govorom Golog Brda pored Debra u Albaniji, kao i sa nekim govorima u samoj Makedoniji, posebno sa govorima takozvane populacije „pomaka",

[198] Vidoeski, Božidar*, Dijalektite na makedonskiot jazik,* tom I, Skopje, 1998, str. 349.

[199] Vidoeski, Božidar, isto.

„torbeša“ i dr. I, sigurno, prema temeljnim zajedničkim osobinama, sa pravom možemo zaključiti da su ovi govori nekada bili povezani, i, kao takvi, oni mogu predstavljati verziju najstarijeg sloja jezika Slavena na Balkanu.“[200]

Za Radivoja Mladenovića (koji je ovom govoru posvetio jednu kompletnu studiju od 606 stranica pod naslovom *Govor šarplaninske župe Gora*, izdatoj u Beogradu 2001. godine) „Govor Gore, ili, kako ga Gorani nazivaju našinski (našenski) je slavenski jezički sistem koji govori o različitim jezičkim slojevima i na kraju potvrđuje jezička kretanja, pravce i utjecaje ne samo na Gori i oblasti sa jedne i druge strane Šare (makedonskoj i srpskoj) već i na govore na jednoj široj teritoriji Zapadne Makedonije, Šare, Metohije i južnog Kosova. Priroda dijalektološkog prostora učinila je da govor Gore čuva mnoge arhaizme, da ostane van mnogih jezičkih inovacija koje su zahvatile neke okolne govore, ali i da razvije neke osobine koje imaju lokalni karakter.“ Prema njemu, polazeći od mikrodiferencijacije unutar ovog govora, razlikuju se tri tipa: dološtanski, restelički i brodski.[201]

S obzirom na ovaj jezički realitet koji govori o tome da se našinski govori a albanski koristi za neke ograničene potrebe i ne od svih, sa žaljenjem možemo primijetiti da profesor Š. Hodža izobličava istinu i čitaoce dezinformiše kada kaže: „U bilingvalnoj zoni Gori (odnosno u Gori kod Kuksa, albanskom dijelu Gore – *prim. S.I.*) govori se albanski jezik i jedan slavenski dijalekt sa još neodređenim i nejasnim statusom, koji se može približiti makedonskom, odnosno bugarskom.“[202]

Ne znam kakvu bi mi etiketu dali Šefćet Hodža i mnogi drugi kada bih napisao da se govor Ljume može približiti albanskom. Kao što se ovaj govor ne može odvojiti od albanskog jezika zbog

---

[200] Safet Hodža, *Prilog o goranskom govoru*, materijal kucan pisaćom mašinom koji se čuva u porodičnoj biblioteci autora u Skadru, Albanija.

[201] Mladenović, Radivoje*, Šarplaninseke župe Gora, Opolje i Sredska,* Beograd, 1995, str. 28, 47.

[202] *Shqiptari Sinan Pasha...,* str. 120.

dijalekatskih posebnosti, isto i naški (našinski) se ne može odvojiti od makedonskog i dalje od bugarskog[203] iz istih razloga. Jedan Torbeš koji govori našinski može komunicirati bez poteškoća na svim nivoima upotrebe tih jezika kao njihov neodvojivi dio.

4.

Šefćet Hodža piše: „Ovdje su sačuvani iliro-arbreški, vlaški i slavenski tragovi koji svjedoče o istoriji naselja, susretu triju etniteta koji se završio kulturnom i jezičkom dominacijom Slavena, ali sa velikim brojem albanskih riječi i sa značajnim utjecajem albanskog jezika u fonetskom sistemu i gramatici."

Prvo, nema niti jednog dokaza koji potvrđuje postojanje nekog iliro-arbreškog naselja ili sličnih tragova u Gori koji su nastali kao posljedica nekog dodira triju zajednica. Kada je u pitanju jezik ili govor Gore, ove su pretpostavke mogle biti postavljene prije dvadeset godina dok su mnogi govor Torbeša Gore još smatrali žargonom. Sada postoji dovoljno objavljenog materijala da bi bila potvrđena bilo kakva teza vezana za ovu jezičku realnost.[204]

...

Analizirajući ovu temu možemo se uvjeriti da su albanske pozajmljenice u govoru Torbeša Gore neznatne i da jedva prelaze broj od deset riječi. Pozivajući se na poznatog lingvistu Ećrema Čabeja[205], kao i na Safeta Hodžu[206], u leksici našinskog govora sa sigurnošću možemo izdvojiti samo riječi:

---

[203] Kažemo bugarski zato što se makedonski jezik u albanskoj lingvistici u većini slučajeva tretira u okviru bugarskg.

[204] 12 zbirki pjesama, 4 zbirke narodnih pjesama, 3 zbirke bajki, legendi, mudrih riječi, 1 zbirka novela, 1 rječnik sa 43 000 leksičkih jedinica, nekoliko rječnika i tekstova upotrebljenih od raznih autora koji su proučavali ovaj govor. Sav ovaj materijali profesor Šefćet Hodža, za čudo, naziva „nedovoljnim" (str. 120).

[205] Çabej, Eqerem, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe,* Tiranë 1976, str. 168.

Besa (im.) = *besa, zadata riječ.* (*Na besa ne mi sedaf. „*Nije održao zadatu riječ.“); (*Će vrzeme tvrda besa, „*Vezaćemo tvrdu besu.*“*); iako u goranskom govoru postoji i riječ *verba* sa istim značenjem.

Keqav (pr.) = *loš, slab, hrđav* (*Jagnje kećavo.*);

K**arpa** (im.) = *stijena, litica, krš* (*Vo karpete beše se skrile hajduciti.* „U stijenama su se sakrili hajduci“. *Mestoto beše sal karpe*. „To je mjesto bilo samo krš“);

Çup (m)**, çupa** (ž)**, çupe** (sr) pridjev = *čup, šut* (ovan, ovca, šilježe, jagnje bez rogova);

Shut (m), **shuta** (f), **shuto** (sr) pr. = *šut* (koza, jarac, ovca bez rogova) u govoru Torbeša imamo ove familije riječi: **šut**rak, **šut**a, **šut**im, o**šut**ujem;

Kopile = *kopile* na našinskom označava dijete van braka**.** Snalažljiv, sposoban, izdanak na kraju stabljike neke biljke, dijete, sin, dječak.

Balosh na našinskom ima smisao šaren, pjegav. Izmazan nečim, nestalan po karakteru.

Bojgjak pr. = *boja krvi* (*Bojđak beše ga vapcale vovnata*. „Vuna je bila obojena crveno.“)

Nusa (im.) = *nusa,* mada su u govoru Torbeša Gore aktivne i slavenske riječi *mlanesta*, *manesta, nevesta*. Riječ *nusa* se upotrebljava u više slučajeva, čak se javlja i u tekstovima narodnih pjesama (*Naredi se, nuse mori, nakiti se; ka ot roda, nuse mori, za ke muža.*)

Ajr, kot, koka, nip, krejt, plak, kandi nisu dio leksike našinskog. Umjesto njih u funkciji su odgovarajuće riječi *vozduh, džaba, glava, vnuk, sve, star, mi se tugalči.*

Kuta, u našinskom govoru je riječ kojom se imenuje ženka psa ili se njome označava *buba* kojom se plaše djeca *(Idi tamo, kuto Bubo, ke Nazifa)*. Postala je od onomatopeje *kut, kut-kut* kojom se tepa psima. Od ovoga imamo i *kutrak, kutrače,* nazivi za štene.

---

[206] Hoxha, Safet*, Elemenete leksikore të gjuhës shqipe në gjuhët sllave të Ballkanit,* Shkodër 2001.

Vana je od latinskog izvora (put - prolaz) i ne pripada albanskom, kao što nije ni dio našinskog.

Kërlesh (krlješ) - na našinskom, na srpskohrvatskom *krpelj* a na albanskom *rriqër – rriqrra*, *këpushë-a.* Postoji veća mogućnost da albansko *kërleshem* dolazi od slavenskog nego suprotno.

Maic *(mac)*. U formi na našinskom se koristi za pozivanje mačke i ne znam kako može biti albanska riječ.

Dërla (drlja) – u govoru Gore i *drlja* u srpskohrvatskom ne može biti albanska u kojem su oblici *glepë~a, shklepë ~a, gloqë ~a, skërlutë ~a.*

Murgjo (murđo) - može se povezati sa bugarskom riječju *murgo* (taman), nakon što je došlo do fonetske promjene *g:đ* , nego da se uzme kao izvorna albanska riječ.

Za **vadim, maca** i **lesa** ne znam kako se mogu zvati albanskim riječima kada su i prema Čabeju izvorno slavenske.[207]

Kako bi potvrdio prisustvo albnskih riječi u našinskom govoru, Šefćet Hodža donosi spisak od 27 riječi od kojih 17 **(buzaç, fajlia, fatlija, flama, gurishte, hipalka, birçe, burnija, kushtrim, lule, lunga, luca, shtek, vatra, vullnet, mundsia, zdripë)** nisu dio leksike govora Gore**.** Za sve ove nazive našinski ima riječi u svom fondu **(rilač, kabahatlija (ikbalija, ksmetlija), ropotina, kamenište, nušaljka, sinče, muština, potera, cveće, gunga, kaljište, pronka/promka, ugnište, volja, možnost, sljezi).** Ove riječi se mogu sresti u leksičkom fondu nekog Torbeša koji je u fazi asimilacije. Ukoliko je Š. Hodža registrovao jednu takvu osobu, to može biti važno za neku studiju, po meni veoma interesantnoj, kojom bi se identifikovale pojave jezičkih prelazaka u toku procesa asimilacije, a ne da se uzmu kao prirodni dokaz o jednom jeziku. Deset ostalih riječi (d**ur, fët- fët, ki, beshja, çesh, guniçe, murgava, kaca, tutkam, breza**) su više nego diskutabilne.

Dur – (deri, gjer) – do prijedlog koji na našinskom ima varijantu: **duri** *(Duri utre će me čekaš.* „Do sutra ćeš me čekati“); **du** (*Du docna sme sedale.* „Do kasno smo ostali.“), **dur** (*Dur dene-*

[207] Çabej, Eqerem*, Hyrje në historinë e gjuhës shqipe II,* Tiranë, 1976, str. 138.

ska ovja ne som go čuf. „Do danas ovo nisam čuo.“) i **dur do** (*Majka žali dur do groba.*) da bi se a priori nazvale albanskim potrebni su argumenti.

Çesh ili **gjesh (češ/đeš) – umalo, zamalo, je** u govoru Gore prilog **(***Đeš da pana da iskršim glava, tuje nadolu.* „Umalo da padnem i da slomim glavu, tu naniže.“) po značenju je skoro jednako sa albanskom formom *desh,* aorist glagola *dua* u priloškoj funkciji. Prema Čabeju, “Ovaj prilog je nastao elizijom izraza *pak (u) desh që...*Možemo reći da je balkanizam.“[208] Dakle, ne možemo tvrditi da li je ovaj prilog ušao iz albanskog u našinski ili suprotno.

Guniçe – gunjiče, gunj kao derivacija riječi *guna-gunë,* se ne može smatrati pozajmicom pošto je kao se kao riječ razvila unutar našinskog.[209] Dalje, prema Haralambiju Mieskom riječ guna je izvorno latinska (*Konferenca për formimin e popullit shqiptar,* Tiranë 1988, str. 246.). Mada se kod Torbeša Gore *guniče* naziva još i *ogrtač*.

Murgav je riječ iz bugarskog jezika.

Ki, beshja, beslija, u leksičkom fondu našinskog jezika ne postoje**.** *Kihati* je oblik u srpskohrvatskom, dok je na našinskom *kiham*.

Fët-fët (*uzvik***)** se u govoru Torbeša Gore koristi da bi se pokazalo neki posao koji se obavlja na brzinu, lako i nekvalitetno i nema nekog spoljnjeg pokazatelja za koji se možemo vezati kako bi ga odredili. Ova riječ, kao uzvik, se ne može vezati za bilo koji jezik – albanski, srpski ili grčki i ako tako činimo onda je to samo pretpostavka.

Kaca – *zdjela, drvena posuda* u govoru Gore ima isto značenje kao i u srpskohrvatskom (*Fjalor sërbokroatisht – shqip,* Prishtinë, 1974.) koja se ne nalazi u najveća dva rječnika albanskog jezika (*Fjalor shqip - sërbokroatisht,* Prishtinë, 1981. *i Fjalor i gjuhës shqipe”,* Tiranë 1980.) ne znam kako može biti dio njegovog fon-

[208] Çabej, Eqerem*, Studime etimologjike në fushë të shqipes III ,* Tiranë, 1987, str. 174.

[209] Vidi Çabej, Eqerem, *, Hyrje në hist...,* str. 141-142, o primjerima derivacije.

da. Dok veza *kaca – kacek,* u najmanju ruku u našinskom jeziku, nema osnovu. Ovdje se *kacek* imenjuje kao *duhalo*.

Breza u našinskom označava vrstu drveta. U značenju koje iznosi Šefćet Hodža je nepoznata (pojas, koljeno). To nas navodi na mišljenje da pojedine albanske riječi mogu biti prisutne u drugim slavenskim jezicima o kojima je govorio i lingvista Safet Hodža kako bi potvrdio utjecaj albanskog jezika na ove jezike, ili neki sasvim rijetki oblik u našinskom koji mi nismo sreli.

Tutkam u našinskom, ni manje ni više, znači kotrljati. Izjednačavanje sa albanskom riječju **tutem** (plašim se) je **"refugium absurdum".** Htio bih vjerovati da je ovo jedan lapsus profesora Šefćeta Hodža, inače se ne zna gdje bi bio kraj njegovom arbitrarnom ponašanju prema kulturnom i jezičkom nasljeđu Torbeša Gore.

Imam vullnet, nemam mundsia. („Imam volju, nemam mogućnosti."), je poznati izraz u Kuksu koji se koristi kako bi se žigosali Torbeši koji su sišli u grad i koji još govore albanski jezik sa puno grešaka. Uzeti ovo kao argument kako bi se potvrdile pozajmice iz albanskog jezika u našinskom govoru, znači baviti se spekulacijama i ne poštovati nijednu vrstu morala i naučnog kriterijuma. To, najčešće može koristiti jedan običan zabavljač.

...

Što se tiče utjecaja albanskog jezika na fonetski i gramatički sistem našinskog, ne samo da nije znatan, nego uopšte nije prisutan, nezavisno od definicija profesora Š. Hodže, koji sa sigurnošću govori kao čovjek koji posjeduje apsolutnu istinu na osnovu rezultata poređenja dvaju jezička realiteta od kojih jedan, onaj Torbeša Gore, uopšte ne poznaje.

5.

Tvorba riječi u govoru Gore se razlikuje po višestrukom stvaranju putem prefiksacije i sufiksacije u poređenju sa albanskim je-

zikom, po ograničenim formama prefi-sufiksacije (dogrebok, početok, dovršok) kao i u albanskom jeziku, te onih koje nastaju sastavljanjem, spajanjem i konverzijom su izobilni.

Nasuprot albanskim prefiksima: **pa-, mos-, jo-, për-, ç-, zh-, sh-, mbi-, nën** (Lafe, V., Buxheli, L., i Basha, N., *Libri gjuhës shqipe 1,* Tiranë, 1980, prvo izdanje 1978, str. 24 – 33.) u našinskom su: **bez-**, **ne- s-**, **z-**, **za-**, **pri-**, **pre-**, **pro-**, **iz-**, **do-**, **u-**, **o-**, **raz-**, **na-**, **pot(d)-**, **po-**, **ot-**, **nat-**, kao u primjerima: ***bez-*** *(bezstramen, bez-stramno),* ***ne-*** *(ne-rabotan, ne-legnato, ne-pravdina, nepravo),* ***s-*** *(s-nemožujem s-nemožen),* ***z-*** *(z- debelujem z-debelen),* ***za-*** *(za-rabotujem, za- rabotan, za-rabotano),* ***pri-*** *(pri-bližen, privikujem),* ***pre-*** *(pre-rabotujem, pre-sečen, pre-slano),* ***pro-*** *(proabotujem, pro-rabotan),* ***iz-*** *(iz-rabotujem, iz-rabotan, iz-rabotano, iz-gorenica),* ***do-*** *(do-rabotujem, do-rabotan, do-rabotano),* ***u-*** *(ugodujem, u-goden, u-godeno),* ***o-*** *(o-mendujem, o- mendan, o-mendanica),* ***raz-*** *(raz-rabotujem, raz-rabotan),* ***na-*** *(na-učujem, naučen, na-uka, na-smijanica, na-grljanče),* ***pot(d)-*** *(pot-kopujem, pot-kopan, pot-sekulj)* ***po-*** *(po-meštujem, po-mešten, po-snopica, po-mešečki),* ***ot-*** *(ot-čeknujem, ot-otčeknat, ot -čeknato),* ***nat-*** *(natkapa, nat-igrujem, nat-igran.)*

Nasuprot albanskih sufiksa: **-(ë)s, -ar, -tar, -or, -tor, -ist, -im, -je, -esë, -më, -imë, -i, -(ë)si, -(ë)ri, -o, -ro, -to, -zo, -os, -as, -azi, -(i)sht, -shëm, -(ë)t(ë), -(ë)m(ë)** (Lafe, V., Buxheli, L., i Basha, N., isto.) u našinskom imamo: **-ar, -ka, -džija, -ač, -ča, -ina, -ost, -ština, -lak, -stvo, -ište, -le, -la, -eš, -če, -ce, -e, -ec, -ica, -nce, -jca, -va, -štije, -ojna, -lo, -nik, -an, -ana, -ice, -uš, -s'z, -ak, -ne, -ene, -ci, -nin, -in, -lija, -ulj, -ika, -ok, -st, - jliv, -ikav, -av, -sk, -ski, -ov, -at, -an, -ndro, -ičko, -ko, -očko, -šen, -en, -no, -je, -jeći, -ca, -čica, -la, -tina, -ulje, -jca, -iče, -iša, -esti, -čk, -čki, -vci, -uša, -inka, -uk, -čin, -oš.** Na primjer*:* ***-ar*** *(planin-ar, krava-ar),* ***-ka*** *(kaur-ka, kravar-ka),* ***-džija*** *(kundra-džija),* ***-ač*** *(frk-ač, kos-ač),* ***-ča*** *(meka-ča, poga-ča, krma-ča),* ***-ina*** *(pravd-ina, jaden-ina,)****, -ost*** *(slab-ost)****, -ština*** *(magare-ština)****, -lak*** *(pislak)****, -stvo*** *(stočar-stvo)* ***-ište*** *(puti-ište)****, -lje*** *(l'žlje, krad-lje)****, -lja*** *(krad-lja)****, -eš*** *(glad-eš,*

gnjid-eš), ***-če*** *(magar-če),* ***-ce*** *(videv-ce),* ***-e*** *(jar-e, kur-e, kljuc-e)* ***-ec*** *(novosel- ec, leb- ec),* ***-ica*** *(pljukan-ica, vod-ica, Nazif-ica, sestr-ica, krčkulj-ica),* ***-nce*** *(iglie-nce), -jca (hicka-jca),* ***-va*** *(buča-va),* ***-štije*** *(puknat-štije), -ojna (luk-ojna, d'b-ojna),* ***-lo*** *(plaši-lo),* ***-nik*** *(maz-nik, krv-nik, kora-nik),* ***-an*** *(živulj-an, pukalj-an)* ***-ana*** *(orah-ana, gujedar-ana),* ***-ice*** *(kap-ice, kitk-ice),* ***-uš*** *(list-uš, klap-uš, log-uš) -s'z (amnet-s'z),* ***-ak*** *(sitn-ak),* ***-ne*** *(šiba-ne),* ***-ene*** *(plastuj-ene),* ***-ci*** *(Kirev-ci, kompirov-ci), -nin (Borja-nin),* ***-in*** *(Turč-in), -lija (karakaš-lija, prizren-lija), -ulj (hrk-ulj, smrc-ul),* ***-ika*** *(šavar-ika), -ok (drobis-ok), -st (more-st),* ***-liv*** *(stram-liv),* ***-ikav*** *(plajetn-ikav),* ***-av*** *(ljig-av, šug-af) -sk (gođo-sk),* ***-ski*** *(ljum-ski),* ***-ov*** *(smrek-ov),* ***-at*** *(štipn-at),* ***-an*** *(preklap-an),* ***-ndro*** *(toli-ndro),* ***-ičko*** *(volji-čko),* ***-ko*** *(tolj-ko, budalj-ko),* ***-očko*** *(blag- očko),* ***-šen*** ***(****nekna-šen),* ***-en*** *(meseč-en),* ***-no*** *(rajtuz-no),* ***-je*** *(lis-je, groz-je),* ***-jeći*** *(rabota-jeći),* ***-ca*** *(ljek-ca),* ***-čica*** *(ljek-čica)* ***-la*** *(hajro-la, gungu-la),* ***-tina*** *(jagne-tina, pile-tina),* ***-ulje*** *(ag-ulje, kljump-ulje, džundž-ulje, hak-ulje),* ***-jca*** *(Redžo-jca, Ramo-jca),* ***-iče*** *(jar-iče, Ismi-iče),* ***-iša*** *(čok-iša, Ruk-iša, Pak-iša.)* ***-esti*** *(akšam-esti, trkalj-esti, pločkaj-esti)* ***-šk*** *(orčuš-šk, orgo-šk),* ***-čki*** *(šišteje-čki, zlipoto-čki, pomeše-čki),* ***-uša*** *(rog-uša, Mar-uša)* ***-inka*** *(dut-inka, glok-inka, stot-inka),* ***-uk*** *(pop-uk, kop-uk, sirop-uk),* **-ćin** *(doma-ćin),* **-oš** *(vrljoš, baljoš).*

U okviru ovih sufiksa treba izdvojiti neke koji služe za emocionalna imenovanja koja nedostaju u albanskom jeziku ili imaju izolovanu upotrebu.

1. Sufiksi **-eš, -ež** koji služe za građenje riječi sa pežorativnim značenjem kojima se izražava odvratnost prema onome što se imenuje (*smrdeš, torbeš, smoleš, gloteš, bluteš, grdež, gladeš*) i sufiks **-ište** koji služi za građenje riječi kojima se iskazuje negodovanje, nezadovoljstvo, odbijanje prema osnovi koja se imenuje (*mužište, dečište, m'glište, openčišta, stoličisše, voljište, mesište, priganičište, kamenište, teljište, detište).*

2. Sufiksi za umanjivanje: **-če**, kao antonim (*stoljica -stoljiče, dejka - dejče - dejkiče, sekira - sekirče, kuća - kućiče, brat - bratče, oref, -orefče)*, **-ce** *(selo - sevce, drvo - drvce, pero - perce, gledalo -*

gledavce).

3. Sufiks **-nce** koji se upotrebljava za građenje riječi koje kazuju stepenasto umanjenje pri određivanju stvari, ljude i dr. koje su od važnosti za život i rad onih koji ih posjeduju (*nošče-noščence, bratče-bratčence, igliče-igličence, dete-detence, jagne-jagnence, pilje-piljence, telje-eljence*).

4. Sufiks **-ica, -ec, -ce** koji služi za građenje imenica koja označavaju malo, mali neodređeni dio cjeline (*sljiva-sljivica, pita-pitica, halva-halvica, boja-bojica, maznik-maznikec, lep-lebec, šećer-šećerec, kaf-kalec, meso-mesce, brašno-brašence, mljeko-mljekce, sirene-sirence, maslo-masovce*) i građenje imena koja pokazuju bliske i drage osobe ili važne životinje za vlasnika (*majčica, sestrica, dadica, ofčica, brat-bratec, prijateljec*).

5. Sufiks **-ice** za građenje imenica koje kazuju manji broj neodređenih stvari, ljudi, životinja (*sljiva- sljivice, kruša-krušice, žena-ženice, zeljka-zeljkice, pare-parice*).

Spajanje

Vezane složenice

Ališveriš *(ališ+veriš)*, ididojdi *(idi+ojdi)*, dojdiprojdi *(dojdi +projdi)*, tamojvamo *(tamo+vamo)*, tesnojkuso (*tesno+i+kuso)*, Šerifšuglevci (*Šerif+šuglje-vci)*, kakotake *(kako+take)*, poštozašto *(pošto+zašto)*, Demirglavina *(Demir+glavina)*, kurtaladža *(kurt+ alladža)*, hajmehujme *(hajme+hujme)*, stajistaj *(staj+istaj)*, Redžepaginica *(Redžep+aginica)*, g'susta *(g's+usta)*, ručekvakat *(ruček+ vakat)*, lakočbrada *(lakoč+brada)*, pečalmuš *(pečal+muš)*, droljo froljo *(droljo+froljo)*, zlovkatiljka *(zlova+katiljka)* ginivoda *(gini+ voda).*

Sintagmatske složenice

Složenice satavljene od imenica

1. *(pridjev+imenica)***:** staramajka, sarpkumita, befbenebrek, sviljkošulja **2.** (*broj+imenica)***:** dvegodišnica, dveumnica, tristarnik;

Priloške složenice 1. *(prilog+imenica)***:** gologlava, hazrdževap, nazačg's, 2 *(imenica+imenica)* gucglava, krsnoge, 3. *(imenica+ prilog)* očividno

Pridjevske složenice 1. *(broj+pridjev)***:** dvegodišen, trimesečen. 2. *(prilog+imenica)* slabodušena.

Slaganje

Sisajtelje *(sisaj telje)*, nevrtikuća *(ne vrti kuća)*, širinoge *(širi noge)*, kolačnatkolač *(kolač nat kolač)*, poprtcveće *(po prt cveće)*, nagucglava *(na guc glava)*, otšiha (*ot šiha)*, svejeno *(sve jeno)*, nemkoj *(ne zn'm koj)*, nemkoga *(ne zn'm koga)*, nemkolko *(ne zn'm kolko),* nikoj *(ni koj)*, nijena *(ni jena)*, svejeno *(sve jeno)*, našiha *(na šiha)*, otkoren *(ot koren)*, pozemna *(po zemna)*, nemajstrah *(ne imaj strah)*, nemam *(ne imam)*, trista *(tri sto)*, šesnajese *(šes nat deset)*, dvajestri *(dvadeset i tri)*, nadve *(na dve)*, svanoć *(sve noć)*, obajca *(oba dvajca)*, popotruč *(po pot ruke)*, čufkankapice *(čufkan kapice)*, guri mahalo *(gorno-mahalo)*, dunimahalo *(dovno mahalo)*, neljutisečuječe *(ne ljuti se čuječe)*, nitamojnivamo (*ni tamo + ni vamo)*, dignivrnik *(digni+vrnik)*, operizeljanik *(operi+eljanik)*, hajtnahoro *(hajt na horo)*, ginivoda *(gini+voda)*, palikuća *(pali kuća)*, rukepopotruke *(ruke+po+pot+ruke)*, denzaden *(den+za +den)*, kolajbiće (*kolaj bide će, kolaj će bide).*

Konverzija

Poimeničavanje: pristalata, šalavata, hulavata i dr.

Popridevljavanje: Kurva, ćeflija, meraklija, rabotnik i dr.

Adverbizacija: Dena, noća, sabale i dr.

Pretvaranje u glagol: babujem *(Vezden go babuje babeta, a nigde ne go slaga),* nana *(Hič ne me nanuj ot ka ne me stavaš na kučkino mesto.)* Crvenim, bojosujem, rabotam, govorim i dr.

Akcenatske cjeline kao: *naramo* umjesto *na ramo*, *nemajstrah* umjesto *ne imaj strah*, *pozemna* umjesto *po zemna*, *nabrzo* umjesto *na brzo*, *nazemna* umjesto *na zemna*, nemam umjesto *ne imam*, poruček umjesto *po ruček*, *posrce* umjesto *po srce*, *poduša* umjesto *po duša*, *najagma* umjesto *na jagma*, nadočuz umjesto *na dočuz*, *najan* umjesto *na jan,* koji su prisutni i aktivni u govoru Torbeša Gore a kojih nema u govoru Ljume i u albanskom jeziku uopšte.

Kada govorimo o tvorbi riječi u govoru Torbeša Gore ne možemo da ne primijetimo veliko prisustvo onomatopejskih riječi kao što su: *tupkam, t'nkam, beljbam, brbljam, vrvorim, bumkam, bučim, bunim, ljaskam, pljaskam, frforim, dzrdzorim, crkam, prckam, šepotim, šumotim, mrmkam, ohkam, ufkam, krčim, traskam, trinčim, hackam, funđim, pupkam, frčim, trtorim, g'ngam, c'ckam, tufkam, šoškam, krckam* i dr.

U morfologiji

a. Množina imenica muškog roda gradi se na tri načina. U odnosu na sufikse **-ë** *(kapak-kapakë)*, **-e** *(kënd-kënde)*, **-a** *(lis-lisa)*, -**një** *(hu-hunj)*, **-enj** *(përrua-përrenj)*, -inj *(shkop-shkopinj)*, **-ër** *(prind-prindër)*, **-ra** *(miell-miellra)*, promjenljiva i nepromjenljiva osnova + sufiks[210] koja se koristi za građenje imenica muškog roda u albanskom jeziku, u našinskom se upotrebljavaju: 1. sufiksi: **-i** (*kon :kon**i**, muš:muž**i**)*, **-ci** *(nazifov:nazifov**ci,** kompir:kompir**ov-ci**)*, **-oj** (*rog:rogo**oj**, put:put**oj**)*, sa promjenom glasova u osnovi+sufiks *(kapak:kapac**i**, kopuk:kopuc**i**, moljec:moljc**i**, sljepec:sljepc**i**)* i samo sa promjenom osnove (*čujek-ljuđi)* kako bi se izgradila nebrojiva množina. 2. Sufiks **-a** koji se koristi za dobijanje određene množine (*Dva kon-a, dva sljepc-a, pet moljc-a.)* 3. sufiks **-ina** za građenje približne množine *(pet-ina muži, dest-ina askeri, stot-na duše*).

[210] Lafe,V. Buxheli, L. i Basha N*, Libri i gjuhës shqipe I për shkollat e mesme,* 1980, str. 67-70.

b. U odnosu na sufiks **-a** kojim se u albanskom tvori množina ženskog roda (*shtëpi-shtëpia, portë-porta, vegël-vegla*) u našin skom je sufiks **-e** (*žena-žene, kobila-kobilje, štica-štice, drlja-drlje*)

c. Dok se za množinu srednjeg roda u albanskom jeziku ne može govoriti, u našinskom govoru Gore ova množina se gradi pomoću sufiksa: **-a** (buklo-bukla, bučalo-bučala), *-a + fonetska promjena* (dete-deca, jagne-jag'nca), **-ina** (telje-teljina, sirene-sirenina, jadene-jadenina), **-iča** (jare-jariča, pilje-piljiča, borjanče-borajančiča), **-čiča** (kure-kurčiča).

d. U odnosu na albanski jezik, u našinskom nedostaju optativ i infinitiv. Umjesto njih koristi se konjuktiv. Na primjer: albanski oblici u optativu *lypsh*, *u verbofsh* u našinskom se zamjenjuju oblicima konjuktiva *da pukneš*, *da se očoraješ,* i onih u infinitivu *me punue*, *për të punuar* u našinskom, opet, konjuktivom *da rabotam*.

e. Umjesto analitičkog oblika glagolskog priloga sadašnjeg u albanskom jeziku *duke punuar*, u našinskom se koristi sintetička forma *rabotajeći* (*Go najde rabotajeći vo niva.*)

f. Kategorija srednjeg roda, sada samo relikt u albanskom jeziku, u našinskom govoru je više nego aktivna, obuhvata imenice, zamjenice, pridjeve, glagole i dr.

g**.** Kategorija glagolskog aspekta, koje nema u albanskom jeziku, u našinskom je vrlo razvijena, čak je bogatija u odnosu na čitav slavenski jezički prostor. Aspektom se iskazuju nivoi, kvalitet i djelovanje kao: *(izrabotujem, izdrobujem, iztrčujem)*; *(prerabotujem, premetujem, pretkavujem, prevapcujem, premeljujem)*; (*premaljujem, preprequjem, presečujem, prekalemujem, preripujem)*; *(porabotujem, podremujem, povikujem, podrobujem, potražujem*); *(prorabotujem, prokrpujem, prošumkujem)*; *(prirabotujem, privikujem, pripletujem, pribunujem)*; *(zarabotujem, zaorujem, zavarujem, zadremujem)*; *(razrabotujem, razvrtujem, razgranujem, razdringujem, razšallavujem, razpristaljujem, razbudujem)*; *(dopletujem, dokopujem, dočekujem)*; *(uredujem, uništujem, udavujem, oslabnujem, odovujem, onemujem, omužujem, omažujem, obeljujem, ošutujem, omilujem, okinujem, oberujem*); (*najadujem, nasmivujem, na-*

situjem, navežujem, najebujem, nakitujem, navezujem); *(snajdujem, snemožujem, slogavujem, stegnujem, strošujem, slomujem, strpujem, spanujem, zgoljemujem, smaljičujem, slunavujem, zbesnujem, snaopačujem.)*

h**.** U odnosu na albanski u našinskom nedostaje član u prepozitivu. Postpozitivni član je karakterističan na neke balkanske jezike, dok je u albanskom ograničen na nekoliko primjera člana *gur~i*, *mik~u*, *puna~**a*** **i** *gurë~t*, miq~t, *punë~t*, dok je u našinskom govoru javlja u tri oblika za sva tri roda i oba broja i ima ulogu.

*Muški rod imenice **kamen***

1. U jednini imamo oblike: *kamen~**ot,*** kad se govori o jednom poznatom kamenu među sagovornicima; *kamen~**ov***, kada se govori o jednom kamenu koji je blizu do sagovornika: *kamen~**on,*** kad se govori o jednom kamenu koji je udaljen od sagovornika.

2. U množini: *kamnoj~**ti***, kad se govori o nekoliko poznatih kamenova a među sagovornicima; *kamnoj~**vi,*** kad se govori o nekoliko kamenova koji su u blizini sagovornika i **~ni**, kada se govori o nekoliko kamenova udaljenih od sagovornika.

*Pridjev **pristaf** (lijep)*

1. U jednini imamo oblike: *pristal~**ujet***, kad se govori o osobinama jednog predmeta koji je poznat sagovornicima; *prisal~**ujev***, kad se govori o osobinama jednog predmeta koji se nalazi blizu do sagovornika; *pristal~**ujen***, kad se govori o osobinama predmeta koji je udaljen od sagovornika.

2. U množini *pristali~**ti***, kad se govori o poznatim osobinama više predmeta poznatih sagovornicima; *pristali~**vi***, kad se govori o poznatim osobinama nekoliko predmeta koji su blizu sagovornika i *pristal~**ni,*** kad se govori o osobinama nekoliko predmeta koji su udaljeni od oba sagovornika.

Imenica ***krava***

1. U jednini imamo oblike: *krava~**ta***, gdje se govori o jednoj kravi koja je poznata sagovornicima; *krava ~**va*****,** gdje se govori o jenoj kravi koja je u blizini sagovornika i *krava~**na***, koja je daleko od sagovornika.

2. U množini imamo oblike: *krave~**te*****, kada se govori o više krava koje su poznate sagovornicima**; *krave~**ve*****,** kad se govori o više krava koje su blizu sagovornika i *krave~**ne***, kad se govori o više krava koje su daleko od sagovornika.

Pridjev ***pristala*** *(lijepa)*

1. U jednini imamo oblike: *pristala~**ta*****,** kad se govori o poznatim osobinama nekog predmeta poznatim sagovornicima; *pristala~**va***, kad se govori o osobinama nekog predmeta koji je blizu sagovrnika i *pristala~**na***, kad se govori o osobinama nekog predmeta koji je udaljen od sagovornika.

2. U množini imamo oblike *pristale ~**te***, kad se govori o osobinama više predmeta poznatim sagovornicima; *pristale~**ve***, kad se govori o osobinama više predmeta koji su u blizini sagovornika i *pristale~**ne*****,** kad se govori o osobinama više predmeta koji su udaljeni od sagovornika.

Srednji rod

Imenica ***dete***

1. U jednini imamo oblike: *dete~**to*****,** kad se govori o djetetu koje je poznato sagovornicima; *dete ~**vo*****,** kad se govori o djetetu koje je blizu sagovornika i *dete~**no*****,** kad se govori o djetetu koje je udaljeno od sagovornika.

2. U množini imamo oblike *deca~**ta*****,** kad se govori o više djece koja su poznata sagovornicima; *deca~**va*****,** kada se govori o više dje-

ce koja su blizu sagovornika i *deca~**na***, kad se govori o više djece koja su udaljena od sagovornika.

*Pridjev pristalo **(lijepo)***

1. U jednini imamo oblike: *pristalo~**to**,* kad se govori o osobinama jednog predmeta poznatog sagovornicima; *pristalo~**vo***, kada se govori o osobinama predmeta koji je blizu sagovornika i *pristalo~**no***, kada se govori o osobinama predmeta koji je udaljen od sagovornika.

2. U množini p*ristale~**te***, kad se govori o osobinama više predmeta poznatih sagovornicima; *pristale ~**ve*** kad se govori o osobinama više predmeta koji su u blizini sagovornika i *pristale ~**ne*** kada se govori o osobinama više predmeta udaljenih od sagovornika.

U albanskom jeziku je karakteristično da imenica ili neka druga riječ ide ispred pridjeva. *Djali i mirë*, u našinskom govoru ide suprotno, pridjev dolazi ispred u ovakvim jezičkim okolnostima *pristaloto dete, pristalovo dete, pristalono dete*.

Isti je slučaj i kod drugih oblika kada druge riječi prethode imenicama (*Pristalata krava, pritalava krava, pristalana krava Mojujet kon, mojujev kon, mojuen kon)* što nije slučaj u albanskom jeziku.

Stepenovane pridjevske forme da bi se iskazala umekšana eufemizirana osobina kao u primjerima: *magare magaresto, krava kravesta, katilj katiljest, nebidnik nebiden, prosjak prosjekst, džerime džerimesto, mrenko mrenkest, harosanik harosan,* je još jedna odlika govora Torbeša Gore koja se može usporediti sa veoma izoliranim oblikom u albanskom jeziku „*Molla mollalie, gjajtan gjajtanlie"* (Jabuka jabukasta, gajtan gajtanesti).

6.

U fonetici razlika između albanskog i našinskog je u samoglasniku **y** kao i u suglasnicima **rr, th, dh** koje ne poznaje goran-

ski govor. Ostaje da se razmotre suglasnici ***x (dz)*** i ***nj*** kao i samoglasnik ***ë*** u oba jezička realiteta.

a**.** Fonemu ***x (dz)*** u našinskom nalazimo na početku i u sredini riječi *(dzandzikalo, dzvere, dzukela, dz'rdzo, tojdzi, vojdzi)* kao i u albanskom, makedonskom grčkom, rumunskom i italijanskom jeziku. Kada upoređujemo riječi sa ovim glasom u našinskom i albanskom jeziku možemo zaključiti da ih u našinskom ima najmanje dvostruko više nego u albanskom[211] dok je njegova upotreba u govoru Ljume neznatna.[212]

b. Indoevropsku grupu **gn,** kako u albanskom tako i našinskom, je asimilirao nazalni palatal ***nj***. Tipično za albanski jezik je da je u inicijalnoj i finalnoj poziciji *(njerëz, gjunj, fshinj)* kao i u našinskom govoru *(njegov, konj)* imao dijametralno suprotne pravce razvoja. Prema Čabeju kasni razvoj gegijskog dijalekta u XVIII vijeku vodio je *nj* u *në* a potom u *j (Gjunj, gjuj, kunj – kuj)* dok u nainskom jeziku u *n (konj: kon, dunja: duna)*

c. Kada je u pitanju samoglasnik **ë (ə)**, iako smo postavili hipotezu da je nastao pod utjecajem albanskog jezika, njegovo intenzivno prisustvo u bugarskom, toskijskom dijalektu (gdje je bugarski utjecaj veliki) i njegova raširenost u gegijskim dijalektom sa kojim je našinski bio u viševjekovnom kontaktu, tjera nas da promijenimo mišljenje i da smatramo da je to konzervirano stanje u našinskom govoru sačuvano nakon što je otrgnut od matičnog stabla još u XII vijeku, a nikako kao albanski utjecaj.

d. U odnosu na albanske govore oko Gore u kojima je došlo do ispadanja početnih samoglasnika vlastitih imenica – *Leza (Elez), Ni (Avni), Brahim (Ibrahim), Lovkam (Alof Kamen), Cuf (Isuf),* u Gori se oni dobro čuvaju (Elez, Avnija, Ibrahim, Alof Kamen).

e. Jedna važna odlika našinskog govora je gubljenje zvučnosti finalnih konsonanata *(muš, prak, d'p, glač, dut, z'p, bukof, Zapot),* koji se isto ponašaju i u poziciji kada se nađu ispred bezvučnih su-

[211] Vidi *Fjalori gjuhës shqipe,* Tiranë, 1982; i Dokle, Nazif*, Fjalor gorançe-shqip,* Sofija, 2007.

[212] Hoxha, Shefqet*, E folmja e Rrafshës së Lumës,* Tiranë, 2007, str. 219.

glasnika sa kojima se jednače (*muški, prakče, d'pče, dutče, z'pče, bukofče*). Kada se nađu u poziciji ispred samoglasnika njima se vraća zvučnost (*muži, žigoj, d'bojna, glađoj, dudoj, z'bec, bukovo*). Albanski jezik nije mogao utjecati na našinski ne samo zbog toga što je ovo karakteristika toskijskog dijalekta, već i zbog činjenice da se u albanskom jeziku ova pojava desila u srednjem vijeku,[213] pri je nego što je došlo do kontakata između Torbeša Gore i Albanaca.

f. Konsonanti ***j*** i ***v,*** koji zamjenjuju hijatsko ***h,*** za koje Pedersen vjeruje da nema takvu ulogu, prisutni su u albanskom jeziku (*i at–i jati, shtrëngoe–shtrëngoje, ustait–ustahit*), u našinskom govoru Gore (*dadii-dadiji, nasmijujem–nasmivujem, donesoa–donesoha, panaa–panaha, pločkaesti–pločkajesti*) i drugim balkanskim jezicima. U našinskom govoru Gore gubljenje hijatskoh glasa javlja se i putem alternacije ***i : j*** (*tamo i vamo – tamojvamo, kuso i tesno – kusojtesno)* ili ispadanjem ***i*** *(ne imaj – nemaj).*

g. U našinskom govoru Gore nedostaju dugi nazalni samoglasnici koji su jedna od glavnih odlika govora Ljume sa kojim se govor Gore graniči.

h. Diftonzi u govoru Torbeša Gore su nestali. Jedini diftong u ovom govoru je **ua** (tom**ua**, ovom**ua**, m**ua**, tv**ua**). Ovo je nastalo kao rezultat unutrašnjeg razvoja govora Gore, i nije pozajmica iz Ljume.[214]

i. Fonema -**h,** kako u našinskom govoru Gore tako i u albanskom govoru Ljumske Ravnice[215], je veoma nestabilna u svim pozicijama: inicijalnoj, finalnoj i medijalnoj. Dobro se čuva u svim pozicijama u Borju i Orešeku *(**h**odžak, **H**usno, **h**rbet, dojdo**h**me, stana**h**me, stra**h**, upla**h**, Sali**h**),* dok se ne čuje u Šištevecu, Orgosti, Košarištu, Pakiši, Zapodu i Orčiklju (*odžak, Usno, ərbet (rbet), dojdome, staname, stra, upla, Sali*). Ovu pojavu vidim više kao utjecaj našinskog na govor Ljume. Suživot današnjih Ljumljana sa

[213] Çabej, Eqerem*, Hyrje në historinë e gjuhës shqipe,* Tiranë 1976, str. 291.
[214] Çabej, Eqerem, isto.
[215] Hoxha, Shefqet*, E folmja e Rrafshës ...,* str . 246.

slavenskim Torbešima u Ravnici je više nego potvrđen, dok za takvo nešto u Gori nema nikakvog pokrića.

j. Fonema **–j,** sa jakom pozicijom na početku (*jak, ječmen, jok, junec*) i na kraju riječi (*loj, poj, dertoj, ostaj, kalaj, kolaj*), jav- lja se kao nestabilna u sredini riječi (*Aljijin, Aljiin,* ali i *Aljin, Dolojišta, Doloišta* ali i *Dolojšta)*. Ista pojava je prisutna i u govoru Ljumske Ravnice, o čemu mislim isto kao i o fonemi *h*.

Apofonija (Promjene glasova)

K > c (pesok–pesoci, posedok–posedoci, popuk–popuci, poljesok–poljesoci, urnek–urneci, kapak-kapaci), **g > dz** (jasteg–jastedzi, hašeg – hašedzi, dušeg – dušedzi, benbreg - benebredzi), **g > đ** (benebreg–benebređe, hašeg–hašeđe, dušeg–dušeđe, prag-prađište), **l > lj** (kula–kulje, Abdula–Abduljin, rabotala–rabotalje, hula–hulje, bula-bulje), **g>ž** (dl'g–dl'žina) **k > č** (maznik-mazničec, nauka–naučen, Turk–Turčin, majka–majčin, vek-večen), **f > l** (vof-voloj, rabotaf–rabotala-rabotalo, dof-doloj), **f > lj** (kof–koljje, klaf- kolje, spaf-spalje), **ua > ojdzi** (nekua–nekojdzi, tvua-tvojdzi), **ja > mua** (toja–tomua, ovja-ovomua), **aja > ojdzi** (taja–tojdzi, onaja–onojdzi), **oj > ua** (nekoj–nekua, svakoj–svakua), **d > ž** (dupke-župke), **i > j** (Deloica–Delojca, dertoi-dertoj), š**e > h** (beše bif-beh bif), **k > ć** (ke idem-će idem), **i > gi** (i je-gi je), **ov > u** (dovni–duni), **alo > o** (dundalo–dundo), **hođam > šov > šla > šlo > jde** (dohođam–došov –došla–došlo-dojde–došlje, nahođam–našov–našla–našlo–najde-našlje), đ**im > doh > def > dela > delo > de** (viđim-vidoh–videf-videla-videlo-vide, sfiđam-sfidof-svidela-svidelo-svide), **ef > lji** (petef-petlji, oref-orlji), **im > moj** (sidžim-sidžmoj), **a > e** (dva-dve, dvajca-dvehnice), **i > e** (tri-treća), **i > o** (trojca-trihnice), **đ > š** (otđeđa-otđešen, ostspređa-otsprešen), **l > f** (Belja-befski, sela: sefski, cela-cef, zela-zef), **d > đ** (kradem-karđa, gladen-glađ, Brod-Brođanin, Zapod-Zapođanin), **ovno > uni** (Dovno Mahalo: Dunimahalo), **orno > uri** (Gorno Mahalo: Gurimahalo), e**c > č** (magarec

-magarčište, crvec-crvčište, konopec-konopčište) **v > d > j** (davam -dadi-dajte), **j > đ** (jedinajese–đidinajese).

Akcenat

Umjesto akcenta na pretposljednjem slogu koji se pomjera i na zadnji slog, u našinskom imamo akcenat koji pada na treći slog s kraja (antepenultima) koji se ne pomjera, koji ima mehaničku regulaciju i funkciju.

Topika

Što se tiče topike, ono što odvaja govor Torbeša Gore od albanskog jezika je da pridjevi i ostale determinativne riječi dolaze ispred imenica.

7.

Kako bi pojačao svoju tezu profesor Šefćet Hodža se poziva na patronimiju, na doseljena bratstva i toponimiju Gore. Na samom početku treba kazati da se svi zaključci koje on donosi sa lakoćom mogu odbaciti, ne samo zbog toga što nemaju nikakvu istorijsku osnovu, već i zato što ne postoji niti jedan dokaz da su Albanci i Torbeši živjeli zajedno u Gori. Osim toga, Šefćet Hodža govori o jednom realitetu koji uopšte ne poznaje, jer se niti jedan od primjera objavljenih u "Shqiptari Sinana Pasha ...." ne odnosi na patronimiju Torbeša Gore. Kao takve ih ne može koristiti kako bi objasnio, komentarisao i interpretira ovu pojavu u ovom govoru, koji ne pripada albanskom jeziku.

1. Od 147 primjera (str. 123-125) 77 njih (Beriša, Drenica, Koza, Nelja, Durmiši, Hajdari, Hodaj, Hodža, Džeferi, Avdilaj, Hasanaj, Mustafaj, Murataj, Memiši, Nuredini, Ibrahimi, Sejrani, Derviši, Čejvani, Demiri, Osmanaj, Aliaj, Kamberi, Nurišaj, Beraj, Mustafaj, Alidinaj, Ferataj, Hajrulaj, Hodža, Bajraktari, Purova, Meč-

kaj, Hodža, Vlačaj, Lukovi, Balja, Baša, Balabani, Bela, Čaka, Bičaku, Duraku, Derviši, Draga, Čeliku, Griša, Hodža, Hadžiu, Ibraj, Ismaili, Doči, Kalabaku, Kinđi, Leši, Murati, Murga, Morava, Mola, Mulaj, Pašaj, Sokoli, Seferi, Šehu, Šuti, Ukaj, Rama, Fetišaj, Imeralaraj, Točilla, Špata, Prnari. Feri, Mangaj, Krasnići, Šllaku, Mataj.) su albanizirani i nisu dio govora Gore.

23 primjera – (Drenica (str. 129) Hodžofci, Sokofci, Demalofci, Beharofci (str 128), Mulaukovci, Belevci (str. 127), Nurinci, Dupešefci, Čokičovci (str. 124), Demalovci, Alinci, Čukanovci, Talovci, Džaklovci, Čokovci, Rajkovci, Džiritlinci, Čorofci, Džubovci, Baljovci, Karovci, Memovci, Krpanovci, Žulunovci, Miftarloci, Terdzinci, Derbusoski (str. 123)) su deformisani oblici i pogrešno postavljeni iz razloga nepoznavanja jezika od strane autora ili od lica koja su intervjuisana.

71 primjer (Damatovci, Kirevci, Lučkinci, Derbusovci, Čkeprnovci, Olomanovci, Žulonovci, Ročkinci, Krpanovci, Činarovci, Kulićovci, Godžovci, Memoci, Karovci, Isakovci, Palinci, Ukovci, Beramovci, Balinci, Čolakovci, Džubovci, Šajnovci, Miftaraloci, Čorofci, Laskovci, Jamkovci, Črčkofci, Tahirofci, Eminovci, Dalačinci, Demovci, Šošinci, Hodžinci Barutovci, Džiritlinci, Klokovci, Rajkovci, Čokovci, Kapanovci, Džaklovci, Tučefci, Talkovci, Talovci, Sokofci, Čukanovci, Bungurofci, Lakofci, Alinci, Damalovci, Behairofci, Ljupanovci, Šatofci, Škorofci, Pandinci, Dišovci, Dupešefci, Adilofci Bajrofci, Čokičofci, Demirovci, Huličefci, Nurinci Džoklel, Kalimašići, Ribari, Ančiče, Selimoći, Alinci, str. 123-124 i drugi koji se ponavljaju na drugim stranama) nisu patronimi nego imena rodova i brtastava.

Riječi kojima se imenuju rodovi u govoru Torbeša Gore formiraju se pomoću osnove koja označava porodično ime prvog pretka ili njegovog nasljednika plus sufiks **-ci** (*Dokljev-ci, Godžov-ci, Kapanov-ci, Alijin-ci*) i određuju skup osoba, ličnosti, duša čije se porijeklo po krvnoj liniji vezuje za jednog pretka.

Riječi kojima se određuje gen, soj i domazluk jedne osobe nastaju:

1. pomoću nastavka **~ev** i sufiksa **~ci** (Doklje-ev-ci); Toja Dokle mi ga napraj ovaja = Onaj Doklje (*jedan iz roda Doklje*) mi je to napravio. (Godžo-ov-ci) Toja Godžo me napana. = Onaj Godžo (*jedan iz roda Godžo*) me napao, za muški rod.

2. pomoću alternacije sufiksa **-ci** u **-ka** (Dokljev-ka); Ne zn'š što Dokljevka je ona = Ne znaš kakva Dokljevka je ona, za ženski rod, i alternacijom **-ci** u **-če** (Dokljev-če) Tija Dokljevče me pomože = Ono dijete iz roda Doklje mi je pomoglo, za srednji rod.

Onako kako toponimija pomaže za orijentaciju članova jedne zajednice u njihovom životnom prostoru, isto tako i patronimija služi za njihovu orjentaciju u društvenim odnosima. Svaka zajednica ih je formirala sopstvenim jezičkim sredstvima. U pokušaju da objasni patronime Torbeša Gore, Šefćet Hodža to nije uzeo u obzir.

Tako u albanskom jeziku patronimi se označavaju opštim imenom muškog roda u nominativu, određenog vida, prvog pretka poznatog članovima zajednice, koji govori njihov jezik i koji ima krvne veze sa njima.

Suprotno od ovog pravila u albanskom jeziku, u govoru Torbeša Gore patronimi se formiraju pomoću osnove koja određuje rod prvog ili njegovog nasljednika plus sufiks **-ski** (*Doklje-ski, Godžoski, Kapano-ski, Alijin-ski*) za muški rod i sufiksom **-ska** *(Dokljeska, Godžo-ska, Kapano-ska, Alijin-ska)* za ženski rod i pokazuje osobe koje pripadaju jednom skupu povezanom krvnom linijom među sobom, i koje su poznate članovima zajednice koji govore isti jezik.

U oba jezika napušta se stari patronim i bira jedan novi u momentu kada se rađa potreba da se izdvoji jedna među dvjema osobama istog antroponima.

Anroponimijski triptih *Voke: Uko:Lupan* ne može biti valjan dokaz o utjecaju vlaškog i albanskog jezika na govor Gore. Ljupan, koji je posvjedočen samo kao toponim i ime jednog nestalog bratstva u Borju, više se može uzeti kao dokaz prisustva Vlaha u Gori i ništa drugo osim toga. I ime Uko govori malo. U našinskom nije postojalo ime **uk-ujk** na osnovu kojeg je nastao antroponim Uko

(*Ukovci, Ukoski*), već se ovdje radi o posuđenici. I ona je moglo nastati zbog kontakata i bliskih odnosa. Inače bi *Demir, Aslan, Muhamet* itd, itd, itd. bili posuđenice iz arapskog jezika. Na primjer, kod Torbeša Gore koristi se i žensko ime Hana, koje se ne može uzeti kao posuđenica u ovom govoru, već samo kao upotreba tuđe antroponimije.

Svako ko misli da se bavi antroponimijom Torbeša Gore, ne može to raditi ukoliko ne uzme u obzir jednu posebnost. Naime, većina antroponima ovdje proističe iz jednog nadimka koji se prilepljuje prvom u rodu ili njegovom nasljedniku. I na kraju trebamo znati da je patronimija posljednji i najdiskutabilniji argument u određivanju etničke pripadnosti. Inače bi ispalo da su svi Torbeši i muslimani u Albaniji Arapi.

Bratstvima za koja znamo da su sigurno albanskog porijekla se nećemo baviti, ne samo zbog toga što je većina njih asimilirana, nego i zbog toga što su oni ovdje došli na početku XX vijeka i ne mogu služiti u definisanju jezika, kulture i etniciteta Torbeša Gore.

8.

I po pitanju toponimije Šefćet Hodža je u istoj brazdi sa Skenderom Gašijem i Ismetom Lecijem. Isto kao i njih vodi ga ideja da ovdje, *a priori*, moraju biti albanski toponimi. Da bi i po ovom pitanju bio blizak sa njima, ne poziva se na jezik na kojem su nastali ovi toponimi kao da taj jezik uopšte i ne postoji. Kao i oni, izbjegava komparativnu metodu i okreće se narodnoj etimologiji koja se bazira na proizvoljnoj podjeli riječi na manje jedinice u fonetskom pogledu slične sa riječima iz albanskog jezika.

Koristeći njihov način rada lako možemo doći do zaključka da ime Šefćet dolazi od albanskih rijrči *shef* + *qet*, Skender od *S'ke* + *nder*[216] i Ismet od slavenske riječi *Iz* + *met* (*med)*. Dalje, možemo

[216] Svi ovi oblici imaju neko značenje u albanskom jeziku (*Ske nder* = nemaš poštenja) – *prim. S. I.*

razlikovati albanski apelativ *mal* u Malezija, Malta, ili u imenici Roma (Rim) da tražimo *rom* (ciganin) + *a* ili u riječi Iran *i* + *ranë* i td, itd. iako ove riječi nemaju nikaakve veze sa albanskim jezikom i tumačene na ovaj način predstavljaju jasne etimološke absurde.

9.

Da govoriš o makrotoponimiji (imena naseljenih mjesta) Gore i da to prvo ne izneseš u varijanti govora Gore nije ni ljudski ni naučno. Za ovu vrstu moralnosti Šefćet Hodža ne zna sve dotle dok poriče i naziva neistinom i svjetlost sunca. Tako, u svojoj knjizi "Kërkime për besimet fetare në Lumë" (*Istraživanje o vjerskom životu u Ljumi*) štampanoj 2005. godine u Tirani, za sveta mjesta u Borju i Crnjeljevu kaže da se nalaze u Ljumi (str. 98) isto to čini i za dva istaknuta imama Gore kao što su Mola Rasim iz Zapoda (str. 219) i Mehmet Alija iz Pakiše (str. 214).

Uz sve to treba podsjetiti da su sela Gore prije sadašnjih imena *Shishtevec (Shtevec), Oreshkë, Borje, Cërnelevë, Orgjost, Kosharisht, Pakisht, Zapot, Oçikël, Novosejë, Shtreze, Turaj, Nimçë, Brekijë, Topojan, Lojme, Kollovoz, Xhaferraj, Bele* imala svoja imena i nazivala su se: *Šištejec, Orešek, Borje, Crneljevo, Orgosta, Košarišta, Pakiša, Zapod, Očiklje, Novo Selo, Streževo, Ture, Nifča, Brekinje, Topoljane, Lomna, Kolovoz, Džafere, Bela.* Dakle, prateći njihove ranije oblike mogu se formirati obrasci na osnovu kojih mogu započeti istraživanja.

Od njih Borje, Crneljevo, Košarišta, Pakiša, Zapod, Novo Selo, Streževo, Nifča, Brekinje, Topoljane, Lomna, Kolovoz i Bela su čisto slavenski toponimi dok je Šištofc – Šištejec izvorno vlaški, dok je Džafere albanski.

Orešek – (Oreshkë) se javlja u Bosni u obliku Orašje i u Bugarskoj u oblicima Orešak, Orešec[217] i Oreš. Možda bi moglo biti povezano sa voćkom orah.

[217] Mikov, Vasil*, Proizhod i značenije na imenata na našite gradove, sela, reki, planini i mesta,* Sofija, 1943, str. 225, 236.

Očiklje (Oçikël) i **Orgosta (Orgjost)** mogu biti praslavenski, možda i izvorno latinski kada znamo da se nalaze pored poznatih rimskih puteva ne odbacujući ni mogući izvor između latinskog i vlaškog. U međuvremenu jedna Ogosta u Bugarskoj[218] nagoni nas da budemo skeptični prema ovom mišljenju.

Turaj se ne može odvojiti od slavenskog ***tur, tour, tourica,*** latinski ***urus*****,** rumunski ***bouru,*** ime jedne vrste divljeg goveda koje je živjelo na prostorima Balkana. K. Jireček piše: „Čak su i u srednjem vijeku po livadama i šumama živjele dvije vrste divljih goveda. Kao predak nekoliko varijeteta domaćih životinja koji je sada nestao *tur, urusi* (Bos primigenius). Herodot pominje ovu vrs- tu goveda u blizini solunskog zaliva. Njihove duge rogove koristili su osvajači Trakije, dok su ih Nijemci u doba Cezara koristili kao posude za piće. Kralj Dačana je pio iz roga ukrašenog zlatom koji je Trajan kao ratni plijen posvetio bogu Kasiu.

Varoni, u doba Cezara, znao je za jednu vrstu divljeg govečeta (boves perferi) u Dardaniji, u Meziji i u Trakiji. Čak i u srednjem vijeku *turi* je bio dobro poznat i u Istočnoj Evropi. Slavenski naziv je tur (ženka je turica), rumunski je bouru (od čega je i ime Boureni).

Mnogi nazivi mjesta u Krajini, Dalmaciji, Bosni, Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj su izvedena od *tur*: Turopolje kod Zagreba, sela Turovo, Turje, Turana, Turići, turjane i dr. Još su paganski Bugari lovili *tur* u šumama Istočne Bugarske, kao što potvrđuju kosti pronađene u okolini Abobe. U Srbiji je *tur*, prema svim prilikama, bio rijedak u ono vrijeme, kada je srpski kralj Stefan Prvovenčani (oko 1215) ovakve životinje (tur i turica) dobio na poklon od mađarskog kralja Ander II. Onda je *tur* živio u oblasti Karpata, na tlu Moldavije, kao i u kantonu Uri, čiji je logo glava bika.[219]

Torbešima koji su u Goru došli sredinom XII vijeka ime *tur* je bilo poznato iz krajeva iz kojih su pristigli. Vjerovatno su prvi ljudi

---

[218] Mikov, Vasil*, Proizhod i značenije na imenata...,* Sofija, 1943, str. 60.

[219] Jireček, Konstantin*, Historija Srba, Beograd,* 1988, knjiga I, str. 7-8.

koji su prodrli u ove planine veoma rijetko sretali ove životinje, pa su zbog toga i nazvali ovo mjesto.

Ne treba odbaciti ni toponim Turija u Bugarskoj koji dolazi od imena jedne vrste trave na bugarskom – turija (Berteroa incana).[220] U Zapodu smo sreli topnim Turučinec.

Najčešći naziv za dijelove sela su *Gorno Mahalo* sa derivacijama *gornomahalec* (stanovnik Gornje mahale), *gornomahavsk* (koji se vezuje za Gornju mahalu), *dovnomahalec* (stanovnik Donje mahale), *dovnomahafsk* (koji se vezuje za Donju mahalu). Ovi izrazi se često u govoru čuju i kao *Gurimahalo* i *Dunimahalo* sa derivacijama *gurimahalec*, *gurimahafsk*. U oba slučaja radi se o fonestskoj promjeni *arno:uri* i *ovno:uni,* što isključuje svaku povezanost sa *gur* (kamen) u albanskom jeziku. Kada bi imalo veze sa albanskim *gur* u narodnoj pjesmi ne bi bilo u svom autentičnom obliku Gornoto mahalo.[221]

...

Da se spustite na porijeklo i dalje na etimologiju riječi ona se mora podijeliti na manje misaone dijelove od kojih je sastavljena a što se naziva morfemska analiza riječi. Ukoliko zanemarite to osnovno pravilo, možete doći do raznih prividnih sličnosti koji će odgovarati unaprijed određenim zaključcima.

U vlastitom imenu Damat traži se sličnost sa *dam* ili *dëm* (alb. „šteta“). Ime Palja čini Palj, Tuče čini Tuč, Taljko Talj i Dišo Diš. Niketevci su od Nikovci što je nastalo od Nik. Krpačovci ili Krpanovci su izgleda od kërp („konoplje“). Oblik Balje kod Baljevci od Balj. Leško kod Leškovci od Leš. Kod Pecanovci na mjestu jednog Pecana imamo sažeto Pec. Kod Micovci oblik Mico je postao od mic („maca“). Kod Ginđevci traži se kinngj („jagnje“). Beljinci čini Beljevci da bi ispalo da su iz sela Belje. itd, itd.

---

[220] Mikov, Vasil, *Proizhod i značenie...*,str. 225.

[221] Dokle, Nazif, *Goranski narodni pesni,* Skopje, 2000, str. 76.

Slično se događa i sa nekim toponimaima koje analiziraju S. Gaši i I. Leci. Oni ovom spisku pretpostavki dodaju još neke toponime.

- U Šištejecu imamo toponim **Nurev Grop** (Grob Nura, Nuredina, Nurin) a nikako ne Nuragrop, koji ionako ništa ne znači ni u albanskom.

- Murga u Šištejecu, *Murgan* u Orčuši više nego sa *murg* (monah) u albanskom vezuje se sa *murga* (latinski) = lokva, sok tamne boje koji ostaje nakon muljanja maslina za ulje.[222] Istog mišljenja je i bugarski naučnik Vasil Mikov[223] o toponimima *Murgajec* (visina), *Murgaš* (vrh planine), *Murgevica* (planinski vijenac), *Murgenec* (izvor) u Bugarskoj.[224] Dalje, u bugarskom imamo pridjeve *murgo* (smeđ),[225] *murgav* (crn) i ime *murgavina* (crni pas, garavko)[226] što odgovra albanskim riječima *murgash*, *murgët* a nikako *murg*[227] i ne može se istrgnuti od latinske riječi *murga* zbog odjeće koju nose monasi (alb. murgjit). Nedostatak ovakvih toponima na prostoru gdje se govori albanski i njihovo prisustvo samo u Bugarskoj i Gori govori mnogo.

- Strge toponim u Šištejecu, (u Borju *Strga*), koji se donosi u deformisanom obliku *Stërgie* dolazi od imenice *strge*, što je množina imenice *strga* (u drugim slavenskim govorima *struga – prim. S. A*) koji ni manje ni više odgovara albanskom *shtrungë ~a* sa izuzetkom što u ovom jezku ima sasvim treće značenje: drvena posuda u kojoj se vrši muža stoke koji u prevodu na naš jezik glasi *vedro*. Ovakvo izvođenje *stërge – shtrëngojë*, osim želje da bude albansko nema nikakvu drugu osnovu. Kad bi riječ bila izvorno al-

---

[222] Vidi: - *Fjalor i Gjuhës së sotme shqipe,* Tiranë, 1980, str. 1185. - *Mićunović Ljubo, Savremeni leksikon stranih reči i izraza,* Beograd, 1991, str. 468. - *Fjalor shqip – sërbokroatisht,* Prishtinë, 1981, str. 597.

[223] Mikov, Vasil, *Proizhod i znaenie na imenata...,* Sofija, 1943, str. 19.

[224] Mikov, Vasil, *Proizhod i značenie na imenata...,* str, 253.

[225] Mikov, Vasil, isto

[226] *Fjalori Bullgarisht –shqip,* Sofje, 1959, str. 286.

[227] *Fjalor i Gjuhës shqipe...,* isto.

banska, kako bi se onda objasnio toponim *Stërgë* u Đeđenu u Ljumi.[228]

- Ljeništa koji u obliku *Lenisht* nalazimo kao jedan od slavenskih toponima u nekoliko sela Ljume (Bardoc i dr.), je množina imenice *ljenište* što označava površinu na kojoj se uzgaja lan (len na našinskom). Postalo je, dakle od len koje nema veze sa albanskim već sa latinskim *Linum usitatiscinum* što je u albanskom dalo *li –ri*, dok je na našinskom, makedonskom i bugarskom *len* a u srpskom *lan*. Više od toga u našinskom govoru imamo familiju riječi: *ljen, ljenište, ljenec, ljenovče, ljenov, ljenarka, ljenarče, ljenarkište, ljenče.*

- Baljeva Ljivada nije Livadhi i Balës već Livadhi i Bales. Samo od Baljina Ljivada je moglo postati u albanskom Livadhi i Balës.

- Toka Činica je deformacija toponima *Tokačinica* a nikako, i po želji bilo koga, se ne može izokrenuti u oblik koji uopšte ne pos- toji i dovoditi ga u vezu sa imemicom *çinica* (dolina).

- Maljevo Rupiče se na albanskom može prevesti sa Gropëza e Males, gdje bi Malje bio nadimak za vlastito ime Ismail.

- Čuječec je u govoru Gore ono što bi na albanskom bilo *njerith* (zadnja nepca, dio koji odvaja usta od grla) i nema potrebe da ovo ponovo stavljamo pod znak pitanja.

- Osoje, Osuje je ime za neko mjesto koje grije sunce. Prisuje, ali i Prisje je suprotno, ali i ono nema veze sa albanskim.

- Paraspur je vizantijsko ime za imanje, vlasništvo, tačnije jedna njiva na selu koja je dovoljna da prehrani jednu porodicu.[229] Tako da ne može biti albanska riječ.

- **Sakofče** dolazi od Sako, vlastita imenica, zapravo od prisvojnog oblikasa Sako~ov+ sufiks za umanjivanje ~če. Označava porodičnu ili rodovsku pripadnost koji se povezuje sa pretkom (Isak) Sako jedne porodice kao Čako-ov-če, Lak-ov-če, Adil-ov-če, Kare-

[228] *AMK, Kutia e historikëve të fshatrave,* Gjuta, Hamdi*, Historiku i fshatit Gjegjën - rrethi Kukës,* 1973, str . 6,7.

[229] Jireček, Konstantin*, Istoria Srba I,* Beograd, 1988, str. 487.

ev-če, Činar-ov-če, Hasan-ov-če i dr. I nema nikakve veze sa albanskim jezikom.

- Gropčića je množina riječi gropče = mali grob, grob djeteta i u govoru Gore je nastalo dodavanjem sufikca -če koji se koristi za umanjivanje. Tako imamo familiju riječi *grob*, *grobište* (grob veći od običnog), *gropče* (mali grob, dječiji), *grobar* (onaj koji kopa grob), *groben* (koji ima veze sa grobom), *grobarište* (grobar drugačiji od običnog), *grobarka* (velika muha koja se obično vrti oko groba) koja nema nikakve veze sa albanskim, isto kao što se ni Gro bište ne može identifikovati nego se samo može pretpostavljati da ima veze sa rječju *gropë* (alb. „rupa"). Za riječ gropë u našinskom imamo riječ *rupa* sa izvedenicama *rupiče* (rupica, mala rupa), *rupište* (velika rupa, rupetina), *rupen* (rupast), *rupnim* (kopam rupu), *rupnene* (djelatnost da se pravi rupa), *rupnet* (koji je u obliku rupe), *rupnest* (rupčast), *rup-rupe* (rupe-rupe, sa rupama).

- Fišek nije albanski oblik i kao takav nije ni stigao u govor Gore. Ovo je turcizam.

- U toponimu **Petkoec** (Zapod) Petkojca (Borje) osim imenice Petko ne možemo ništa naći da je to apelativ u albanskom jeziku.

-Mangov je oblik prisvojnog pridjeva od vlastite imenice Mango, i nema nikakve veze sa apelativom *mangë*, što na jeziku Torbeša Gore označava rukav.

- Drenčića je množina imenice *drenče* (mali drijen). Nastalo je od *dren* + sufiks *-če* koji služi za uamnjivanje, Od toga imamo porodicu riječu: *dren*, *drenče* (mali dren), *drenište* (drijen drugačiji i veći od običnog), *drenovče* (batina, štap), Dreniči (toponim), Drenič (toponim), *drenina* (plod), *dreninice* (mala količina drenjina), *dreninište* (plod drenjine veći od uobičajenog), *dreniniče* (plod drenjine manji od običnog), *drenojna* (miris cvijeta drijena), *dreninojna* (miris ploda drenjina).

Ne znam kako je moguće da se pred ovim jezičkim realitetom jelenovi nađu među drijenovima (alb. *dre* = jelen). Prema Ećremu Čabeju *dre* - *dreri* (jelen - jelenovi) „ima malo šansi da ima blis-

kosti sa imenicom dren, drijen u srpskohrvatskom, dren u bugarskom i derën u ruskom jeziku i dr.“[230]

- Za Magareve Rudine se ne može reći da imaju albanski izvor zbog ideje da magare dolazi od albanskog magar. Ovaj toponim je unutrašnji razvoj našinskog govora.

– Kod toponima **Polumi** izdvajanje apelativa *lum* (alb. „rijeka“) znači prihvatanje jednog apsurdnog načina formiranja riječi pomoću *po* (prijedlog u našinskom govoru koji ima više funkcija) + *lumi* (albanska riječ) u značenju *po rijeci, uz rijeku*. Ovakva leksička nakaza, koju može artikulisati samo jedan Albanac koji tek počinje učiti našinski i kome je još nepoznata imenica *reka*, se ne može smatrati pozajmljenicom niti može biti utjecaj albanskog jezika na našinski govor.

I pored toga što ovaj slučaj može biti presedan kako bi ostao kao toponim sa značenjem *uz rijeku* („përgjatë lumit“) nismo ubijeđeni u to. Ne pokazuje određeno mjesto već pokretno mjesto cijelom dužinom rijeke, od izvora do ušća, nešto što nije po pravilima topnomastike. Ukoliko postoji (moja terenska istraživanja to ne potvrđuju) još jedan toponim sa imenom Polumi, mislim da bi to prije bila biti množina imenice *polum:polumi* koja izvorno može biti latinska.

- Kod toponima **Ljupčevec** nemamo apelativ *lup-o* već vlastito ime Ljubčo, gdje se zvučno **-b** ispred bezvučnog **-č** jednači po zvučnosti i prelazi u **-p**. Blizu ovog toponima imamo Lubčof Kamen. Drugačije kod Ljupanovo Jabuče imamo *ljupan* koje dolazi od *lup-o, (vuk)*.

- Toponim Šap ne možemo uopšte dovoditi u pitanje. Označava jedan mineral iz kojeg se dobija šap, stipsa.

- Bokaravenj je deformacija toponima Bukaraven identifikovan u Orgosti i označava ravnicu ne kojoj raste bukovo drvo. I kada

[230] Çabej, Eqerem, *Studime etimologjikenë fushë të shqipes III,* Tiranë, 1987, str. 307.

bi bilo *bok* opet bi pripadalo slavenskom izvoru koje je na sjeveru ušlo iz srpskohrvatskog a na jugu iz makedonskog.[231]

- **Teje** u Orgosti ne postoji.

- Klješteograde, po meni jedna deformacija toponima Kišlavograđe, koja je po formi slična riječima *bisagnjiva*, *bukaraven*. Sastoji se od riječi klješte (kliješta), ali i dio konstrukcije krova + ograde, njive blizu sela, u blizini kuća. Moramo podsjetiti da ni *klješte (klještaf, kleštavo, kleštišta, kleštičića)* a ni *ograda, ograđe, ogradište, ograđčko* nisu iz albanskog jezika.

- U toponimu **Maletin Krs** nemamo nikakav apelativ mal. Maletin je oblik prisvojnog pridjeva nastao od vlastitog imena Maleta što bi na albanskom doslovno bilo Kryqi i Maletës.

- **Bunari,** u našinskom je množina od riječi *bunar* – izvor, koja je poznata i u albanskom jeziku ali i svim slavenskim jezicima Balkana i izvorno pripada turskom jeziku i nema veze sa albanskim *bunoj, buroj*.[232]

- **Bliznak** nema nikakve veze sa apelativom *bli*. Bliznak u našinskom govoru, ni manje ni više označava, dvojnika (alb. „binjak"). Nije moguća alternacija *binj* u *bli*. U našinskom bli je lipa. Dalje *bli ~ri, ~ni* je riječ etimološki nepoznatog porijekla.[233]

- **Bisaknjiva** se ne odnosi na bythe (alb. „stražnjica") već na *bisak: bisage* (u našinskom ima jedninu) i njiva u značenju njive koja ima oblik bisaga.

- **Golem Pažić** i Marina nemaju ništa albanskog.

- Veza **Mlike** (ime sela) **– Licaus** ilirski antroponim nema neke argumenata da bi se uzeo više od jedne hipoteze. Više nego Licaus mislimo da bi moglo nastati od imenice *mlin*, *mlinac* (mlin za kafu), *mlinar* (vodeničar*), mlinarica* (vodeničarka, žena vodeničara), *mlinarina* (ujam), *mlinski* , *mlinarski* u srpskom[234], *mlivo* (brašno) u

[231] Çabej, Eqerem*, Studime etimologjike...,* Tiranë, 1976, str. 280.
[232] Çabej, Eqerem*, Studime etiomioigjike...,* Tiranë, 1976, str. 372.
[233] Çabej, Eqerem*,* Isto, str. 264.
[234] *Fjalor sërbokroatisht -shqip,* Prishtinë, 1974, str. 374.

makedonskom,[235] *mlivar* (onaj koji nosi žito za meljenje), *mlivo* (žito za meljenje), *mlin* (zeljanik, burek) u bugarskom.[236]

- Toponim **Kišljavograđe** (Orgosta) koji dolazi od Kišljavo Ograđe teško bi mogao biti metateza oblika Klišavograđe ili Klišlavograđe i dalje od kliše, sve dok ovaj oblik nalazimo unutar slavenskog prostora kao Kiseljak (Bosnja). Da bi označili crkvu (alb. kishë) u našinskom imamo slavenske izraze crkva, kao i toponime Crkov, Zacrkov i dr. Treba znati da je kišljavo pridjev srednjeg roda (m: kišljaf, ž: kišljava, sr: kišljavo). U svemu ovome se ne može zanemariti ni kiša na slavenskim jezicima.

- Što se tiče toponima **Kljise** (Šištejec) koji je po narodnoj predaji označavao crkvu ili crkve, kako bi potvrdili da se ne vezuje za albansko *klishë* dovoljno će biti da podsjetimo da slične oblike srećemo i u Bugarskoj kao *Kljise-džik, Klise-koj, Klise-tarlaž, Klise* i dr. i da je *klise* turski oblik da bi se označila crkva.[237] Može se uzeti u obzir i *klisar* iz grčkog jezika [238] što označava crkvenog zvonara. Poznato je da su, nakon odvajanja Pećke patrijaršije tokom XVIII vijeka, crkvama iz Gore upravljali grčki popovi Carigradske patrijaršije. Dakle, radi se o pozajmici iz turskog ili grčkog jezika a ne o albanskoj varijanti *klishë* ili *klisurë = derven*, *dolina*, ali i vizantijskom nazivu za carinske tačke (prelaze) kao što sam i ranije izjavio. U Hrvatskoj imamo tvrđavu Klis[239]. Pored ovoga, u govoru Torbeša Gore je potvrđena grupa ***kl*** na početku, sredini i kraju riječi *(Kljiska, kljisna, klješte, kljentra, kljucka, kljun, kljokoti, kljokinam, kljaka, kljankam, istikljeme, Očiklje, šiklje i dr.)* koja se bolje čuva nego u albanskom jeziku.[240]

- Bunake se može povezati sa albanskom riječima *bun, bunishtë* („bačilo“), ali potrebna je dublja komparacija uzimajući u ob-

---

[235] *Fjalor Maqedonisht – shqip,* Skopje, 1999, str. 193.
[236] *Fjalor Bullgarisht –shqip,* Sofje, 1959, str. 279
[237] Mikov, Vasil, *Proizhod i značenie na imenata ...,* Sofija, 1943, str. 166.
[238] Mićunović Ljubo, isto, str. 347.
[239] Shmitt, J. Oliver*, "Skenderbeu"* Tiranë, 2008, str. 324.
[240] Vidi *Fjalori i gjuhës sotme shqipe*; Dokle, Nazif, *Fjalori Nashke – shqip...*

zir i riječ *bunište* koja u govoru Torbeša Gore, bugarskom i srpskom jeziku označava mjeso na kojem se baca smeće, ne odbacujući ni riječi *buna, bunika,* imenica koja u srpskom jeziku označava vrstu otrovne biljke (Atropa belladonna, Hyoscyamus Niger), kada znamo da ovaj toponim označava mjesto na kojem je bujna i bogata vegetacija.

- **Pišec** vjerovatno dolazi od *pishë* („bor“) i Borje (alb. „pishnajë“) kao njen kalk. Ali više se može računati kao latinska pozajmica u našinski govor preko vlaškog, nego što je to albanski utjecaj, kada znamo da kontakti Torbeša Gore i Albanaca nisu potvrđeni prije XV vijeka.

- **Tumba** koja u Šištejecu i Kruševu označava jedno brdo, na makedonskom *tumba* (brežuljak, hrid)[241], na bugarskom *tumbest, tumbak* (debeljko)[242], u albanskom *tumbë -a* (buket)[243] Iako se ne može odvojiti od latinskog *tumulus* (grob), sigurno nije iz albanskog jezika u kojem ima oblik tumë-a, a ne tumba, kojom se imenuje nešto drugo.

- Trbeno Selo i pored toga što možda označava jedno arbreško selo ne može se smatrati pozajmicom iz albanskog jezika. Mislim da se vezuje za početak stacioniranja Albanaca na prostoru (kraj XVII i početak XVIII vijeka), kada se kod starosjedelaca Torbeša rodila potreba da identifikuje naselje sa stanovnicima koji su sebe predstavljali kao Arbeni (*t'arbën*), pošto u to vrijeme još nisu prihvatili ime *shqiptar* i nisu znali ili nisu prihvatili turski termin *arnaut*. Oblik Tërben kao oronim nalazimo i u Kukuru kod Gramšija. (Vidi *Kolë Luka, Konferenca Kombëtare për formimin e popullit shqiptar të gjuhës dhe kulturrës së tij,* Tiranë, 1988, str. 286.)

---

[241] *Fjalor Maqedonisht– shqip,* Shkup, 1999, str. 374.

[242] *Fjalor Bullgarisht –shqip,* Sofje, 1959, str. 765.

[243] *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe,* Tiranë, 1980; *Fjalor shqip-sërbokroatisht,* Prishtinë, 1981.

10.

Šefćet Hodža se, kako bi argumentovao svoje poglede, poziva na „ljumjano-goranski“ suživot (str. 157-188). Poziva se na geografiju, ekonomske aktivnosti, vjeru, istoriju, nošnju, muzičke instrumente, igre, praznike, leksiku, svadbene običaje, vrste narodnog usmenog stvaralaštva, dakle, na spoljašnju i materijalnu stranu dviju kultura. Iako ove kulture međusobno utječu jedna na drugu, autor ništa ne kaže o njihovim posebnostima i razlikama koje postoje među njima, tako da je jedna albanska a druga slavenska.

Dakle, zajednički geografski prostor odredio je način života, istu istorijsku sudbinu, ekonomiju, društveno ponašanje, potrebe čovjeka da zaštiti tijelo od prirodnih pojava i da olakša njegove fizičke aktivnosti, prve tehnološke predmete i njihovu izradu, tipove i vrstu nošnje. Muzički instrumenti, igre, vjera, međusobne leksičke pozajmljenice, narodne igre u suštini nemaju veze sa etničkom prirodom onih koji ih prakticiraju i mogu se svrstati u skupinu alatki koje pomažu čovjeku da iskaže sebe samog. Svadba i godišnji praznici su univerzalne pojave koje su povezane sa cikličnim obnavljanjem ljudskog društva i prirode.

Jedino prema duhovnoj strani, dakle prema načinu na koji se prate procesi, obredi, trenuci pojedinih entiteta, mogu se otkriti etničke sličnosti ili posebnosti.

Dakle, prema načinu na koji izvode svadbu, Ljuma i Gora imaju zajedničko samo u činjenici da parovi dviju etničkih zajednica imaju legitimni seks prve bračne noći i ništa drugo. I bez obzira na tip i vrstu nošnje žena dviju etničkih formacija, na njihovu ornamentiku i hromatiku u cjelini, naročito od pojasa niže, tamo gdje su počeci etničkih određenja, one nemaju niti jednu dodirnu tačku.

Čak i na ovom nivou zaključci o zajedništvu su više nego fiktivni, rezultat su usporedbe sa samim sobom. Informacije o Gori, druga strana usporedbe, pojavljuju se bez imena, sa puno nedostataka i deformacija.

„Odjeća i obuća“ (str. 158-159), u okviru muške odjeće Gore našinski nazivi: *openke, džomadan, mintan* pišu se opanke, xhemadan, mitan. Umjesto *Košulja široke ruakeve i košulja tesne rukave* daje se samo *koshula*. Umjesto *Krivuljke i Belje čorape* bilježi se samo *çorap* (samo jedna čarapa). Koparan u našinskom je ime za jednu vrstu muške odjeće i koristi se i kao džamadan i kao mintan i ne odgovara albanskom imenu kapsiz. Pantalone (alb „tirqit“) u našinskom imaju oblik *benebreg*. *Kapuçi* (kapa), osim naziva keče (*keçe*), zove se i *kapa*. Muškoj nošnji Gore dodaje *feredžu* (alb. „ *ferexhja*“) čak i *kolsuz* (ženski jelek) (!!!), a izbacuje *z'ban, kožuf* i *dolamu*. Uopšte ne pominje nošnju sa fustanelom.

I u dijelu koji se odnosi na žensku nošnju pravi greške kod riječi *openke, džomadan, čorape, mintan*. Kod čarapa ne pominje imena *kola, redoj-redoj* i *stramualjke*. U ženskoj nošnji Torbeša Gore nemamo samo *džube* već imamo *crno džube, šareno džube* i *džube magarina*. Za pokrivanje glave osnovni naziv je šamija, ali i *krpče (belo krpče, svetnarće, pahunarče, vuničarče)*, *sitarka (teljsitarka)*, *šamija (redena šamija, kerena šamija, kolačarka, Stambolska šamija), burmulak (Burmulače, sviljen burmulak, bef burmulak).* Ruži se ova odjeća rogozinom!!!. Izbacuje se: *šotordžube, šotor, anterija, šal, kapa, furke, terljik, krpčiča, rukafčića.* Ne pominje se djevojačka nošnja.

O radnji odjevanja i skidanja odjeće ne koriste se isti antonimi. U goranskom govoru postoje posebni antonimi za stavljanje i skidanje pojasa *opaši – sopaši* što nije adekvatno sličnim antonimima u govoru Ljume (vishet – hiqet).

U dijelu **„Muzika i igre“** (str. 160-162) nije tačna tvrdnja da su muzički instrumenti u obje oblasti isti. Čifteljia se ne koristi i nikada se nije ni koristila u torbeškim selima Gore. Torbešu ovaj instrument ne pokreće nijednu strunu duše a kamoli da napravi neki preskok. *Tupan* i *svirla* su uvijek pratili muške i ženske igre. Ove igre su praćene ili samo tupanom, kavalom i dairem.

Ako govorimo o tradiciji, mušku i žensku pjesmu Torbeša Gore, baladu, liriku ili bilo koju drugu vrstu, nikada nisu pratili muzič-

ki instrumenti. Ako se pozivamo na današnje pojave i prilike, kada su i mušku i žensku goransku pjesmu počeli da prate moderni muzički instrumenti, onda je to nešto drugo.

Ne stoji ni tvrdnja da lirske pjesme u Gori i Ljumi prati muzička polifonija, pošto polifonija nije melodija već način pjevanja. U okviru polifonije u Ljumi, Opolju i Gori razlikuje se polifonija Torbeša Gore koja je specifičnija i zahtjeva poseban pristup u okviru ovog polifonijskog areala kao i onog balkanskog.

Izuzimajući igru Kal'čojna, pošto je Hajdučka igra više pantomima, sve se igre Gore igraju u polukrugu koji se naziva ***horo.*** Žensku igru uz pjesmu ne prati melodija daira, već samo lirske pjesme čiju melodiju prati glas i ovaj muzički instrument. Njih pjevaju nevjeste (nuse, maneste/mlaneste) i djevojke u intimnoj sredini

Repertoar igara u Ljumi nije isti sa onim Torbeša Gore. Torbeši ne nazivaju svoje igre: *kallëçoja e parë, kallçoja e dytë, krahm-krahja, qoralis, karaisufi, podrimçakja, e dhandrit, kasabçe, hajdutçe, zejbekçe*, nego ***Kal'čojna, Zejbekova, Hajdučka, Ćor-Alijina, Kara-Jusufova, Kasabalijska, Brodska, Orčuška, Stanala Ratka..., Murseljova***. Drugačije nego u Ljumi kod Torbeša imamo igre uz koje pjevaju muškarci kao *„Murselj senaf više selo...2*, ili *„Ti Mino ti dušo, ti mi zeh guniče...“*

U dijelu **„Proslave i rituali“** (str. 162-164), pomiješane su slave, obredi i predmeti obreda (rituala). Dani u godini u Gori Đurđevden (Đuren), Stretljeto, Krstovden, Mitrofden, Božić, Stretzima, Antanas, Vodice, Prvo džemre, Drugo džemre, Trećo džemre, Ljetnici, Sultan Nevruz, Babe, Blagojec, nisu dati sa imenima. Pristrasno se praznik Vodice kod Torbeša Gore izjednačava sa ritualom „Uji të ri“ (nova voda). Neistinita je i konstatacija „Shëngjergjin në Gorë të vjetrit e quanin Gjurgjevden“ („*Shëngjergj* u Gori i danas stari zovu Đurđevden“), jer je istina da se Đurđevden nastavlja tako nazivati od svih i ostaje jedan od najvažnijih dana kod Torbeša Gore i slavi se u pet dana (*Zemnarice, Cveće, Travke, Kršipotke, Teferič)*. *Plakëzat* (Starice) se ne prakticiraju kod Torbeša Gore. U Gori se ne može govoriti o nekom tragu kulta vrhova.

Kod **„Svadbe“** (str. 164-165) ništa nije dato o svadbi Torbeša Gore osim stihova “Neka ti je novožena hairlija, Hairlija, novožena, kiten kolač.” I to loše prevedeno. Nasuprot jednoj ceremoniji koja je stroga za oba nivoa svadbe kod momka (sa tupanima, bez tupana) i djevojke, od izbora voljene osobe do njihove integracije u zajednički društveni život.

U dijelu **„Riječi, izrazi, pozajmljenice“** (str. 165-170) začudo autor iznosi spisak zajedničkih riječi od kojih su 83 turcizmi i drugih 73 čiju apsolutnu većinu čine riječi slavenskog porijekla. Prve riječi ne potvrđuju drugo, osim da je turski jezik snažno utjecao na leksiku oba govora zbog toga što su oni dugo bili izloženi utjecaju jezika jedne superdžave i superkulture i, drugo, pokazuje utjecaj govora Torbeša Gore na govor Ljume.

Dalje, oba govora se stavljaju u isti odnos prema turcizmima i slavizmima. Ovo je jedna zamka. Oba govora se mogu dovoditi u isti poredbeni odnos prema turskom jeziku, ali ne i prema slavenskim jezicima, jer je govor Torbeša Gore slavenski dijalekat i gornji primjeri su samo mali dio leksičkog fonda govora Gore koji su ušli u govor Ljume.

Kod **„Folklorno bogatstvo“** (str. 170-173) suprotno tvrdnjama iznijetim ovdje nije istina da je lirika Torbeša Gore isključivo ženska. Za razliku od Ljume, ona je i muška, čak kao takva i veoma je bogata.

Prisutna je i istorijska epika. Može se govoriti i o tragovima legendarsne epike. Niti u jednoj pjesmi o pečalbi (gurbetluku) ne pominje se Šar-planina (Sharri).

Balade u usmenom stvaralaštvu Torbeša Gore nisu se borile za svoje ime. Do zaključka o njihovom bogatstvu dolazi se u poređenju sa baladama iz Ljume u kojima mnoge teme nisu poznate. Na sreću pjesme ovog tipa iz obeju folklornih formacija su objavljene.

U dosad objavljenim narodnim baladama Torbeša Gore prepoznaju se sljedeći motivi:

Motiv metamorfoze:

„Moravice m'tna i krvava“, „Vo planina jena izvir voda“.

Motiv odnosa čovjeka i prirode:

„Žnejela Mara na goljema niva“, „Ovca roguša im se molješe“, „Što si granoj širnala“.

Motiv Odiseja:

„Jahni kona Omer-aga“, „Spahinče tursko skopjanče“, „Brođanče tursko skopjanče“, „Spainče se zaženilo“, „Ori Jano dilber Jano“.

Motiv držanja zadate riječi:

„Devet braća jena mila sestra“, „Ga sakalje Iljinka divojka, daljek nadaljeko“

***Motiv ubistva brata*:**

„Se zaženif Alim Bego“.

Motiv prepoznavanja brata i sestre:

„Trnala moma da ide“, „Zastnala Fata, mori majko, na malena vrata“, „Letuaf Stojan ljetuaf“

Motiv ugrađivanja u temelj nove građevine:

„Zid zidalje kula trojca braća“.

Motiv Tane:

„Ovce pase mori argaš leži“.

Motiv ljubavi:

„Komu go vezaš vezeno maramče“, „Marijo, dilber bela kumrijo“, „Ofčare mlado čobane“, „Što je vreva vo gornoto mahalo“, „Mita lježi bovna vo postelja“, „Ogrijala Suljo bećar mesečina“, „Žarko s'nce podigi me malo“, „Stani, Mujo, tebe majka vika“, „Da li t'tne elji grmi“

Motiv udaje/ženidbe daleko od rodnog mjesta:

„Poljekom te kićeni svatoji“, „Mi zasaka Đerđeljin Aljija dejka ot daljeko“, „Kula gradi crna Arapina“.

Odnosi muž:žena, majka:sin, brat:sestra, nevjesta:svekrva:

„Se navalji Šar-planina“, „Što se belji gore vo planina“, „Šo se belji vo gorana“, „Mahmut mi legnaf da spije“, „Boljen mi lježi“, „Jahinka bela građanka“, „Utre petok, utre turski svetok“, „Svadba se vo selo praješe“, „Mi zasakau kralj Madžarina tenka Ismijana“.

Motiv nizama:

„Oj Maro, Maro, belo pereš Maro“, „Vo nedelja, mladi Asanaga, dželjina mu dojde”.

Otmica djevojke:

„Ostaila Fatima Doria vrate otvorene“.[244]

Dovoljno je imati dobru volju i čuti ovo i uporediti to sa folklorom Ljume i shvatiti sličnosti i razlike i potvrditi da su netačne tvrdnje da su balade iz Ljume tematski šire i bogatije. Nasuprot 45 balada sakupljenih samo u Gori, u Tejdrini je sakupljeno 2, u Buštrici 10 i u Ljumi 9 balada, što uzetih i objavljenih zajedno iznosi 21 balada (Hoxha, Shefqet *„Epikë Legjendare nga Rrethi i Kukësit“,* Tiranë, 1982, str. 207-312), sa 7 tema manje nego što ih je u folkloru Torbeša Gore.

U dijelu **„Dječije igre i igre odraslih“** (173-174) u Ljumi je identifikovano 25 igara sa proširenim imenima. Kod Torbeša Gore praktikuje se 80 dječijih, igara mladih i igara odraslih, što je tri puta više nego u Ljumi i prema uzrastu se nazivaju:

Dječije*: Krljuškane, Ovja velji hajde, Edinana bedinana, Ilrika piperika, Vrvet vrvet gujeda, Trčane koni, Komant, Piskajkuke piperike, Teljefoni, Ripane vo slame elji seno, Muž i žena, Kućarice, Dućanana, Mlanestice, Parice, Hafkice, Sadice, Hašegana, Dimice, Kljiskice, Forice, Tura lji jazija, Ljiho lji toko, Petkamčofci, Ljuzgane na snek: so sanice, noge elj snopje, so snopje na slama, Gađane nišan so kamen, Puškice, Funđene, Popotruč, Strcaljani, Gačkane, Salandžik, Dzendzane, Dzandzikane, Vrtalo, Hajde petef gradi plot., Hajde hrt vrši 'rš, Davene kučića, Petljane petloj, Buckane voloj, Borije, Piske, Piskičiča, Uškane, Tutkane sneg.*

Za mlade: *Đabice, Kuljice, Puljicana, Bad-bad, Čat-pat, Mišice, Kaladibranče, Ljižice, Čufkankapice, Ripane: topečki, na jen hap (*alb. *<hap* „kreč/korak“ *– prim. S. I.), na tri hapa, Trka, Fun-*

[244] Vidi Dokle, Nazif, *Sevni bre ašik, sevni bre dušo,* Tiranë, 2004; Hasani, Harun*, Goranske narodne pesme,* Priština, 1987; Dokle, Nazif*, Goranski narodni pesni,* Skopje, 2000.

đene kamen po muđu noge, Orahana, Gujedarana, Pingurana, Ne ljuti se čoveče (Nema ljutene faša vađane), Valjajca, B'zana, Pukaljan, Nušane, Skijane, Prijaćane, Nogaljke, Gađane so lopke ot snek, Funđaljka.

Za odrasle: *Džambala, F'nd i f'ndeša, Hojlie, Filjdžanofci, Lap kice, Frjljane kamen, Koj jade poje, Kartice, Tombola, Lov, Prodavane boza, Damice.*

Ukoliko neko želi da analizira ovu oblast narodne tradicije Torbeša Gore i pravi moguće usporedbe, treba da dobro poznaje nazive, pravila igranja i tek onda može donositi zaključke. Drugačije sve je naučna besmislica (rekla-kazala).

Kako bi se ignorisala, uništila te prikazalo kako kultura Gore ne posjeduje ničega svojeg, iznosi se mišljenje da je nastala kao rezultat gurbetluka i njegovog utjecaja. Nemamo namjere da ovaj utjecaj u potpunosti odbacimo, ipak proizilazi da je on više prisutan u materijalnoj sferi, načinu života, a nikako ne u duhovnoj i etničkoj suštini ove kulture. On se može istraživati i naći u leksici, muškoj odjeći, ishrani, tehnologiji obrade zemlje, kultivisanju novih vrsta i proizvoda, organizaciji stanovanja, higijeni i dr.

To se dogodilo i iz razloga što žena, kao autor duhovnog stvaralaštva, nije bila podvrgnuta pečalbi. Masovni gurbetluk je započeo u prvoj polovini XIX vijeka, u vrijeme kada su govor i duhovna kultura Gore već bili oformljeni. Ovo se dogodilo i zbog geografije gurbetluka (Hrvatska, Austrija, Bosna, Bugarska, Srbija, Rumunija, Albanija, Kosovo, Makedonija, Grčka, Turska, Egipat i dr.) jer su pečalbari dolazili u kontakt sa etničkim i kulturnim šarenilom osmanske imperije što je smanjivalo svaki njihov mogući utjecaj. Ovome ide u prilog i činjenica da su pečalbari zbog ograničenog vremena, komunikacija, materijalnog stanja, teških uslova života, veoma malo prihvatili od kulturnog bogatstva zemalja u kojima su radili a još manje to donosili u svoj zavičaj.

Drugačije stoje stvari sa orijentalnim utjecajima koji su prisutniji, dublji, i značajniji u duhovnoj kulturi. One nisu rezultat gurbetluka već su posljedica dugotrajnog procesa i pritiska osmanske

kulture. To se osjeća kod ženske nošnje gore od pojasa u većini elemenata, ornamentici, boji i dodatnim ukrasima, ali ne i niže od pojasa u dijelu koji čini njihovu etničku osnovu i originalnu ornamentiku. Orijentalne pozajmice su sedžade i njihova ornamentika, ali nisu stigle i do kolijevke i njenih pokrivača.

U muzici je ovaj utjecaj prisutniji u melodiji pjesama stvorenih od muškaraca, ali nije zahvatio svadbarske pjesme, balade i sve druge vrste ženskih pjesama koje čine osnovni fond muzičkog i folklornog usmenog stvaralaštva. I kod pjesama Kal'čojna i Kara-Jusufova i dr. mislim da se više radi o uvozu preko nizama (redovna turska vojska – *prim. S. I.*) nego što bi to bile izvorne koreografske narodne tvorevine, pošto su već postojale slične ženske igre, i nekoliko muških kola.

Kako bi potvrdio „neosporni" i za sva vremena dat utjecaj albanske kulture i jezika na kulturu i jezik Torbeša Gore, podmeće činjenicu da Torbeši Gore čine jednu enklavu okruženu albanskim etničkim morem. Ovaj realitet ne može imati ni nulu međusobnog utjecaja, ali je dovoljno pročitati autore Milana Šuflaja,[245] Roberta Almagia,[246] Karla Tagliavinija,[247] Stadmullera,[248] Jakova Mila,[249] Shefqeta Hoxhu,[250] Neola Malkolma,[251] Slivena Protiča,[252] Bojana Džuzeleva[253] i istorijat sela ove oblasti kako bi se uvjerili da je prije dva-tri vijeka, kada su govor i kultura Torbeša Gore formirali svoju održivu dijalektološku osnovu, etnička situacija bila sasvim drugačija.

---

[245] *Sërbët dhe Shqiptarët,* Tiranë, 2001, str. 70, 180 – 181.

[246] *"L' Albnia"* Romë, 1930, str. 105; Jorga*, Histoire de l'Albanie ect,* str. 59.

[247] *Leparlate albanezi di tipo Ghego-orientale, Dardania e Macedonia nord occidentale, La tere albanesi redente 1,* Kosovo, str. 16.

[248] Jakov Mile , isto.

[249] *Raca shqiptare,* Tiranë, 1995, str. 82.

[250] *Kërkime për besim…, str. 71.*

[251] *Kosova Histori e shkurtër, str.* 205, 157 i 406. bilješka 53.

[252] Kratovskite Protič, *Sofija br. 11*, 1981, str. 43-44; Oliver Shmid, *Skenderbeu,* Tiranë 2008.

[253] *Albanci v iztočni Balkani*

Čak i nakon stvaranja današnje situacije, negdje na početku XIX vijeka, možemo govoriti o veoma blijedom međusobnom utjecaju. Današnji Ljumljani su došli sa različitim dijalektima i kulturama iz veoma zaostalih oblasti. Jezik i kultura Torbeša Gore, kao i torbeško društvo u cjelini, bili su u svakom pogledu razvijeniji i integrisaniji.

Ograničavajuću ulogu su imali slabi kontakti i komunikacije zbog jezičkih razlika i loše infrastrukture. Ne treba potcjenjivati ni stvaranje odbrambenih mehanizama od strane jezičke i kulturne tvorevine Torbeša Gore prema jednom, za njih, nepoznatom i tuđem jeziku i kulturi.

Što se tiče smjera utjecaja, ne može se ništa tačno reći ako ne proučavamo i ne suočimo obe jezičke i kulturne tvorevine. Međutim, polazeći od istorijskih podataka koji potvrđuju slaveno-albanski suživot u Ljumi i Gori, višestruko većeg broja slavenskih pozajmica i toponima u govoru Ljume nego što je suprotno, zapravo, možemo govoriti o snažnom utjecaju jezika i kulture Torbeša na onaj albanski u Ljumi, a ne o suprotnom.

...

U Kuksu „i romo i sakato“ zna da stanovnike sela Gore o kojima govorimo, Albanci podrugljivo nazivaju Torbešima a nikako ne Vlasima. Neki izvori potvrđuju da se za bogomile pored drugih imena koristi i naziv torbeši. Ovo nije mali znak i može da zaslijepi bilo koga. Ako profesoru Š. Hodži nisu napunili pamet ovi dokazi, neka se pozove na sebe. Na 146. strani njegove knjige „Shqiptari Sinan Pashë Topojani [qëmtime etnologjike për Lumën dhe Gorën]“ koja je objavljena u Tirani 2007. godine, doslovce piše: ***„Torbeli = nazivaju Pomake iz Debra, Skoplja, Kičeva, Šar-planine (= torbeš), naziv koji se ranije koristio za bogomile.“***

Jedan istraživač koji ne rasuđuje predmet koji istražuje ne može ignorisati ovu činjenicu kao da uopšte ne postoji, ili da je jednim potezom olovke izbriše nezavisno od kontroverzi, sumnji ili drugačijeg mišljenja. Da svojom rukom pišeš da su Torbeši patareni, da-

kle ekskluzivno bogomili, a zatim da kažeš da nema nijednog znaka da je bogomilizam utjecao na dolazak Torbeša u Goru, znači da te ne vodi ništa drugo već etnocentrizam bez cilja i pravca. Dalje, u isto vrijeme, da patarene pretvaraš u arbreše, i da kažeš: *„Slavenski jezik Torbeša i Gorana ne kazuje njihovu etničku i nacionalnu pripadnost. Oni su uistinu patareni (arbreši)"* i u nastavku da to poričeš: *„Kao što je poznato paterenizam se kao novi način hrišćanstva rodio u Bugarskoj. U odlike ove vjerske struje spada i upotreba slavo-bugarskog jezika. Tako je ovaj jezik kasnije postao domaći jezik sljedbenika ove sekte.*"[254] značilo bi da si sofista bez principa.

Bogomilizam nije etnička kategorija, već doktrina. Jednu doktrinu, bogomilsku ili drugu može da prenese jedan Slaven, Vlah, Albanac ili neko drugi. Dakle, ako se ime Torbeš vezuje za bogomilizam ono određuje samo historijske okolnosti dolaska Torbeša u ove krajeve i ništa drugo. Problem etničke pripadnosti Torbeša je nešto sasvim drugo. Da bi se objasnilo to moramo se obratiti svijesti, kulturi, jeziku, folklornom stvaralaštvu, antropologiji, mentalitetu, načinu života, istoriji ovih nosilaca, u suprotnom najprije ćemo pogriješiti, a drugo ogriješićemo se dirajući pravo Boga da ljude podijeli na zajednice. Prihvatimo jedni druge kao što nas je Bog dao. Bog je načinio zemlju za sve.

Autor kaže da se nijedan istraživač nije prihvatio da piše o ovoj temi vezano za Goru. Ako nije dovoljno 8 istraživača, čak sa imenom, koji porijeklo Torbeša ekskluzivno vezuju za bogomilizam, dakle, koji su se bavili ovom temom, onda treba da se samo pozovemo na Skendera Rizaja, čije je poglede o genezi i jeziku Torbeša i Gorana objavio profesor Š. Hodža,[255] kako bi kazao da Nazif nije jedini koji se bavio ovom tematikom.

I kada bi bilo tako, problem nije rješen. Svaka teza je najprije iznijeta od nekoga. Važno je da teza privuče pažnju, da dokazi, či-

[254] Hoxha, Shefqet*, Shqiptari Sinan Pashë Topojani...,* Tiranë, 2007, str. 154.
[255] Hoxha, Shefqet*, Shqiptari Sinan Pashë Topojani …,* Tiranë 2007. str. 154.

njenice i argumenti potvrde njenu rasprostranjenost a zaključci doprinesu kako bi se približili istini.

b) Pogled na svijet

Nakon svega što smo dosad iznijeli rađa se pitanje: da li je, osim imena današnjih Torbeša, ostalo još nešto od pogleda na svijet, od stare vjere njihovih bogomilskih predaka. Jordan Ivanov postavlja problem ovako: „Neki Torbeši u Makedoniji a naročito kriptohrišćani u Albaniji, pod utjecajem muhamedanstva, i dalje čuvaju čudnu mješavinu dvovjerstva.“[256] Isto misli i istraživač Enver Imamović o slučaju Bosne,[257] A. Đogović o Torbešima Gore, Podgore i Prizrena,[258] B. Đurćević – Stojković u jednom širem prikazu,[259] i ja isto kažem o Torbešima Gore kod Kuksa.

Istorijski podaci potvrđuju da bogomilizam, nezavisno od nehumanog progona kojem je bio izložen, nije uništen. Prisustvo bogomilizma u Bosni do kraja XIX vijeka (E. Imamović, isto), čak i do kraja XX vijeka.[260]. Isto tvrdi i Malić Osi[261]. Ostajući na ovim pozicijama Biljana Đurđević-Stojković dodaje: „Ima još bogomila u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Srbiji.“ I dodaje „...postoji duhovni pokret koji gasi žeđ na gnostičkom izvoru bogomila.“[262]

I u selima sa torbeškom populacijom u Kukskoj Gori, još su aktivni mnogi rituali, prakticiranje, vjerovanja i tragovi bogomilske

---

[256] Ivanov, Jordan. *Bogomilski …,* str. 33

[257] Enver Imamović*,* isto.

[258] Alija Đogović*, Je li boškački žargon...,*

[259] Biljana Đurgjeviq – Stojković, isto.

[260] Đilas, Milovan*, Boshnjaku Adil Zylfikarpashiq,* Tiranë, 1996. str. 58.

[261] Malić Osi, isto. 149*.* daje nam ovaj podatak*:* „Dolaskom Turaka Osmanlija, bogomili su se kao sekta ugasili, ali ne i ko doktrina, jer su pustili duboke korijene među najsiromašnijim narodnim masama, posebno na selu, koje nisu mogli saseći tako lako i brzo. Njihova doktrina je i dalje ...bila prisutna ne samo kod pojedinaca, nego se manifestovala i u grupama koje su preživjele čak do XIX vijeka.“

[262] Biljana Đurđević - Stojković, isto, str. 55

doktrine njihovih predaka. Oni su osnova koja ispunjava najveći i najbolji dio njihovog duhovnog života.

Dok su od hrišćanstva na kraju ostali samo neki fosilizirani ostaci u pojedinim toponimima[263], imenima rodova[264], imenima dana u godini[265] i još ponešto, od islama je prihvaćeno malo. Poštuju se *a priori* dva Bajrama i Velike noći.

Da ne govorimo o islamskoj kulturi o kojoj od muškaraca mali broj njih ispunjava uslove da bi bili muslimani. Žene se, osim masovnog posta, nekoliko molitvi, deformisanih priča i muslimanskog načina sahrane, nigdje ne susreću sa Islamom. Dok verbalno prihvataju Boga, u praksi svu žeđ gase na izvoru gnostike, gdje magija prethodi vjeri, a teorija zamjenjuje magijskim ritualima i praksom kulta.[266]

...

Kod Torbeša Gore naporedo sa nazivom *Ovaja duna*[267] (Ovaj svijet) za svijet živih koristi se oblik *Bela duna* (Bijeli svijet, vidljivi svijet) što nismo sreli kod Albanaca. Čini se da je ovo ostatak naziva iz bogomilske doktrine prema kojoj je Bijeli svijet (vidljivi, svjetli) stvorio Satana, a onaj nevidljivi Bog.

Jedan zapis u Dnevniku Sejdije Dokle od 27. avgusta 1950. godine nas uvjerava da mislimo da je u svijesti Torbeša najmanje do sredine prošloga vijeka ideja o postojanju dva boga bila živa. Tu nalazimo sljedeći pasaž:

„Ovde za Gorski lokalitet je F. M. ot Borje šo bere *detyrimi* (alb. „obaveza“, „dug“). Ali mlogo gnavi. Čak i jenim seljanam ka

[263] Krs, Potkrs, Zacrkov, Crkov, Kaurske Grobišta, Ilna Reka, Nikelo Brdo, Đurđef Lak, Ivanoska niva i dr.

[264] Markočovci, Tučevci, Kirevci, Puravinci, Živkovci i dr.

[265] Đurđevden, Božić, Mitrofden, Krstovden

[266] Biljana Đurđević - Stojković, isto, str. 12.

[267] Autor svuda upotrebljava *n* umjesto *nj* zato što govor Borja ne poznaje glas *nj*. Inače, u najvećem dijelu Gore *nj* se čuva u svim pozicijama – *prim. S. I.*

Omer Tučetu mu rekof: „**Ja som tujbejarebi, drugi bog**.“ Pa jenem kućem im zimaf so *kšil* (< alb. *këshill,* „odbor“) žito ot kuća. Oni go želaje ka go vađaje, a on se smije. ” (*Ovdje za gorski srez je F. M. iz Borja koji sakuplja namet. Ali mnogo gnjavi. Čak je nekim seljanima, kao što je Omer Tuče, rekao: „Ja sam Satana, drugi Bog.“ Iz nekih kuća je i sam uz pomoć Odbora uzimao žito. Oni plaču dok im odnosi žito, a on se smije na to.“*)[268] Izraz **„Ja som tujbejarebi, drugi bog“**. (*Ja sam Satana, drugi Bog*.) ne može da artikuliše jedan hrišćanin a još manje musliman koji je vođen devizom „bog je jedan, Muhamed je njegov poslanik“, već jedan bogomil koji u temelju svoje doktrine ima ideju o postojanju dva boga: Dobrog, tvorca duhovnog univerzuma i Lošeg (Satanu), tvorca materijalnog svijeta. I za jednog ateistu, makar i okorelog, ne možemo shvatiti da ne vjeruje niti u Boga niti u Satanu.

...

Prema bogomilskoj doktrini i dobro i zlo ne mogu imati isti izvor. Bog, svemoćni stvaralac, sveznajući i apsolutno dobar, ne može biti tvorac lošeg. Tako su bogomili, nasljednici starih gnostika, odbacili ideju stvaranja materije od Boga i prihvatili mišljenje da je svijet, materijalizam zla, stvorio neki zli duh koji je na nižem nivou od Boga.

Osnovu ove doktrine nalazimo oličenu kroz torbešku maksimu „***Ne greši Boga.“*** To se obično kaže nekome ko je doživio beskrajnu bol ili se suočio sa teškim zlom. U tom kriznom momentu, u nedostatku rješenja za izlaz, čovjek može izgubiti vjerovanje, može okriviti Boga za to. Upravo u ovom momentu, neko stariji, iskusniji, ali i hladniji u odnosu na uzrok boli ili fatalno zlo, savjetuje: „***Nemoj, ne greši Boga“*** ili jednostavnije ***„Ne greši Boga“***, u značenju ne čini takvu pogrešku, Bog nije odgovoran za zlo, On ne može biti drugačiji nego dobar. Neko drugi je stvaralac svih zala.

[268] Dnevnik u rukopisu čuva njegov sin Mubin Dokle u Borju.

Za Boga, kod Torbeša Gore, srećemo sintagmu **Hubavi Sajbija.**[269] Osobina iskazana pridjevom „Hubav-i“ ne srećemo drugdje u okolnim oblastima, barem koliko nam je poznato. Osim toga, za razliku od drugih religija, ovdje se za tvorca ne koristi superlativ. To nas navodi na mišljenje da je ovo određenje odjek bogomilske doktrine koja stvaranje svijeta bazira u dva smjera, ka dobru i ka zlu. Duhovni svijet (nevidljivo) i materija (vidljivo). Prvi, koji je stvorio Bog, je dobri, a drugi, koji je stvorio Satana, je zli.

Zanimljivo je da skrenemo pažnju na još jednu veoma rijetku činjenicu. U Gori pored imena Bog, Sajbija, On, Alah, za Tvorca se korsti i oblik Bože kao i oblici sa značenjem umanjenja i vrijednovanja (ali i sa značenjem nezamjenljivosti, koji nema drugog), ***Božence*** i ***Sajbijence*** ili ***Sajbijence-božence,*** slična su ostalim imenicama srednjeg roda: ***detence*** (Detenceto, što i umre lani, ga pregori. *Ono dijete što joj je umrlo lani ne može prežaliti.),* ***noščence*** *(nožić),* (Pa mi se nahođaše noščeneceto, sega nemam da oljupim jeno jabuko. *Bio mi je pri ruci taj nožić, sada nemam da oljuštim jabuku.),* ***igljičence*** *(mala igla, iglica, nezamjenljiva po funkcijii*), (Pazi da ni mi go batisaš igljičenceto jošte ono mi je preko glava za krpene. *Pazi da mi negdje ne zaturiš tu malu iglu, jer mi je samo ona ostala preko glave za šivenje*) i dr.

Ovi oblici koji skraćuju distancu između čovjeka i Boga, smatramo, imaju veze sa činom molitve, koji bogomili naročito cijene.[270] Isto tako bogomili su se borili protiv osvećenja crkava, ikona, sveštenika, crkvenih simbola, jer su ih smatrali djelom đavola i uplitanje između njih i boga.

---

[269] Normalno bi bilo da je Hubaf Sajbija, i ne znamo kako je moglo dobiti oblik ***hubavi*** koji je množina pridjeva. (Autoru je nepoznat oblik pridjevskog vida. Ovo je pridjev određenog vida *hubavi*, kao što su i pridjevi *dobri, crni*, mada su se u goranskom govoru više očuvali u toponimima – *Crni vrh, Dobri studenec, Suhi dof* i u narodnim pjesmama: *mladi ćehaja, mili babo, pusti gurbet* i dr. – *prim. S. I.)*

[270] Biljana Đurđević- Stojković, isto, str. 58.

...

U selima Gore najmanje do prve polovine XX vijeka su nas stari učili da ukoliko patiš na ovom svijetu, bićeš srećan na drugom svijetu. Bogomili propovijedaju da je moguće da bogataši i vladarai uđu u raj (dženet), isto koliko je moguće da se kamila provuče kroz iglene uši. Prema njima, pakao i jame sa katranom i vatrom su za njih predodređeni.

U Gori smo sve do septembra 2007. godine mogli zabilježiti sljedeću potvrdu: „Na Ruzi Mašer, što je oster ka sablja, tenok ka vlakno mora da projde sve što se rodilo. Koj je loš će pane dolu vo krf i katran. Muhamet će zeme buraka (kona) i će trča i će poklonuje, da mu spasi umet negov.“ („*Preko Ruzi Mašera, koji je oštar kao sablja, tanak kao dlaka, mora preći sve što je rođeno. Ko je loš pada dolje u krv i katran. Muhamed će uzeti buraka (konja) i pojuriće kako bi spasio svoj umet*.“) [271]

...

Bogomili negiraju Stari zavjet i poštuju Novi. Oni vrše propovijedi sa knjigom „Četvorojevanđelja“[272] u ruci. Godine 1996. u selu Šištejec, tokom kopanja temelja na jednoj kući otkriveni su prvi konkretni tragovi u Gori iz perioda prije prelaska na islam. Riječ je o jednoj limenoj ploči od bronze u obliku pravouglog trougla sa osnovom 9 cm, visinom 12 cm, slomljenom hipotenuzom i ukrašenim pregibom. Ploča ima dvije rupe na osnovi i 3 na visini što ukazuje da je dio nekog drugog predmeta na koji je bila prikačena.

Paralelno sa rebrima, oko 3 cm dublje, u reljefu, u obliku kovrdžave trake debljine 1.5 mm, je elegantan okvir sa unutrašnjim natpisom. Unutar nje, u posebnoj tehnici u reljefu, predstavljene se

[271] Tundzire Doklje, rođena u Borju, sa osnovnom školom, Domaćica. Borje, 9. 09. 2007.

[272] Sveti Luka, Sveti Jovan, Sveti Matej, Sveti Marko

dvije figure: Sveti Luka sa knjigom u lijevoj ruci i perom u desnoj ruci naslonjenoj na knjizi. Ispod njega, naprijed, bik sa rogovima, oreol i krila anđela. Sa obje strane glave sveca, u visini vrata, upisana su po dva ćirilična slova jedno do drugog, u reljefu, koja, kada se spoje, formiraju ime Luka.

Upoređujući ovu ploču sa koricama Jevanđelja iz 1600. godine koji je objavila „Blgarskata civilizacija“, Sofija, 2005, str. 77, možemo reći da smo otkrili jedan trag prisustva hrišćanske literature u Gori pisane ćiriličnim pismom[273]. Ploča je bila jedna od četiri takvih fiksiranih na uglovima korica Jevanđelja, takođe od bronze. Na tri ostale pločice treba da su se nalazili Sv. Matej, Marko i Jovan.

Bugarski primjerak, u kojem su između korica postavljene četiri pločice na uglovima sa četiri svetaca koji predstavljaju četiri verzije jevanđelja, odražava uskrsnuće Hrista i njegov odlazak na nebo, uokviren je i ukrašen motivima flore. O sredini korica Jevanđelja iz Šištejeca ništa ne možemo kazati, ali sigurno je Hristovo uskrsnuće pratio još neki motiv iz njegovog života. U oba slučaja imamo posla sa istinskim umjetničkim djelima dvojice različitih autora koji pripadaju istoj tradiciji, kada se svete knjige izrađuju od metalnih korica na kojima se nanosi bronza, srebro i zlato.

Što se tiče umjetničkog nivoa, sa sigurnošću možemo kazati da korice jevanđelja iz Šištejeca izgledaju zrelije. Oblik pločice je elegantniji i traženiji. Čini se da je takav i unutarnji okvir u obliku zakrivljenih linija. Lik svetoga Luke je potpuniji ne samo što je predstavio njegov oreol sa bikom već i u njegovom sadržaju. Između plastike unutar tehnike koja daje neophodne detalje, nalazi se mjesto kako bi se čitao duh misionara čovjeka koji se prihvatio uloge mesija kako bi širio istinu, njegovo uskrsnuće i odlazak na nebo. Polazeći od ovog dijela poklopca (korica) možemo zamisliti jednu cjelinu koja je istog umjetničkog nivoa. U tom smislu, može se reći

[273] Prema svjedočenju očevidaca o zidu sa slikama u Novom Selu, sličnog na podu u Nimči i fragmenta zidnog slikarstva u Orgosti, ovo otkriće sadrži jedan dokaz više o ikonografiji u Gori.

da je bugarsku verziju uradio neki zlatar, dok je onu u Šištejecu uradio profesionalni umjetnik.

Kada i kako je ova knjiga četvorojevanđelja došla u Šištejec? I pored toga što se ništa tačno ne može kazati, može se ipak postaviti hipoteza. Viši umjetnički nivo dovodi nas do vremena prije turske vlasti kada je ikonografski zanat na svim stranama bugarske zemlje bio u procvatu, nasuprot padu koji se dogodio u vrijeme (1600) kada je nastao premaz na Jevanđelju objavljenom u „B'lgarskoj civilizaciji". Treba prihvatiti i mogućnost da je ovo lokalni rad iz poznate tradicije, kada se zna da su Torbeši Gore bili čuveni po izradi metala, čak su bili i na glasu.

Slika br. 2: *Metalni poklopac sa knjige pronađen u Šištejecu 1996.*

Predmet je pronađen prilikom rušenja stambene zgrade i kopanja temelja za novu kuću. To nas navodi na pomisao da je Jevanđelje bilo knjiga koju su bogomili nosili kao argument u toku

vršenja svojih propovijedi, koja se čuvala u kući kao sveta relikvija, kao amanet koji treba prenositi generacijama, daleko od očiju zvaničnog sveštanstva srpske pravoslavne crkve.

Georgi Vasilev podvlači: „...bogomili su svoje sljedbenike podučavali da sami čitaju Jevanđelje, da ga komentarišu. Tako je svaki čovjek ulazio u odnose sa Bogom, uklanjao sveštenika kao posrednika između čovjeka i Boga.“[274] Ne treba odbaciti mogućnost da nam jedno poređenje sa srpskom tradicijom oblačenja anđela, može srušiti sva dosad iznijeta mišljenja pod izgovorom da se radi o običnom Jevanđelju sa kojim su bile opremljene sve crkve podređene Pećkoj patrijaršiji radi lakšeg obavljanja vjerskih obreda.

...

Prema istraživaču Jordanu Ivanovu, bogomilsku književnost, i uopšte apokrifnu književnost, treba posmatrati što bliže narodnoj književnosti, kao izraz ukusa, stanja i patnji većine krajeva bugarskog naroda.[275] To je razlog što, pored Četvorojevanđelja, bogomili, za propovijedanje svoje doktrine, koriste ovu vrstu literature, u današnjem smislu zabranjene, koja je svojim sadržajem dolazila u sukob sa učenjem zvanične crkve.

Iako u formi ostataka, neka usmena vjerovanja, izreke i bajke, bez ikakve sumnje nas vode na izvor književnosti apokrifskih legendi. Tako su, prema učenju bogomila, iz odnosa Eve i Satane rođeni Kalmena i Kain, dok je sin Adama i Eve bio Abel.[276] Mada u Gori nismo naišli da se antroponim Kalmena koristi od pojedinaca, u govoru se često čuje „Mori Kajmeno, mori rujmeno“ u obraćanju nekoj djevojci prema kojoj postoji određena rezerva.

Prema apokrifimima „Videnije Isaijevo“ i „Enoh“, ispod zemlje se nalaze dvije velike ribe spojene kao volovi u brazdi.[277] Sve do

[274] Vasilev, Georgi, isto, str. 36
[275] *Bogomilski knigi i legendi*, str. 58
[276] Angelov, Dimitar, isto, str. 176.
[277] Angelov, Dimitar, isto, str. 168.

druge polovine XX vijeka u Borju je vladalo uvjerenje da zemlju drže dva crna bika, i kada im se pomjeri dlaka nastaje zemljotres, a ako im se pomjere rogovi izazvaće apokalipsu, uništenje zemlje.

Bogomili propovijedaju da je Hrist, sišavši sa neba, ušao djevici u desno uho i izišao odatle u obliku čovjeka a da ona to nije shvatila, samo ga je primila na krilo u pelenama.[278] Dalje, iz apokrifa saznajemo da je Asparuh, prvi bugarski kralj, rođen i čuvan u trbuhu krave. U Gori, žene za krave koje „ne vode" ili koje rizikuju da ostanu jalove, sakupljaju ***kovčeđiča*** (kovčežić, bubamara), insekt sa tvrdim okruglim krilima crvene boje i bijelim tačkicama, da bi ga ubacili kravi u uho. Vjeruje se da će to donijeti toliko željeno začeće.

Jedan drugi apokrif vezuje početak bugarske države sa prorokom Isaijem koji se uz odobrenje Boga popeo na sedmo nebo i dobio dozvolu od boga da ide kod Bugara i da ih povede u zemlju koja je za njih određena. Bog mu je rekao: „Isaije, moj dragi proroče, kreni na zapad u najviše strane Rima, kod jedne trećine Kumana, nazvanih Bugarima, i narod zemlje Kerauna, koju su napustili Rimljani i Grci." (str. 361)

Prema usmenoj predaji životni prostor Gorana je odredio Bog. Kada se svijet dijelio, Gorani su zakasnili. Pošto nije bilo drugog mjesta, Bog im je odredio dio koji su svi drugi odbili. Taj dio je bila Gora, gdje su Torbeši bili primorani da se nastane.

U svom radu na prikupljanju riječi i rijetkih izraza ili onih koji se rijetko upotrbljavaju u govoru Torbeša Gore identifikovali smo frazeološki izraz „**Ka mor po gujeda"** da bi označili nekoga ko ide za nekim ne zaustavljajući se, tvrdoglavo, i niko nije bio u stanju da objasni njegov smisao. U srednjovjekovnim apokrifima srećemo oblike „**mor po govedata",** „**mor po ovci i kone",** zapravo**,** *„epidemija goveda", „epidemija ovaca i konja",* kao zlo koje ugrožava domaće životinje sa posljedicama po ljude.

Čak je i priča o Adamu i jabuci ili o kosti u grlu (jabučici) koju muškarci imaju a žene ne, ima puno šansi da bude jedan apokrifski

[278] Angelov, Dimitar, isto.

ostatak. Različito od Biblije predaja kod Torbeša govori da je Hava prevarena od đavola progutala zabranjeno voće sa stabla, dok je Adem, shvativši pogrešku koju je učinio, uspio da ga zaustavi u grlu. Od tog vremena se to pretvorilo u kost.

Kada govorimo o utjecaju apokrifne literature, treba se uputiti na vjerovanje Torbeša Gore koje je povezano sa pojmom *Samo drvo (Samodrvo*), drvo koje raste usamljeno van nekog masiva, između njiva, livada, pašnjaka, grmlja ili neobradivog zemljišta i koje se dobro razvija. To drvo ne treba sjeći. Tu se noću sklanjaju i zabavljaju demoni. Kad se dešavaju neke atmosferske nepogode, ne treba ispod njega tražiti sklonište. Tu će vas munja pogoditi. Ispod njega ne treba tražiti hladovinu ili odmor, ne treba spavati ispod njega ili tu provesti noć. U suprotnom, možete imati nenadoknadive posljedice.

Ova vjerovanja koja govore o nagomilanoj negativnoj energiji, zlim duhovima i demonima uvjerava nas da ovaj kult ne možemo odvojiti od mita o Stablu života u raju koje čuvaju heroji sa šest krila. Od Stabla života, koje je prema apokrifnoj literaturi, posadio Satana, napravljen je krst na kojem je Isus razapet. Iz toga razloga se ovo drvo naziva i *Krstno drvo*. Prema istraživaču Veri Antić, detalj drveta koje je Satana posadio u raju ima bogomilski karakter.[279]

U Borju, na obje obale Borske rijeke, gotovo licem u lice, na istoj visini, na mjestima zvanim ***Igralešnik*** i ***Rid,*** nalaze se usamljena stabla koja se vezuju za ovakva vjerovanja. Osim toga, za ova dva usamljena stabla postoji i usmena predaja prema kojoj se na njima vezuju Samovile, postavljaju ljuljaške kako bi se zabavljale noću. [280]

---

[279] Antić, Vera, *Motivi što se srećavat vo apokrifnata i vo narodnata literatura,* Makedonski folklor, Skopje, 1969, str. 202.

[280] Usamljeno stablo u Zlipotoku zove se Samovila. Nalazi se na nadmorskoj visini na kojoj gotovo nema drugog drveta. Po njemu je dobio ime i cijeli prostor (toponim). Na tom drvetu tokom proljeća djevojke postavljaju ljuljaške. Stablo ima kultno značenje. Tu se nekad organizovala i poznata seoska igra pod maskama *Džambala*. (*prim. S. I.*)

Isto se priča da u davna vremena ljudi nisu znali za pokop (sahranu). Mrtve su nosili sa sobom gdje god da su išli. Jednoga dana su vidjeli kako ptice pokrivaju uginulu pticu. Vjeruje se da je to bila poruka koju je Bog poslao kako bi se ljudi oslobodili jednog teškog tereta kao što je nošenje umrlih i život sa njima. Od tog momenta su ljudi počeli ukopavati mrtve.

Izgleda da i kletva Torbeša Gore: *„Sajbijience, krf i katran!!“* (Bože, krv i katran) dolazi od apokrifnih opisa pakla.

Osim ovih ostataka, susreli smo još puno dokaza o upotrebi apokrifne književnosti u Gori. Riječ je o nekim usmenim predajama, narodnoj prozi Torbeša Gore, koje se također prenose usmenim putem od usta do usta, sa generacije na generaciju.

1.

Godine 1986. u selu Orešek čuli smo ovu usmenu predaju:

„Imaf jen klanaf svejeno. Ne zabravaf nikat, ama ne veruaf. Imaf jen druk, pijanec bif, ne klanaf, ama veruaf. Jenoš ka trnaf hodža da zbori so Hubavogo Sajbija, go stref togua šo klanaf svejeno. On mu rekof: – Kede si trnaf, Hodža? Mu rekof da zborim so Hubavi Sabija. – Pa prašaj go, ka će umrem ke će idem, vo dženet el vo džehnem. Hodža mu rekof: – Ako. Ka ošof katamo, stref togua što pije, a veruje. Mu rekof: – Kede si trnaf? Hodža mu kažaf. I on mu rekof da go praša Hubavi Sajbija ka će umre, ke će ide.

Ka ošof hodža ke Hubavi Sajbija mu rekof: – Me prašalje dvajca ljuđi, ka će umret ke će idet. On mu rekof: – Im reči, nemaše vakat da mi kaže Hubavi Sajbija, se pretereuješe dunja na iglena ušica.

Došof Hodža za doma. Se stref so togua što klanaf svaki den. On mu rekof: – A dojde, Hodža, a praša za mene? On mu vratif: – Kane, ama nemaše vreme Hubavi Sajbija da mi kaže. Preteruješe dunja kroz iglena ušica. – Ha bre, a se preteruje dunja kroz iglena ušica, mu vratif toja šo klanaf svaki den.

Ka ošof katamo, stref togua što ne klanaf a veruaf. I on go prašaf ka drugatogo. On mu rekof: – Kane, kane, ama nemaše vakat da mi kaže. Preteruješe dunja kroz iglena ušica On mu vratif: – Sajbijina rabota.

Ka ošof po drugi put, Hubavi Sajbija mu rekof: – Što rekoha ljuđiti? On mu rekof: – Toja što klana svaki den mi rekof: „Ka se preteruje dunja vo iglena ušica ?! Apa toja što ne klana: Eh , Sajbijina rabota.“

Hubavi Sajbija mu rekof: „Toja što klanf će ide vo džehnem, klanaf a ne veruaf. Apa toja što ne klanaf a veruaf će ide vo dženet, ne klanaf, ama veruaf.“

(*Bio jedan koji je stalno klanjao. Nikad nije zaboravljao, ali nije vjerovao. Bio jedan drugi, pijanac bio, nije klanjao, ali je vjerovao. Jednom, kada je hodža krenuo da razgovara se Dobrim Bogom, sreo ga je onaj što stalno klanja. Rekao mu je:*

– Kuda si krenuo, hodža?

Odgovorio mu je da ide da razgovara sa Dobrim Bogom.

– Pa, pitaj ga gdje ću kada umrem, u dženet ili u džehenem.

Hodža mu je odgvovrio: – Ako.

Kada je otišao još malo dalje, sreo ga je onaj drugi, što pije ali vjeruje. Rekao mu je:

– Kuda si krenuo?

Hodža mu je kazao. I ovaj mu je rekao da pita Dobrog Boga gdje će otići kada umre. Kada je hodža otišao kod Dobrog Jedinog, rekao mu je:

– Pitala me dvojica gdje će nakon smrti.

On mu je rekao: – Reci im da Dobri Bog nemaše vakta da mi odgovori, jer je pretjerivao svijet (dunjaluk) kroz iglene uši.

Došao hodža kući. Susreo ga je onaj što klanja svaki dan. Rekao mu je: – Stiže li, hodža? Pita li za mene? On mu odgovori: – Da, ali Dobri Bog nemaše vakta da mi kaže. Pretjerivao je dunjaluk kroz iglene uši.– Ha bre, može li se dunjaluk namaknuti kroz iglene uši, odgovorio je onaj što klanja svaki dan.

Kada je otišao dalje, sreo je onoga što nije klanjao ali je vjerovao. I ovaj je pitao kao što je onaj drugi. Odgovorio mu je: – Da, da, ali nemaše vakta da mi kaže. Pretjerivao je dunjaluk kroz iglene uši. Ovaj mu je odgovorio: – Božja posla.

Kada je otišao po drugi put, Dobri Bog mu je rekao: – Šta rekoše oni ljudi?

Hodža mu je odgovorio: – Onaj što klanja svaki dan rekao mi je:"Kako može da se dunjaluk udene kroz glene uši?! A onaj što ne klanja: Eh, Božja stvar."

Dobri Bog mu je rekao:" Onaj što je klanjao otići će u džehenem, jer je klanjao a nije vjerovao. A onaj što nije klanjao, otići će u dženet, jer nije klanjao, ali je vjerovao.")[281]

Dvadeset i jednu godinu kasnije, 2007. godine, u selu Borje, zapala mi je sreća da čujem i drugu usmenu predaju:

„Hazreti Isa je da krova Hališta dženetske na sedmi kat. I so sebe zef tašče da pije voda, češelj da očešlja brada i igljiče vo kapa da se krpi. Ka trnaf da ide za na mesto, rekof: „Šo će mi tašče, ka imam šaka da pijem voda", i go frljif. Ka nagore rekof: „Ka imam ruke, što će mi češelj." I go frljif. Ka stignaf na šesti kat, ne go kačet. Rekof: - Ja Allah! On mu rekof: - Imaš so sebe nešto. I on se čudif: - Nemam - Igljiče ti je vo kapa. Si imaf tama na dunja. I ne go ostajle da se skači na sedmi kat."

(*„Hazreti Isa je zadužen da kroji dženetska odijela na sedmom katu. Ponio je posudu za vodu, češalj kako bi se češljao i iglu u kapi kako bi krpio. Kada je krenuo prema mjestu, rekao je: „Šta će mi posuda, kad imam šaku iz koje mogu piti vode", i bacio ju. Nešto dalje rekao je: „Kad imam ruke, šta će mi češalj." Bacio ga je. Kad je stigao na šesti kat, ne daju mu da se penje više. Pomolio se: - Ja, Allahu! On mu je rekao: - Imaš nešto kod sebe. On se začudio: - Nemam. – Igla ti je u kapi. Bio si pohlepan na dunjaluku. I nisu mu dozvolili da se popne na sedmi kat.")* [282]

[281] Dokle, Nazif, *Iz narodne goranske proze,* Prizren, 2003, str. 49.

[282] Tundzire Dokle, iz Borja. Domaćica. Borje, 9. 09. 2007.

Bez ikakve sumnje vjerujem da smo ušli u eho starih apokrifa i magloviti put istorije, sa ubjeđenjem da možemo stići sve do djela „Enoh“ i „Vidaije Isaijevo“, koje je akademik Jordan Ivanov objavio u svojoj knjizi *Bogomilski knigi i legendi*, štampanoj 1970. godine u Sofiji.

Bilo bi dovoljno da sa ove dvije usmene predaje skinemo muslimanski ogrtač i lokalno obilježje, kako bi se uvjerili koliko su slični: hodža koji redovno odlazi kod Boga i Enoh koji šalje anđele kod Njega, Hazreti Isa koji se obično vezuje za sedmi kat i Isaije koji stiže tamo u obliku priviđenja.

2.

Folklorizovano vjerovanje bogomila o vremenu kada Bog putuje svijetom i daje upute ljudima[283] izraženo kroz apokrif: „Povest za krstno drvo“[284] i legende o Isusu oraču i čudotvorcu Hristu[285] nalazimo u torbeškoj legendi „Ot toga ženete ostanalje patne“, zabilježene u Gori u kojoj stoji:

„Jena žena tkala. Došof jen starec. Senaf pri nah da ga gleda. Ona tkala. Će go frlji, će go okine i jope će go fukne ot jena strana. Ga prašaf: „Zaš go kineš konec. Prohođaj go odvade i otode.“ Ona zela da tkaje ka što i rekof straec, i se videlo po ljesno.

[283] Vasilev, Georgi. Isto, str. 35 – 36.

[284] Vasilev, Georgi, str. 29. „Jednoga dana Isus je otišao u Betlehem i vidio čovjeka kako ore i baca zemlju samo na jednu stranu i vrti se oko njive. Vidje Bog kako mu dan prolazi uzalud. Uze ralo u ruke i uzora tri brazde i u povratku dade mu plug govoreći: „S Bogom, ori brate.“

[285] Vasilev, Georgi. str. 35. „ Jednoga dana kada je Bog hodao svijetom prerušen u starca sa dugim noktima, vidio je jednog orača kako ore zemlju. Bog ga je zapitao: - Sine, ko te je naučio tako dobro orati? Čovjek je odgovorio: - Bog me je naučio. Zadovoljan odgovorom Starac (Bog) ga je blagoslovio: - Jedan dan orao, kolima ga nosio.“

Jope došof starecot, oblečen drukurnek. Ga prašaf : - Koj te naučif vake?! Ona mu vratila: - Ot sebe. On i rekof: - Haj bre ženo, da se patiš ot rabota i nikat da ne vi se zn'je. On bif evlija. Ot toga žene ostanale patne."

(„*Jedna je žena tkala. Došao je jedan starac. Sjeo je pored nje da je gleda. Ona je tkala. Ubaciće, pa će otkinuti konac i opet ga ubaciti sa druge strane. Starac je upita: 'Zašto kidaš konac. Provlači ga i sa jedne i sa druge strane.' Počela da tka kako ju je naučio starac i vidjela da je puno lakše.*

Opet je naišao taj isti starac, ali preobučen. Pitao je: - Ko te je naučio ovako!? Ona je odgovorila: - Niko, sama sam, od sebe. On joj je rekao: - Haj bre, ženo, da patiš od posla i da vam se nikada ne priznaje. On je bio Evlija. Od tada je ostalo da žene pate.")

Prema nama, između ova dva primjera tako je mala razlika da bez straha možemo smatrati da su to dvije varijante jedne iste legende.

Da pojednostavimo stvari. Evlija iz naše legende nije ništa drugo nego Isus orač ili sijač iz legendi, kojeg je narodni stvaralac preobratio u muslimana. Isus je krenuo na put oko svijeta kako bi ljudima davao savjete kako da rade. Evlija, također. Isus susreće orača. Evlija tkalju. I orač i tkalja iz neznanja gube polovinu prihoda zbog zamora. Orač plugom baca zemlju na jednu stranu da bi se okretao oko njive kako bi započeo novu brazdu. Tkalja ubacuje konac, zatim ga kida kako bi ga ponovo ubacila sa iste strane. Isus podučava orača da ore s obje strane i da ne ide putem u prazno. Evlija podučava tkalju da ubacuje konac tamo-ovamo, da ne gubi vrijeme okretanjem *suhaljke.*

Drugom prilikom Isus, po izgledu prosijed i srednjovječan, kako ga ne bi prepoznali, ide da sretne orača. Evlija preobučen, kako ga ne bi prepoznali, ide da se sretne sa tkaljom. Isus provocira orača da mu kaže ko ga je naučio da tako ore, također i Evlija, pita tkalju ko ju je podučio da tke tako dobro. Orač kaže istinu, tkalja ne. Isus je čestitao oraču: „Jedan dan orao, kolima nosio!" Evlija proklinje tkalju: „Haj bre, ženo, da patiš od posla i da vam se nika-

da ne priznaje.“ Vjerujem da ne trebamo ići dalje, jer nema mjesta nikakvoj dilemi.

3.

U jednoj narodnoj pjesmi Torbeša Gore stoji:

„Utre petok, utre turski svetok,
Svi će Turci vo džamija idet.
Svi će mene ključoj ostvaje,
Će otvoram porte ot dženeta,
Da ne najdem tuje mua majka.
Ka otvori vrate ot dženeta,
Ne mi beše tuje mua majka.
Ka otvori porte ot džehnema,
Koga najdoh tuje mua majka.
– Što si bogu, majko, dosadila,
Što si ovde vo dnoh ot paklera?!
– Ništo ne som bogu dosadila,
Som odvojla devojka ot bećara.
Mu som rekla ima kose plave,
Kose plave oči mačorave.
Za ovja som vo dnoh ot džehnema.“[286]

Ova pjesma podsjeća na način ulaska u drugi Svijet Danta Aligijerija ili apstola Pavla i njihove šetnje u njegovom prostoru, odnosno na „Božanstven komediju“ i apokrif „Prikaz apostola Pavla“. Podsjećajući se apostola Pavla, Dante je rekao da neće vidjeti sve tajne kao apostol Pavle.[287] I naš protagonist osim dvije kapije – dženeta i džehenema i stare majke nije ni okrenuo glavu da vidi nešto drugo.

[286] Dokle, Nazif, *Sevni bre ašik, sevni bre dušo,* Tiranë, 2004, str. 19, pjesma 26.
[287] Antić, Vera, *Motivi što se srećavat vo apokrifnata i vo narodnata literatura…,* Skopje, 1969, str. 197.

Iako nije zapisana u kukskom dijelu Gore, zanimljivo je da se podsjetimo na jedan fragment iz usmene priče „Du Ahiret i naz'ć“ (Do Ahireta i nazad) koja je zapisana u Zlipotoku, u opštini Dragaš na Kosovu, u kojoj se govori o posjeti drugom Svijetu. Tu se, pored ostalog, kaže:

„ -Će dojdeme po tebe da viđime ke živuješ – rekoha novožena i manesta.

- E pa hairlija neka je. Hajdete po mene – reče starče evlija i gi donese du jen grop, ka vo zavor, so jeno vratiče malovo ot b'sje so zeljena trava.

- Hajde, bujrum vljezite.

Vlezoha. Se najdoha vo jena temna odaja, pa po s'bice sljezle na dovni kat vo odaja. Odaja beše jako videvna. Kakva ot srebro i mesečina ogrijana. Vo odaja čisto i jeno s'džade pruženo za klanane. Pot s'bice, za čudo, jena svinja vrzana so sindžir, krči.

Ka ge vide Evlija musafiri začudene, im reče:

- Zn'm zašto se čudite. Svinja je mati mua. Ga gljedam, gi davam jadene i hizmet gi činim.

- Ište pojće ne začudi, be, amidža. Ne lji biduje, za ridža naša, da učiniš dova Hubavomu Sajbiji, jope svinjava da se učini insan? – praša Ramadan.

Biduje – otgovori evlija i učiniha dova svi zajeno. I poljaj. Samo malo m'gla i se stvori žena i odjenoš povika na sina: - So musafiri ne mi si ostajf na rahat ni na dunja, a ni na ahiret! – razljuteno reče ona. I hopa, jope m'gla i jope vo svinja. Malo poslje novožena i manesta tražilje izin da iljezet. Iljezlje na rudina vo stret grobišta.“

(*„Doći ćemo sa tobom da vidimo gdje živiš – rekoše mladoženja i nevjesta.*

- E pa, hairli bilo. Krenite za mnom – reče starac evlija i odvede ih do jednog mezara, ustranu, na kojem su bila vratašca zatvorena zelenim busenom.

- Hajde, bujrum, uđite.

Uđoše. Nađoše se u tamnoj odaji, pa se niz stepenice spustiše na donji kat, u novu odaju. Ova odaja je bila jako osvjetljena. Kao

od srebra i mjesečine. Bilo je čisto a po sredini je bila prostrta sedžada za namaz. Ispod stepenica, za čudo, jedna svinja vezana sindžirom, krči. Kada Evlija vide začuđene musafire, reče im:

- Znam zašto se čudite. Svinja je moja majka. Pazim je, hranim i hizmet joj činim.

- Još nas više iznenadi, bre amidža. Ne biva li da, za našu ridžu, izučiš dovu Dobrom Bogu, da ovu svinju opet učini insanom? – upita Ramadan.

- Biva – odgovori Evlija i svi zajedno izučiše dovu. I pogledaj. Pojavi se magla i stvori se žena i odjednom poviče na sina: - Sa musafirima me nisi ostavio rahat ni na dunjaluku niti na ahiretu! – ljutito reče ona. I, hop! Opet magla, i opet u svinju. Malo kasnije su i mladoženja i nevjesta zatražili izin da izađu. Izašli su na ledinu usred groblja.")[288]

Ovdje nas mnogi motivi približavaju „Božanstvenoj komediji" i apokrifu „Prikaz apostola Pavla." Kao kod Dantea i naši protagonisti su svjesni i znatiželjni da upoznaju drugi Svijet. Kao u antičkom *Hadu, Božanstvenoj komediji* i *Prikazu apostola Pavla* i ovdje se u drugi Svijet ulazi kroz vrata ili kroz pećinu u podzemni dio. Dante je izabrao velikog Vergilija kao predvodnika, naš protagonista je izabrao Evliju koji se, uz odobrenje Boga, vraća sa Onog na Ovaj svijet da izmiri dugove i koji dobro poznaje put. Majka Evlije, metamorfozirana u svinju zato što nije bila gostoprimljiva, podsjeća na devet Danteovih krugova pakla podijeljenih prema težini grijeha.

Drugačije od ovoga svijeta, na Onom svijetu vrijeme teče mnogo sporije. Tu se kaže: *„Oni,...su putovali kroz vrijeme i prostor Onoga svijeta. Kada su se vratili na ovaj svijet, prošao je čitav jedan vijek."*

I stilistički, ova narodna predaja je bliža pisanoj literaturi, kao što su bili apokrifi i *Božanstvena komedija*, nego narodnoj prozi.

[288] Redžeplari, Ramadan, Čekmedže, Prizren, 2005, str. 15.

4.

Kada apokrifi uđu u sadržaj narodnog stvaralaštva, ličnosti dobijaju osobine običnih ljudi[289] Isto to potvrđuju i naše narodne predaje. Svi njihovi protagonisti su obični ljudi.

Čovjek koji formalno klanja, pijanac koji ne klanja, ali vjeruje, hodža koji se redovito konsultuje sa Dobrim Bogom, Hazreti Isa kao siromah. Dalje, jedna žena koja se muči u razboju, jedan dječak koji očekuje da se otvore vrata dženeta kako bi se sreo sa svojom umrlom majkom.

I Bog zvani Dobri Bog, prikazan je kao čovjek sa problemima, koji živi negdje, koji čeka i prati ljude, koji nema vremena da odgovori pošto je zauzet poslom i koji odlučuje o sudbini i budućnosti ljudi.

Također, ove ličnosti rade teške poslove kao u jednom običnom životu. I pored toga što nemamo nijednu pojedinost ili tipičan detalj, ova karakteristika narodne proze, njen reljef i prirodna odjeća osjećaju se.

Dobri Bog je prikazan kao stanovnik jedne mahale u predgrađu ili nekog sela, bez ikakve svjetlosti, raskoši, pozlate ili božanskih ukrasa. Prorok Isaije penje se do sedmog neba kao da ide preko sedam brda, katova ili stepenica. On se obraća Bogu kao nekom starcu ili seljaninu. Žena tka na razboju sjedeći u jednoj sobi u polutami. Dječak otvara vrata raja kao da su kućna ili susjedova.

5.

Apokrifi se miješaju i u postanak čovjeka.[290] Ovo je, izgleda, bogomilsko dualističko učenje i etika, koje naše pedaje prate vjekovima ne znajući odakle dolaze.

Prvo, sedam katova o kojima se govori u jednoj našoj predaji i sedmi kat na kojem se nalazi Bog, nisu ništa drugo nego sedam

[289] Antić, Vera, isto.
[290] Antić, Vera, Isto

nebesa stvorenih od Boga, Njegovo kraljevstvo i postolje na kojem je uzdignut njegov tron.

Drugo, ovdje se Bog naziva Dobri Bog što podrazumijeva da postoji i Loši Bog, Satana, što nas ekskluzivno vodi na početak: Dobro i Zlo, osnova bogomilske dualističke doktrine.

Treće, Hazreti Isa je zbog jedne igle, simbola materije, kraljevstva Satane, označen kao lakom, duhovno nečist i nepoželjan na sedmom nebu, mjestu određenom za mrtve bez ikakvog grijeha. I ovo nas vodi u bogomilski dualizam: duhovno Kraljevstvo Boga i materijalno kraljevstvo Satane.

Četvrto, Hazreti Isa je sa sobom imao: dvije ruke, jednu čašu da pije vodu, češalj da češlja bradu, jednu kapu i iglu u njoj da bi se krpio, što će reći imao je odjeću kaluđera, bio je poderan i u zakrpama. Ni manje ni više pred nama izlazi slika jednog askete. Asketski način života bogomila je bio najbolji način za čovjeka da spasi dušu od Satane, da se približi Bogu i da se prilagodi njemu.

Peto, folklorističko vjerovanje bogomila, neprestana čovjekova težnja za neposrednim susretom sa Bogom[291] prisutno je u najmanje četiri naše predaje.

Šesto, bogomili propovijedaju da molitva treba da izvire iznutra, iz duše čovjeka.[292] U prvoj našoj predaji, Bog je, između dvije osobe, dženet odredio onoj koja je imala unutarnje vjerovanje, dok je džehenem namijenio osobi koja to manifestuje spolja i nema unutrašnju molitvu i vjerovanje.

Sedmo, ličnosti su uznemirene zbog drugog Svijeta, zbog mjesta koje će im biti određeno, raja ili pakla, konstantne uspomene bogomila na umrlog, uvijek se čuvati na Ovom varljivom Svijetu i misliti o Onom vječnom i uvijek pokazivati zube đavolu koji nas nagoni na zlo. Kod Torbeša se kaže: „Svak ima da otgovora“ ili „Na taja imaš da otgovoraš“ (*Odgovaraćeš na Onom svijetu*) što se čuje do ovih dana.

---

[291] Vasilev, Georgi*, B'lgarski bogomilski i apokrifni predstavi v anglijskata...*, Sofija, 2001, str. 35-36.

[292] Angelov, Dimitar, str. 335.

Osmo, naši protagonisti zauzeti su poslom. Čak i Bog od posla ne može podići glavu. Bogomili su imali kult prema radu. Bili su obični ljudi, ratari koji su prije svega koristili plug i volove, Nisu izbjegavali fizičke poslove. Radili su i nedjeljom.[293]

Deveto, žena prokleta od Evlije da se muči od posla i da se nikada ne nauči, zato što nije rekla istinu. Staroj majci su zatvorena vrata od dženeta zato što je odvojila djevojku od voljenog. Nema sumnje u etiku i moral bogomila. Glavni rukovodilac bogomilske opštine obraća se slušateljima: „Vi, znajte, Isus je naredio da čovjek ne čini preljubu, ni ubistvo, ni laž...“[294]

Deseto, naše narodne predaje i legende i narodne bugarske legende[295], koliko su slične u svojoj dualističkoj osnovi, isto toliko su različite po svojoj formi. To jasno potvrđuje da su narodni stvaraoci sa istog izvora gasili žeđ i daleko jedan od drugog, ovim legendama i predajama davali današnji izgled.

Osim toga, mislimo da apokrifnoj literaturi pripadaju i tri predaje u nastavku koje smo zabilježili u selu Borje. U prvoj se govori o činjenici da je samo dječiji uzrast zaštićen od manipulacija Satane.

„Ludo što je umreno što mu je mati vo džehnem a ne puštila s'vze za nego ka umrelo, ne ga ostava vo džehnem. Sajbija ne mu go habi. Će ga izvadi bog ot džehnem i će ga onese vo dženet. Ama će i staj pika vo čelo, da se poznava da bila vo džehnem. I ono pika ne ga saka i bog će i ga trne. Ono je meljajka.“

(„Umrla beba, čija je majka u džehenemu, a koja ni suzu za njom nije pustila, neće majku ostaviti u džehenemu. Bog joj neće to uskratiti. Bog će je izvaditi iz džehenema i odvesti je u dženet. Ali staviće joj jednu tačku na čelu kako bi se znalo da je bila u džehenemu. A beba i tu tačku ne prihvata, i Bog će je skinuti. Ona (beba) je melek.“)[296]

---

[293] Angelov, Dimitar*, Bogomilstvoto v B'lgarija,* str. 307.

[294] Angelov, Dimitar, isto str. 290.

[295] Ivanov, Jordan, *Bogomilske knigi i legendi,* Sofija, 1970, str. 327-356.

[296] Tundzire Dokle, rođena u Borju. Domaćica. Borje, 9. 09. 2007.

U drugoj se govori o tome da i meleki mogu postati plijen Satane. Tu se kaže:

„Ka se izmamilje meljajke, ta čujek. Meljajke mu se moljalje bogu: - Da ne izvadiš na duna. On im rekof: - Na duna insan se mami. Nemojte će se izhabite. On, ne, ne, i gi izva- dif. Im ga potpunif volja. I gi stvori dvajca mladi, da ne im izprajš oči, toljko pristalji. Sega će gi probujet a će se izmamet, se im kažaf put, nemojte, nemojte. I on im izvadi dve mlade ženske. I oni odma na 'rz, da gi fatet. I oni se dur džumkijamet nadolu glava i nagorenoge obesene. Vi kažah."

(*„Kako se prevarili meleki, a ne čovjek. Meleki su se molili Bogu: - Izvadi nas na dunjaluk. On im je rekao: - Na dunjaluku se ljudi prevare. Nemojte, pokvarit ćete se. On ne, ne i izveo ih je. Ispunio im je želju. Učinio ih je mladim momcima, tako lijepim da od njih oči ne odvojiš. Sada će ih isprobati da li će se izmamiti, jer im je pokazao put, nemojte, nemojte. Izveo im je dvije mlade ženske. I oni odmah, iz požude, uhvate ih. I oni su do kijametskog dana sa glavom naniže i nogama naviše obješeni. Rekoh vam."*)[297]

U trećoj stoji:

„Imaf jen ne se ženif, pa ka se oženif rodif dve deca. Se moljif Bogu da mu umret. Ka rodif ne daf muštilok, a ka mu umrelje daf muštilok. Ne turif s'vza, a mati nihna želala. Ka će stane vo saba, doma nikat ne se mif. Imalo nekuje češmiče. Ka će ide tamo dve golupčića okolo nego, da igra so nih. Žena će ide po nego, da viđi ke ide. Šo gi videla golubi oni zaginalje. Gi želala. Nemu deca mu se kažualje. Toga ga turif."

(*„Bio jedan koji se nije ženio, ali kad se oženio rodio je dvoje djece. Molio je boda da mu djeca umru. Kad su se rodila, nije dao muštiluk, a kad su umrla, dao je muštiluk. Nije ni suzu pustio, a mati njihova je plakala. Ujutru se nikada nije umivao kod kuće. Bila je jedna česma u blizini. Kad ode tamo, oko njega se dvoje golupčići igraju. Žena će krenuti za njim da vidi šta radi. Čim je*

[297] Tundzire Dokle, Borje, 9. 09. 2007.

ugledala golubove, odmah su nestali. Oplakivala ih je. Njemu se činilo da su djeca. Onda je otjerao ženu.“) [298]

Dalje, kada je riječ o ostacima apokrifne književnosti u Gori, uvjereni smo da su ovi dokazi sačuvani do današnjih dana i da potiču od autentičnih apokrifa koje su sa sobom donijeli prognani bogomili u ove strmovite krajeve, zajedno sa imenom torbeš, Četvoroevanđeljem i ćiriličnim pismom.

Važno je istaći da se dolazak i postojanje apokrifne literature u ove planine i doline ne može zamisliti, a kamoli potvrditi, bez puta koji nas vodi na sam izvor cvjetanja bogomilizam. Ovo se moglo dogoditi u drugoj polovini XII vijeka kada su i formirana sva sela u Gori.

Na kraju, možemo reći da su ovi apokrifni ostaci, koji su vjekovima stizali do nas, još jedan drugi snažan argument da su Torbeši Gore, i ne samo Gore, posljednji sljedbenici bogomila na Balkanu.

6.

Najaktivniji dio narodnog vjerovanja Torbeša Gore pruža mnoge primjere vokacije bogomilske doktrine. Po njima je svijet, na isti način, sastavljen od dobra i zla koje predstavljaju anđeli i đavoli. Konkretnije: pored dobrog Boga, koji je stvorio svijet duhovnog, postoji i zli bog, koji je stvorio svijet materijalnog.

Ovo učenje, usvojeno od bogomila se nakon islamizacije može iskazati ovako: „*Allah je Dobri Bog koji je stvorio duhovni svijet, dok na zemlji vlada zli Bog sa kojim je čovjek u neprestanoj borbi.“* **U osnovi se radi o kontradikciji između shvatanja u islamu da je Alah jedan, s jedne strane, i, priznanja da postoji i svijet zla, nezavisno od Alaha, na drugoj strani.** Čovjek je izazov za Satanu, zle duhove, demone, natprirodna bića, uroke („zle oči“), magije i dr. Oni ga pokušavaju uništiti pogađajući mu sposobnost obnavljanja i duhovnog savršenstva, dva atributa pomoću kojih uvijek teži da se približi Bogu. Tako, vjerujući da su *netrpene* (umi-

[298] Tudzire Dokle, Borje, 9. 09. 2007.

ranje djece), *ogrejsanica* (paraliza), *uborok* (urok, zle oči), *vija* (padavica) i sva duga zla, djela tih sila, čovjek ignoriše Boga, troši energiju kako bi iznašao sredstava i način da zlo izbjegne, ili da mu se suprotstavi.

Sotona i šejtan (Satana i đavo)

Sotona (Satana) se, prema narodnom vjerovanju, javlja i napada čovjeka u snu. Naročito napada žene trudnice i bebe. Savjetuje se: „Malovomu ne trebe da mu gi sečeš nokći, so ni se brani ot Sotona.“ („*Malom djetetu ne treba sjeći nokte, jer se njima brani od Satane*“).

Satana se javlja se sa različitim izgledom (pas, smuk, orao, zmija i dr.). Plaši se noža ili sličnih stvari kao što su makaze, grebeni za vunu i sl. Iz tih razloga u svaki krevet, naročito bračni, ispod jastuka, tokom noći, kao zaštitna mjera, stavljaju se makaze ili se krevet okruži pojasom.

Suprotno činjenici da je šejtan (đavolj, takvujet, tujbejarebi, da je daljeko) isto što i Satana prema vjerskoj mitologiji[299], u vjerovanju Torbeša Gore oni se javljaju različito.

Nezavisno od oblika šejtan se pojavljuje čovjeku i ulazi u realne odnose sa njim. Satana samo u snu. Ime šejtan je opšta imenica i ima oblike za oba broja, jedninu i množinu (šejtan-šejtani), dok je Satana vlastita imenica i ima samo jedninu. Šejtan prema obliku pripada muškom rodu, ali se koristi za oba broja kada se želi označiti neko sa takvim osobinama, Satana se javlja samo u ženskom

[299] Kod Jordana Ivanova, u djelu *Bogomilski knigi i legendi*, str. 25. imamo ovu bilješku: „Ime Samail se sreće u literaturi Talmuda i jevrejskim apokrifima. Samail (Sama˜el znači božanski otrov, vrhovni otrov) na početku je bio prvi od nebeskih anđela zvanih „prestoli“, i kasnije – čelnik demona i anđela smrt. Satana znači „vrag“ (neprijatelj), dok Satanail božanski neprijatelj. Još se u prebdbogomilskim i bogomilskim legendama Samail miješa sa Satanailom. U hrišćanskoj literaturi Satana se miješa sa grčkim imenom „đavol“, što znači prevarant, prokleti. Diavol, najsličniji sa Satanom prijelazi u glavnog demona (bijesan, zli duh). U islamskoj terminologiji „šajtan“ (đavol) dolazi od satana.“

rodu. Jedino u rijetkim slučajevima koristi se da bi se okarakterisala i omalovažila neka žena zbog nepažnje prema sebi i svom izgledu.

Ime šejtan u govoru Gore pored osnovnog značenja, imenovanje jednog anđela koji je imao hrabrosti da se suprotstavi Bogu, ima i druga značenja i varijante, kao imenica (Goljemo šejtanište beše si bilo – *Veliki si šejtan bio*; Šejtanot, ako zbornaf nekomu – *Taj šejtan ako je nekome progovorio*; Šejtančeto Nazifovo ne se nakanuje – *Šejtančić Nazifov se ne može namoliti*; Ne se zimam so tvuje šejtanlaci – *Ne bavim se tvojim šejtanlucima*), pridjev (Lafoj shejtanski – *Riječi šejtanske*; Po šejtan[300] go nema – *Nema većeg šejtana od njega*; Šejtan žena beše si bila. *Bila si šejtan žena*), glagoli (Ti gi šejtaniš sam decata, posle ta vake, ta take mi rabotaje – *Ti sam šejtaniš djecu, pa posle ovako, onako mi rade;* Ne zn'š kolko se izšejtanilje decata – *Ne znaš koliko su se pošejtanila ta djeca*), prilog (Mi zboriš šejtanski – *Govoriš mi šejtaniski.),* frazem (Me navrti šejtan – *Natjera me šejtan;* Ot šejtana da ga najdeš - *Od šejtana da stradaš;* Mu vljezlje šejtanačića – *Ušli mu šejtančići;* Idi vo šejtana – *Idi u šejtana;* Šejtan glava da ti ga izede – *Šejtan ti glavu pojeo;* Ako mu kažalje šejtani – *Ako su mu šejtani kazali;* So šejtani se boravi – *Sa šejtanima je opsednut.*) i dr. Dok za Satanu ne postoji ovako široki spektar upotrbe.

Za sve što se čovjeku dogodi a ima negativne posljedice, krivica je u šejtanu. On ga nagoni na zla djela, zle misli, shvatanja i ponašanje. Kako bi označio da ga za sve što je loše nagoni šejtan, čovjek ponavlja sljedeće formulacije: „***Ka me natera šejtan da zbornem, da mu rečem, da mu se zarečem, da se zaigram, da idem tamo, da mu go posakam noščeto, da ga brcnem, da go viknem.“*** (*Kako me šejtan natjera da progovorim, da mu kažem, da se zareknem, da se poigram, da idem tamo, da mu potražim nožić, da je zadirkujem, da ga pozovem.*), ili ***„Ka ima da bide, će te svrti šejtan da zborneš, da rečeš nekoj laf, da naprajš nešto“.*** (*Kad ima da*

[300] Autor smatra da su ovo pridjevi. Međutim, ovo su imenice u artibutskoj službi. Čak i u riječi *pošejtan* imamo komparaciju imenice. (*Prim. S. I.)*

bude, okrenuće te šejtan da progovoriš, da kažeš koju riječ, da napraviš nešto) i dr.

Objekt djelovanja šejtana je čovjek bez obzira na pol i doba starosti, Satani su najpogodnije mlade žene, naročito trudnice. Šejtan čovjeka nagoni na krive puteve i loš izbor, Satana se javlja kao svemoćan u svojoj misiji uništenja ljudske rase. Šejtan se bori koristeći jedna sredstva, Satana druga. Šejtan se javlja kao ličnost iz bajki. Ulazi u odnose sa čovjekom u ljudskom obliku. Pokušava da ga nagoni na zlo i prevaru i u tom nastojanju, često, izlazi kao gubitnik.[301]

---

[301] Vidi bajke:

1.Dedina Kutija

Imaf jen čujek siroma i trnaf da traži rabota vo grat. Idaf po put so konja. I našof nekujego orla. Ranjet bif orlot. On mu sljegof ot konja da mu pomogne. I go lječif. A bif toljko fukara čujekot, nemaf da jade, alji mu bilo žalj za orefatogo. Go lečif tri godine. Isprodavaf sve što imaf doma. I go izlječif. I poslje tri godine ošof da go pušti. Alj orefot mu rekof:

- Toljku si daf po mene, si se tručaf okolu mene, eto si isprodafav sve šo si imaf, mora nekako da ti se odužim. Imam tri sestre. Pošto im som brat jedinec, će dadet po nešto.

I trnaf. Prvo će idet ke Zvezda, mu bila najstara sestra. I ka ošlje tamo, ona go videla, se sraduala:

- O, bratče, ot koga ne ti som videla! Šućur ka si došof da te viđim.

- Som došof - gi rekof, – Alji čujekov me spasif. Vakva mi bila rabota. On me spasif i ja som ostanaf živ.

Ona mu rekla:

- Sve će ti dadem šo sakaš. Strebro, zllato, sve šo sakaš će ti dadem.

On gi rekof:

- Ništo nečem.

Alji napre orefot go naučif: „Će tražiš samo dedina kutija. Drugo ništo ne zimaj.“

I on čujekof, gi rekof:

- Pa, ako mi dadeš dedina kutija . Drugo nečem ništo.

Ona sestra, rekla:

- Dedina kutija ne možem da ti ga dadem.

- E, ako nečeš, sedi so zdravje.

I iljeglje ot tuje. Ajde će idet ke Mesec. Druga sestra mu bila Mesec. Ka ošlje ke drugata sestra isto take. I ona mu se oraduala. I na kraj:
- Što sakaš da ti daem?
Isto i kažaf dedina kutija i nejdzi.
- Nečem. Samo dedina kutija .
Ona mu rekla:
- Sve traži šo sakaš, samo dedina kutija ne možem da ti dajem.
I ot tuje iljeglje i ošlje ke treća sestra . S'nce mu bila treća sestra. I ka ošlje tamo, sestrata mu se oraduala, najviše ot svi. – Šućur mi si žif, bratče! Sve što sakaš će ti dadem. Sve čujekatomu će mu dadem. Traži šo sakaš, – rekla čujekatomu. Šućur mi si spasif brata. I isto gi rekof:
- Ako mi dadeš dedina kutija, ja nečem ništo. E ona mu ga dala. Mu rekla: - Sve, ti som rekla šo sakaš. Evo ti ga.
I orefot go naučif:
- Sega, ka imaš kutijava, možeš da imaš šo sakaš, šo će zamisljiš sve možeš da imaš. Samo nekoj reč trebalo da reče i kutujata se otvarala i davala sve šo saka. Se oprostilje so orefatogo. I čujekot odma da isproba. Šo ima sve na svet da ima vo grat; i grat njegof da bide. I on, šo rekof, mu se stvorif grat. I se vrtif čujek, rad, ne mogof da veruje. Alji zaborajf rečot da mu se napraj kutija. Se vrtif. Došlo više noć, akšam, se stemavilo. Ne mogof nikako da ilјeze ot grat. I mu ilegof šejtan i mu rekof:
- Šo se vrtiš, bre čujeku?
- Vake i vake, mi je rabota.
- Ja će ti kažem, alji ako mi daeš, ja šo sakam.
- Sve što sakaš će ti dadem, samo ti mi kaži šo trebe da rečem. I on mu rekaf:
- Ama baš sve?
- Sve što će potražiš.
- De ne se pokaješ poslje. Ne znaš ni sam šo imaš.
- Znajem šo imam, samo ti traži. I mu rekof:
- Ka će ideš doma, žena ti je trudna, deteto ti go tražim. Doma ka došof i ka videf žena mu rodila! I toga rekof: - On dete tražif. I neče da go daje deteto. Ne se dava dete. Ne mu kažaf ni detetu, ni ženi. Nikomu. Postanaf bogat. Deteto poraslo. Počelo da iljiza nadvor. I ka iljeglo deteto nadvor, mu iljegof šejtan. Se pretvorif vo čujeka, i mu rekof:
- Da ideš doma i babetu da kažeš da ti ne si negof. Ti si moj.
- Ne som tvoj. Ja imam oca doma.
- On ti je otec, ali moj si. I deteto ošlo doma, reklo ocu.

- Njegof si, – rekof otec, – Vake i vake bila rabota. Ti som daf. I deteto reklo: - Moram da idem. Ja će idem.

Deteto ošlo na isto mesto. I toga došof šejtanot, go zef vo svuje carstvo. I tamo ka ošof on, deteto, imala jena dejka, isto zemena. Take ga zef. Dejkata odma zazborila so nego, alji skrišom da ne ge viđi toja, šejtanot, i mu rekla: - Sega će te uči on sve što prajet šejtani. Će te praša poslje nekuje vreme a si naučif, da mu kažeš. Ti nemeoj ništo da rečeš. Reči: „Ne znam, ništo ne som naučif."

I on go učif deteto sve kako, šo. I poslje tri godine prašaf, ono izraslo vo bećara. I dejkata isto.

- A si naučif nešto, be?

- Vala tri godine som učif, još tri godine da učim, ništo ne možem da naučim.

- E pa, ako je take, ništo ot tebe ne može da bide. Ja će ti postajm tri zadatka, a ti će gi izpuniš. Ako gi izpuniš ti davam dejkava za žena. Ako ne gi izpuniš, otide glava. I isto dete, dejki gi kažallo. Ona mu rekla:

- Ne slušaj!Tija ne će bide take. I da pogodiš sve. Jope on ne će te oženi, jope će te utepa. Ti istijaj pa će viđime. Ka će ti postaj zadaci, ti da doješ da mi kažeš šo.

- Prf zadatak ti je – mu rekof detetomu šejtan, - će ti dajem jenogo konja. Ljut neokruten. Ako možeš da go okrutiš, dobro, ako ne, glava ti ide. I ono ošlo kažalo dejkiti. Dejkata mu rekla:

- Nema on nikakovogo konja. On će bide konj. Će ti se napraj. A ti će go tepaš samo među uši. I ono deteto, go tepalo ka šo mu kažala dejkata, duri go oćora-jef ot kamšija šo go udaraf. Poslje on ćoraf utreto, šejtan boljuje. Druk zadatok mu rekof. Imaf on devet ćerke svuje. I taja deseta, I mu rekof:

- Sve devet će pretvorim vo ribe, i tvua dejkata, a ti da ja poznaš. Ona dejkata mu rekla:

- Ti, ka će ne pretvori, ja so opaš malo će mrdam. I naprajf taja šejtanot. I deteto pogodilo. Šejtanu mu bilo krivo. Navenaf šija. – Još treći zadatok i će te oženjim. Će gi naprajm sve vo aneme, sodžaroj na ljice, da pozneš kua će ti bide žena.

Jope deteto i kažalo dejkiti. I ona mu rekla.

- Ja će dujem po malo vo džar, a ti gljedaj i će me pozneš.

- Ono deteto, zaborajlo šo mu rekla dejkata. I se vrtilo, se vrtilo. Ona duala sve po jako, bože da ga viđi, a ono zaborajlo. On rat šejtanot, se vrtif okolu. I vo zadni sahat se setilo deteto.

- Taja, - rekof.

E njemu mu bilo krivo šejtanatomu. Dejkata se oraduala. Šejtanot odma ne mogof da gi uništi. I ona odma poslje tija go viknala deteto. Mu rekla dejkata:

- Ne mu veruj njemu, On jope će ne tija, i tebe i mene. A ti odma noća, ka će pane noć, da zemeš malo pesok vo džep, i će zemeš češelj i ogljialo. I oni take

naprajlje i trnalje. Doma će idujet. I odalje, odalje. Senalje malo da se odmoret. Ka videf šejtan, nema ge tuje, on odma, brgo pratif da ge fatet. I oni ka videlje gi pristignualje, mu rekla dejkata: - Frlji pesok. Ka frljilje pesok zad sebe, se naprajlo brdo, se naprajlo goljemo. I oni ne moglje da se skačet na brdoto i se ljuzgalje po pesok. Se vratilje.

- Kako ne ste moglje da ge najete ?! - Jope k'zdisaf šejtan.

– Pa ne sme moglje.

- Pa što ste videlje na put ?

- Pa ... sme videlje ... Imalo samo jeno brdo, se naprajlo pred nas.

- Pa oni, eto, naučilje sve.

I poslje on jope ge pratif po nji. Ka videlje iste gi pristignalje, dejakata mu rekla: - Frlji češelj. Ka frljif češelj, se naprajla jena šuma. I bećarot se naprajf d'p. Dejkata pilje na d'p. I oni došlje du šumata . I toljko bila česta, ne moglje ništo da viđet i se vratilje. Ka se vratilje, šejtan jope k'zdisaf. Gim rekof, gi prašaf šo videlje. Oni mu kažalje. – Ta oni bilje, kako ne ste moglje tija da znajete! Odma po nji trčite!

Alj jope ne gim veruaf, i sam trnaf po po nji. I ka k'zdisaf sam po nj! I trnaf, trčaf. I oni ka videlje, oni isto begalje. Ka videlje da gi trča on sam i dejkata mu rekla: - Brgo frlji ogljialo!

Ka frljif ogljialo se naprajlo jeno jezero. A na jezeroto jen čamac. Deteto se naprajlo čamac, a ona lađar po čamacot. Alj on gi zn'f odma da se oni. Ka ge stignaf šejtanot, ka ge videf, jezeroto tuje, sve zn'f. I se navenaf, i će pije. Rekof: Će go izpivam jezeroto.

I pif, pif i pri kraj došof. Samo vo usta šo ne mu vljeglje. I on još malo da gi izpije, i puknaf. I ka puknaf, ponovo oni se tijalje. Se raatisalje više. Trnalje.

- Sega će ideme doma. Prvo vo mua doma će ideme , - mu rekla dejkata. – alji ka će stigneme doma, ne smeš so nikogo da se pozdraviš. Ona više znala ot nego, (pujče bila ke šejtanatogo) – Ovde je selo muje. Ka će stigneme vo kuća mua, imam sestra, imam svi, nemoj so nikogo da se pozdraviš. Ako se pozdraviš će zaborajš sve šo ni bilo. Samo "zdravo" možeš da im kažeš. A drugo ništo.

I ono ka ošlo tamo, deteto, ka ošlje, zaborajlo šo mu rekla ona. Se pozdravilo, ne zn'lo više ništo. I tuje zašto se našlo. Ništo ne znalo. Go izpratila dejkata.

Ka ošlo doma otec mu se oraduaf i sakaf da go ženi. – takva svadba će mu prajim, - rekof, - da ne se pamti! Goljema. I svekede izčulje, tija dete i tija će se ženi, ot tija selo. A ono ne bilo rado, a ne znalo šo. Će se ženi, šo će rabota.

Alj dejkata čula. I gi bilo krivo i nejdzi. I šo će rabota?! Ona mesila jen kolač i na kolačot napišala: „Ne me zaboraj." I dala nekojdzi Ciganki.

Šejtan (đavol, „daleko bilo“) se, prma vjerovanju, nikada ne odvaja od čovjeka. Nagoni ga, bez prestanka stimuliše i nagovara na grijeh. Vjeruje se da se čovjeku pojavljuje u obliku jarca. I u ovo sadašnje vrijeme ima ljudi koji se zaklinju da su vidjeli takve stvari,

---

I Cigankata ošla tamo. Se prognjela kroz ljuđi, kroz insani, i mu go dala kolačot. A samo šo ne zef mlajnesta. I ono ka go videlo kolačot i ka pročitalo, sve odma se setilo, sve mu došlo na pamet. Odma razturilo svadba. Reklo:
- Ne, babo, ne se ženim! Ja imam dejka i sve mu izkažalo šo bilo, ka bilo. I na kraj so nja se oženilo.

2. Ako možeš reči

Jeden bif mlogo merakljija vo koni. Rešif da kupi jenogo kona hubavogo. Ka učinif pare mu rekof drugaru: - Će idem na pazar da kupim kona. Hubavo je da dojdeš so mene. Heljbete, dvajca.
Utreto ošlje. Što vljezlje vo pazar, ovomua mu ostanalje oči vo jenogo kona, što da go viđiš. Šejtani gi čulje ka zborilje i jen se naprajf kon, jen džambaz i iljezlje na pazar.
Ni jena ni dve mu rekof drugaru: „Ovja je kon šo tražim ja.“ Ne rekof ni toljko, ni voljko. Daf koljko mu sakalje i go zef konja. Pohodalje so drugaratogo poslje se odvojlje. Drugar po svuje rabote, ovja so kona za doma.
Hodaf, hodaf, stignaf ke jena češma. Go onesof da go napoj kona. I kon, f't, mu vljezof vo duljić. Osatanf bez um. Konot de će zagine, de će izvadi glava vištejeći „hi, hi – hi“. Što da rabota?!
Koga videf jeno sevce. Ošof da traži pomoć. Im rekof da me pomožete mi vljezof kon vo jena tuba. Stanalje seljani so lopate i so kazme, so ne zn'm što, da go pomožet da izvadi kona.
Ka ošlje, ka im kažaf dulić, ke mu vljezof kon, za malo ostanaf neutepano. Zašto gi namučif: „Ke mož da vljeze kon vo toličkaf duljič?!“. Ka izbegalje seljani, jope konot će izvadi glava i će povišti „hi, hi – hi“. Će izvadi glava i će povišti.
Toga čujekot prepuknat ot ovja što mu se desi, počnaf da zbori so sebe: „Da si kon moj ovja go zn'm. Da ti som kupif so pare, i ovja go zn'm. Da si vljezof vo duljić, i ovja som go videf so oči muje. Ama hajde ako mož da rečeš da si kon moj, da ti som kupif so pare, da si vljezof vo duljić.“

naročito u noćima punog mjeseca. Šejtan gubi svoju moć kad zapjevaju prvi pijetlovi.

Ovo se ne dešava sa Satanom. Ni u jednom slučaju ga nismo susreli kao ličnost u bajkama, u odnosima sa čovjekom, kao dobitnika ili gubitnika.

Ova razlika, prema našem mišljenju, nije došla zbog površnog usvajanja muslimanske vjere, već prije svega iz uvjerenja da je Satana bio konkurent Bogu, svom ocu, vlasnik stvaralačke energije, tvorac i vladar vidljivog svijeta u kojem caruju zlo i grijeh. To dokazuje koliko je duboko prodro bogomilizam u odnosu na islam kod Torbeša Gore. U ovome treba tražiti razlog što se Satana i šejtan posmatraju kao dvije demonske tvorevine a ne kao jedna

Grobnik (vukodlak) i vampir

Grobnik je čovjek koji je umro i koji ustaje iz groba i šeta se po mjestima u kojima je živio. Pojavljuje se ljudima sa kojima je imao veze još za života. Može da stupi u seksualane odnose sa živom ženom. Iz ovog odnosa rađaju se Vampir, vukodlak i đavol. Uzročnik je epidemije antraksa (crnog prišta) kod životnja. Plaši se od katrana i jedne biljke koja se u govoru Torbeša Gore naziva bršljan (Hedera hilix). Da bi se odbranili od njega, iznad okvira vrata na mjestima u kojima boravi stoka, stavi se krst od katrana, ili se okači vijenac od bršljana, ili oba zajedno.

Prema narodnom vjerovanju vukodlaka može vidjeti samo njegov sin Vampir. Kad izbije antraks, pojavi se sin vampir. Poziva ga i stavlja u obor sa puškom. Kada stigne vukodlak, on ga ubije. Na mjestu ubistva ostaje krv, što znači da je vukodlak ubijen. Na taj način se eliminiše uzročnik antraksa.

Naišli smo na vjerovanje prema kojem tikve nakon polovine zime postaju grobnici (*se zgrobničujet)* i ne jedu se više.

Perija(Perilija)

Perije se najčešće predstavljaju kao lijepe djevojke. Vjeruje se da imaju apsolutnu vlast nad ljudima. U Gori se priča o mnogim slučajevima naročito o nevjestama i mladim ženama koje su perije uzele dok su ove spavale, i odnijele ih na tajna mjesta, na kojima su kasnije pronađene. Perije, kao i grobnik, đavol i dr. plaše se pjesme prvih pijetlova, jer tada gube moć. Dio su duhovnog života Torbeša Gore.

U govoru Torbeša Gore u upotebi su riječi *perko, periljija* kako bi se označio neko ko se često ljuti, *periljijest* za nekoga ko ima osobinu razdražljivosti, ili izrazi: *ka perija* – sa značenjem mnogo lijep, *Go fatilje perije* – Uhvatile ga perije, sa značenjem izgubio je psihičku i mentalnu smirenost, *Je so perije* – Sa perijama je, odnosno nervozan je.

Džin(Džini)

Kako bi bila jasnija predstava Torbeša o džinovima, čitaocima donosimo bajku „Grbine nad grbine“ zabilježene kod Torbeša Gore koju je objavio Ramadan Redžeplari u svojoj knjizi „Čekmedže“, Prizren, 2005, strana 133-138:

„Evet, bilje dvajca hubave drugari ama grbave. Jeden bif kundradžija krpač, a jeden koljepakdžija. Često puta sedalje ke kundradžija, vo dućan njegof, tuje se halualje i gajljina jen drugomu gajljualje.

Jen den po ikindija - namaz, kolepakdžija ošof vo hamam da se izbanja. Vljezof vo hamam, daf nekua para hamamdžijem da go iztret so sapun i so sunđer prirodni morski, poslje vljezof vo separe vo jeno korito od kamen, p'vno so voda, ujgun za banjane, tuje malo mu se zaspalo, pa iljezof od voda i se izpružif koljko šo mogof, na vruće mermerne ploče nadopre grbine i zaspa.

Hamamdžije izpraznile hamam i zatvorilje teške vrate i ošlje, koljepkadžija ne go videlje, on tuje spijejeći ostanaf vo hamamsko separe. Vo strednoć mu zadzebalo, deka na sebe imaf samo jen peštemal.

Se razbudi i ne zn'je kede je, a jena ječava ide prvo ka trmka ka se pušta, pa sve po jako i pojako i ze vrata ot hamam da krcka i se otvori so obedve krila i hamam se nasipa so jedne čudne bića. Bes nekoj određen oblik, svetna ka ogin (ogin boja imaje) nijena matrijalna prepreka ne ga zadržava, zaminujet kroz zidoji serbez, hodet i iznad zemna, imaje svoj govor alji poznavaje i dotični ljudski govor.

Upaljiha nekakve čudne feneri šo davaje goljemo belo ka mljeko videlo ka boš mesečina ogriala, i je po videvno.

Tija bile Džinoj. Oni se stvorene ot ogin, pojće živet ot insana, Imaje pogoljeme nekuje moći od čujeka, memorija i moć prilagođavanja i prerušavanja, se razmnožavaje i umiraje.

Ele, džinoj go našlje koljepkadžija vo separe, ke se sobraf vo jeno korito prazno ot strah. Go izvadilje vo strede ot hamam i jeden ot nih go praša:

- Ka te vikaje tebe?

- Ime mi je Dursun, - reče so strah.

- E pa Dursun, be insan, mije sega ovde će igrame horo, a će igraš so nas.

- Će igram

- A će ujdisaš po kajde naše?

- Će ujdisam po vaše kajde, - reče, ama od strah zeh da se trese. Go videf Džin šo go prašuaf elj se trese i mu reče:

- Slušaj insanu, tebe ti dzebe, ama ne gajljuj, mije će te zgrijeme, hajde! – go grabna za miška.

I ot negde nekoj orkestar - nevidljiv - zasviri nekakva arija ka boš stare arabe zelje da škriptet i cviljet ka nekuje zahrđalje šarke na vrata, i počna horo. I naš Dursun se fatif da igra, horo goljemo sve naokolo bazen so voda. Od nekuje vreme zelje da pujet pesna „Dursun da jade lajna. Dursun je magare.“

Take puaf i sam Dursun od strah. Kroz jen sahat zastanaha i svi se poklonilje, se navenalje du zemna i kolepkadžija take učini. Im dojde starešina nekoj, so goljem čin, i praša ka vide jenogo insana među Džinoj:

- Koj vi je ovja, a vi bif pod povelja, a ujdisaf po kajde naše?

- Bif pod povela i ujdisaf po kajde, - mu rekoha očito potinjene Džinoj.

Džinski starešina zadovoljen so čujeka go praša:

- Šo ti je oja? – I mu brkna grbine so džinska nekakva čudna ruka so više prsti ot ljudska.

- Grbine mi izraslje.

- A ti smetaje?

- Mlogo

- A sakaš da ti gi trnem pa da te kurtaljisam?

- Sakam ama će me bolji.

Jok, hič ne će upaziš. Ta ja ne som insanski doktur pa da te bolji, ne gajljuj.

I zborna so džinski jezik nekua formula i so ruka ka mađijar mu gi trna so jen pokret i ge zakači gore vo sam vrh. Vo kube hamamsko.

Dursunu nešto mu oljesna, kakva mu se trnaf goljem tuar, i vo duša mu lakna.

Kuknaha prvi petlji, i za jen čaš džinoj kajdisaha, zaginaha, kakva ne bilje. Dursun –usta za koljepke, zastanaf tamo. Džinoj ke go ostajlje i so neverujene gljeda okolo sebe i veli: „Šo beše oja? Ja ne som veruaf Džinoj da imaje, ama ka da ne verujem, da som vo son, ne som.

Po pret sabah ište temno, šefak po malo vljiza kroz visoke pendžeri ama vo hamam još ne se viđi. So ruke poljuje ke mu bilje grbine – nema ge! Ka se malo razdenilo polja za nagore vo kube, i videf jena topka ka kravino lajno zaljepeno.

Poslje sabah-namaz došlje otvorilje hamam, ka će viđet jenogo čujeka vo hamam, i jeden ot nih mu reče:

- Šo bilo? Ti ovde šo tražiš ? Ka si vljezof?

I Dursun efendija mu reče:

- Fčera som došof vo hamam, som se uspaf, a vije ste zaključilje i ste ošlje, ja som ostanaf cef noć ovde, eto take, a sega idem.

Ka iljezof ot hamam, ne ošof doma, ošof du dućan ahpapov Kasem kundradžijin. Drugar još ne beše dojden, a dućan zatvoren. Dursunu da mu projde vreme, idaf ot izlog du izlog i se gledaf vo džamoj, mlogo bif rat deka nema grbine se izprajf ka namljija. On dur idaf po džamlaci i dur begendisuaf sebe, drugar otvorif dućan, navadif malo pred dućan izmef i senaf da krpi kundre.

Kolepkadžija došof du dućan drugarof ama ne vljiza vo dućan, da viđi drugar a će go pozne. I saj, nekoljko puta projde po pret dućan, a ahpap ne go poznava, ama jenoš mu se zapulji i go prepozna i so ruka dade nekoj išaret preko džamlak i mu vikna.

- Ej be, ti lji si, ke ti sa? – i ruka ga staji na svuje grbine. Dursun vljeze vo dućan i mu reče:

- Som kurtaljisaf,

- Kako?!

- Eto vake i vake – i mu izkažaf sve ka mu bilo i šo mu prošlo preko glava. Mu reče drugaru:

-Deneska pred akšam idi vo hamam i noćevaj ako sakaš da kurtaljisaš. Kasem ošof vo hamam, daf nekua para hamamdžijem da go ostajet vo hamam da noćeva. Elje vo stred noć jope take, džinoj nasipaha hamam i go najdoha kundradžija. Go praša jen džin:

- Šo ste načestilje vije insani vo hamam? A ti! Ka te vikaje, ka ti je ime?

- Kasem - reče kundradžija.

Džin reče: - A će igraš so nas?

Kasem se uplašif i ako zn'f da trebe da ujdisa po kajde džinsko, i ništo ne reče. Džinoj go fatilje za ruke i jope muzika čudna i jope igrane i pujene. Pesna im bila: „Kasem da jade lajna i Kasem je magare“.

Se igralo okolo bazen ot voda ama ka se pualo Kasem ne puaf. Usta ne otvorif. Um mu bif vo grbine i ka će mu ge trgnet. Elje, jope dojde džinski starešina i svi mu se pokloniha ama Kasem ostana

na noge, se udrvif ot goljem strah i ne bif krif ta ne je kolaj da bideš među Džinoj.

Džinski starešina reče:

- Jope ste zelje insana među vas, a idaf po kajde naše i a bif poslušen makr?

- Nejdaf po kajde naše i ne puaf ka nas, samo trajef.

A demek take. Ti insanu li nejčeš da ujdisaš po džinsko kajde, ne lji? – Reče džinski bašija i dodade:

- Što se hesapiš ti? Vije po hubave lji ste od nas?

Na vakvo prašanje kundradžiji mu se pušti glas i reče:

- Beljki ne sme pohubave, ama ja som došof od muka – i dodade:

- Ja som hesapif, grbineve da mi gi trnete ka drugaru mujemu – reče Kasem kundradžija.

- A take, e pa sega će viđiš koj ne ujdisuje po kajde naše, šo mu rabotame mije.

I zborna džinski nešto i jope mađiski marufet i hop, i otkači grbine Dursunove ot kube, gi ze i zakači Kasemu, grbine nat grbine. Čujek se svi pojće za ke zemna, sega so čifte grbine. Jope petlji pokukaha i džinoj zaginaha, kundradžija so jena težina i vo duša ama i na grbine reče vo sebe: „Ke som pogrešif ne zn'm, ama drugarove grbine da mi gi zakačile mene zn'm.

Samovila

U narodnoj mitologiji Torbeša Gore samovila je žensko natprirodno biće prijateljski raspoloženo prema ljudima. Javlja se kao djevojka izuzetne ljepote, sa dugom zlatnom kosom i sa krilima, odjevena u dugačku i prozirnu haljini i naoružana strijelicama.

Živi daleko od ljudi, pored čistih izvora i šumaraka. Vjeruje se da postaju od rose nekog cvijeća, u vrijeme kad pada kiša i sija sunce i kada se na nebu pojavi duga.

Zaljubljena je u ratnike i pomaže im savjetima i djelima. Vrlo je osjetljiva na uvrede i strijelom ili pogledom uništava one koji je

povrede. Pokorava se samo onom ko uspije da je zgrabi za ruku, ako joj otme odjeću, ili ako joj neko uzme krila i tada se preobraća u običnu ženu.

Džebrailj

Anđeo koji uzima duše ljudima. Ovaj naziv se upotrebljava da bi se okarakterisao neko odsječan, koji ne zna da prašta.

Meljajka, Meljaiće, Meleće, Meljaike (melek, anđeo)

Melek ili anđeo podstiče čovjeka na dobra djela. Vjeruje se da su zaštitnici kuća, djece, ljubavi i porodice. Još se kaže da svakog čovjeka prate po dva meleka, po jedan na svakom ramenu. Jedan mu broji greške, drugi ga savjetuje kako da ih izbjegne.

Ostala natprirodna bića

Ostala natprirodna bića za koja se vjeruje da postoje ali o kojima se ne iznose podaci o njihovom izgledu i demonskim funkcijama su: *kondžula* i *buba* kojima se plaše djeca, *pečalmuž-lakočbrada, difoj* (divovi), *ažder*, *ažderhana*, *haludija* (zmaj), *veštica* i *vešter* (koristi se za označavanje izuzetno zlih ljudi), *senka* (za koju se smatra da se javlja mnogim ljudima), *edudž-medžudž* (kepeci o kojima se ništa ne iznosi osim imena).

Mađija (Magija, čarolija)

I danas, osobito među ženama i djevojkama, vjeruje se u snagu magije. Naišli smo na nebrojene slučajeve čvrstog vjerovanja da magija može uzrokovati impotenciju, nedostatak želje za formiranjem porodice, bračni konflikt i razdor među parovima, blokiranje sreće za vjeridbu i ženidbu/udaju, promjenu u moralnom ponašanju i dr. i da se može riješiti ukoliko se pronađe i otkrije uzrok koji je doveo do nje..

Jedna izreka koja govori o vjerovanju Torbeša u snagu magije je: „**Da možem da ti naprajm mađije bi te naprajla da igraš vo rešeto**.“ (*„Da mogu da ti napravim magiju, natjerala bih te da igraš u rešetu.“*)

„O. D. go vrzalje. On so R. bilje prvi. M. žena negova i kažala vake-vake. Ot ka ga zef, šo će ljegne so nah ne mož da i napraj ništo. Ramizica mi kaža. Pa ja i reko, trebe da go vrzalje. Neka poljaje postelja ot tron, vo kovček elji kroz haljišta da ga najdet vrzanica. Neka ga razpljetet, ne da ga okinet, so češelj neka ga izčešljaje hubavo i tuje tije. Ramizica i rekla M. Ona i muž nejdzin, O. izgljedalje. Ga našlje vrzanica i take naprajlje. I ot toga se otvrzaf i počnaf da ljegina so žena tamam ka muž i žena.“

(„*O. D. su 'vezali'. On je sa R. bio prvo koljeno. M. je njegova žena kazala ovako i ovako. Otkako se oženio, čim legne sa njom ne može joj ništa uraditi. Ramizova žema mi kazala to. Pa i ja rekoh treba da je 'vezan'. Neka potraže u posteljini kreveta, u kovčegu ili u odijeći da nije tamo 'vrzanica' – čvor. Neka je raspletu, ali da je ne otkinu, češljem neka je dobro iščešljaju i to je to. Ramizova žena je rekla M. Ona i njen muž, O.,su razgledali. Pronašli su 'vrzanicu' i tako uradili. I od toga dana se 'odvezao' i počeo da spava sa ženom onako kako rade muž i žena*“)[302]

U Dnevniku Sejdije Dokle imamo ovakvu bilješku:

29. 9. 51.

Deneska T. R. napudif H. K. ot negova kuća. Ima 5-6 godine ka živi ke nego. Isto i žena A. ga napudif i i daf sve napolu. Gi napudif za mađije. Našof nekakve. (*Danas je T. R. otjerao H. K. iz svoje kuće. Ima 5-6 godina kako živi kod njega. Isto je i ženu A. otjerao i dao joj od svega polovinu. Otjerao ih je zbog mađija. Pronašao je nekakve.*)

[302] Ispričao Ramiz Hodža iz Borja, rođen u Borju 1935. Zapisano u Kuksu, 3. 08. 2002.

6. I. 52.

Deneska D. K. tužif A. T. i H. D. boš mu naprajlje mađije da ne mu rađa žena. I se isušilo vo meh. Pa on traži da mu k'pet žena, pa da rodi. A. mu ga ok'pala a H. nejče Poslje ga naterahme da ga k'pe ona. Pa da viđime a će rodi.

(*Danas je D. K. tužio T. i H. D. kao da su mu napravili mađije da mu žena ne rađa. Kaže, plod joj se 'osušio' u stomaku. Pa on sada traži da mu one okupaju ženu, kako bi rodila. A. mu je okupala, a H. neće. Posle smo je natjerali da je i ona okupa. Pa da vidimo hoće li roditi.*)

Uborok, Naoči (Urok, Urokljive oči)

U govoru Torbeša Gore *uborok, uboročene, naoči* su imena koja označavaju primanje uroka, dok izraz *uborečen* služi da se odredi objekt ili subjekt na koga se to odnosi, primalac uroka, osoba oštećena od uroka.

I dan danas postoji vjerovanje u uroke, vjeruje sa da urokljive (loše oči) mogu izazvati smrt, bolest ili prekid trudnoće. Ovo vjerovanje još živi u narodu, čak je i pojačano. Vjeruje se da ovaj atribut (moć uroka) imaju uglavnom zelene, plave ili šarene oči. Predmet urokljivih očiju su osobe i stvari koje su lijepe, razvijene, koje privlače pažnju zbog određenih uzroka i okolnosti.

Također se vjeruje da se odbrana od urokljivih očiju realizira tako što se ublaži fokus zlih očiju skretanjem pažnje na druge asimetrične predmete, na rogove, pljuvačku, bacanjem malih kemenčića, izgovaranjem riječi mašalah, dodirivanjem objekta koji treba braniti rukama neke žene koja je prije toga dotakla neka nevidljiva i stidna mjesta na svom tijelu (pazuh, vagina, dio ispod dojke), hamajlijama, gašenjem žara u vodi i dr.

- „Ka će stramuje mlanesta, više glava, vo šinde, besime, naprajene ka kitka, jajce prazno šareno so dve boje, fišek, jen kromit, jen luk i cvećice niz nih.“

(*Kad nevjesta 'stramuje'*[303]*, iznad glave, na tavanu, okačimo, u obliku kite, jaje prazno išarano dvjema bojama, fišek, glavu crnog luka, glavicu bijelog luka i nabacamo cvijetiće po njima)*[304]

- „Ke stramuje mlanesta, više nah, vo šinde, se besi jena kitka naprajena so jajce šareno, jeno parče ot crepnarka, luk, kromit. Ovja gi stavaje da ne uboročet mlanesta."

(*Tamo gdje nevjesta 'stramuje', više nje, na tavanu, okači se jedna kita napravljena od jed- nog šarenog jajeta, jednog komada stare krpe, bijelog i crnog luka. Ovose stavlja da nevjestu ne bi urekli.*)[305]

- „Više mlanesta, ke stramuje će obesime jajce šareno, crepnarka, fišek, luk i drugo. Na Faikova svadba som videla da stavaje vo mlanestina odaja, ke stramuje, pot poprać koža presna ot stoka šo bila zaklana za svadba."

(*Iznad nevjeste, dok stramuje, okačimo jaje šareno, staru krpu sa crepulje, fišek, luk i drugo. Na Faikovoj svadbi sam vidjela u nevjestinoj sobi, gdje stramuje, ispod paprati, presnu kožu od stoke koja je zaklana za svadbu.*)[306]

- Ka će ostane trudna žena će staj malo luk, rok ot jelen, ložica ot veštica, vukojna, koža ot jazmec, rok ot škrapja, nišader, konske munistre plajetne, nekuje furkiče, da ne ga udret na oči elji da ga čuvaje ot Sotona. Ovja se stavaje i na ludo.

(*Kad žena ostane u dru- gom stanju, staviće malo luka, rog od jelena, kašiku od vještice, vukovinu, kožu od jazavca, rog od škorpije, nišador, konjske plave perlice, neke ukrase, kako je ne bi urečili ili da je čuvaju od Satane. Sve se ovo stavlja i na bebu.*)[307]

---

[303] Izraz *„stramuje"* je od riječi *strami* (sramiti se) označava radnju *stramujenje,* što je dio goranske svadbe u kojem nevjesta, po dolasku u novi dom, stoji u sobi zatvorenih očiju (stramuje) dok je ukućani i ostali obilaze i razgledaju njene poklone. (*Prim. S. I.*)

[304] Ispričala Lena Baša, rođena 1964, u Šišteecu, Zapisano u Kuksu, 14. 12. 1984.

[305] Ispričala Arza Koza, rođena u Šištejecu 1898. Zapisano u Kuksu 1. XII 1984.

[306] Ispričala Tundzire Buma, Borje, 3. 09. 1989.

[307] Ispričala Isma Koza, rođena u Crneljevu 1943, sa osnovnom školom.

- Razboj go darujet sestre, drugače, prijatelji, mati, braća i drugi. Daruanice go branet razboj i dejka što tkaje ot lošo oko.

(*Razboj daruju sestre, drugarice, prijatelji, majka, braća i drugi. Darovanje čuva razboj i djevojku tkalju od zlih očiju*.)

- Za da ne te zemet naoči, ka će se odalječi čujek što mož da te zeme naoči, po nego će pljukneš i će frljiš dve-tri kamenčića.

(*Kako te ne bi 'uhvatile' zle oči, kad se udalji čovjek koji može biti nj hov uzrok, pljuneš za njim i baciš dva-tri kamička*.)

- Drgoj so ljuspe ot jajca se stavaje na trmke da ne gi oboročet i vo bahča na plašilo. Take na krava stevna elji oteljena. Na butin stavaje lučec, pariče, munistra zeljena, take i na razboj.

(*Nizovi od kore jajeta stavljaju se na košnicama ili na strašilu u bašti, kako se ne bi uročile pčele. Isto se stavlja i na kravi steonoj ili koja se tek otelila. Na butin, 'bućkalicu', stavlja se lukac, parica, zelena perlica. Isto i na razboju*)[308]

- Šarene oči i zelene pojće zimaje naoči. Vo hajmalija stavaje soljca, luk, munistre zeljene.

(*Šarene i zelene oči su podložnije zlim očima. U hamajliji se stavlja so, luk, perlice zelene*.)

- Za naoči je hubavo, ka će iljezet crešne nove, da okineš crešne i da gi projdeš na oči dva-tri puti.

(*Protiv uroka dobro je da, čim se pojave prve trešnje, ubereš dvije-tri i pređeš njima preko očiju*.)[309]

- Da gi čuvaje deca ot loši oči, jena starka, majka deteva će brcne ruka po pot sise, po pot miške, će ga staj ruka muđu noge nat p... Ka će ga izvadi ruka ot muđu noge će mu ga staj detetu na lice i će reče vo sebe tri puti, da ne ga čuje nikoj: „Koljko što zima ona na oči, toljko da zemet na oči.“

(*Da bi sačuvale djecu od zlih očiju, jedna starica, baka djeteta, će rukom dirnuti ipod dojke, ispod pazuha, staviće ruku među no*

[308] Ispričala Ljulja Memiši, sa osnovnom školom. Rođena u Borju 1932. Udata u selu Orešek. Zabilježeno u Kuksu, 7. 01. 1990.

[309] Ispričala Adilja Dokle, 30. 05. 1988.

gama na p... Kad izvuče ruku, stavi je djetetu na lice i u sebi kaže tri puta: „Koliko ona uzima na oči, toliko da oči uzmu nju.“)

- Rodiljka promeneta sedi senata nad jorgan naguben nat tron, dete elji dejče pokrijeno so čuparka pri nah. Nad ruljče jena hajmaljia goljema so pare, luk, vukojna, nošče.

(*Porodilja lijepo odevena sjedi na naboranom jorganu na krevetu, dječak ili djevojčica pokriveno 'čuparkom' do nje. Iznad bebe jedna hamajlija velika sa paricama, luk, lukovina i nožić*.)

- Mlanesti, ka će zamete će i gi crapnet malo kosme ot soluh i će i gi naprajet od nih kitka i će ga staj na kolsuz da ne ga uboročet. Kosme trebe da i gi crapne muž nejdzin, novožena. I na dejčića se stava kitka ot kosme, ka će im presečet kosme.

(*Nevjesti, kad počne da mete, presjeku pramen kose sa zulufa i od njih naprave kitu koju stave na jelek kako je ne bi urekli. Kosu treba da presječe njen muž, mladoženja. I djevojčicama se stavlja kita kad im se prvi put skrati kosa*)[310]

Ogrejsanica (Nagraisati)

Ogrejsanica (padavica), teška i neočekivana bolest, potpuna ili djelimična paraliza za koju se vjeruje da je uzrokovana zbog nemara, gaženja, silovanja ili povrede tabu mjesta ili stvari kao što su: kućni prag, strugotine, ostaci hrane, hljeb, groblja i dr. Vjeruje se da je najbolji način zaštite od ove smrtonosne bolesti poštovanje tabua, dok je za oporavak od njih potrebno obratiti se svetim mjestima, turbetima, dobrim ljudima, dobrotvorima. i dr.

Čuma (Kuga)

Vjeruje se da se kuga može vidjeti. U tom slučaju, hljeb treba zamijesiti bez kvasca, jer bi se čuma pomiješala sa tijestom i izazvala krvarenje.

[310] Zapisala Adilja Dokle, 30. 05. 1988.

- Na nekoj den, ot godišni denoj, ka će viđet čuma (Veljet napre ga viđualje), Će zameset presne ljeboj, da ne se zamesi čuma vo testo.

(*Nekog dana u godini kada ugledaju kugu, a kažu da su je ranije mogli vidjeti, zamijesiće prijesne hljebove, da se ne zamijesi kuga u tijestu.*)

- Ka će udri čuma ne zamesualje ljeboj, toko prajlje presni ljeboj, bakrdan, demek da ne se zamesi čuma.

(*Kad udari čuma hljebove nisu zamijesivali, nego su pravili prijesne hljebove, kačamak, da se u njih ne zamijesi čuma*.)

- So bljizni voloj crni zaorujet ka će udri čuma negde. Za tija crni voloj gi čuvaje so kimet.

(*Sa bliznim crnim volovima započinju orati kada udari čuma. Zbog toga čuvaju crne volove sa kimetom*.)[311]

Personificirana u liku stoljetnje starice, čuma se javlja i u jednoj baladi iz Golog Brda („Kinisal Mitre da oit“ [312]).

Praznovjerja (Sujevjerja)

- Ka će rodi jena žena dejče će i stajet pot glava benebreg da rodi drug put dete.

(*Kad žena rodi djevojčicu, ispod glave joj stave benevrek da drugi put rodi dječaka*.)

- Duri 6 nedelje se gledala louza da počine. Šes nedelje ot ka će rodi žena louza svaki den trebe da se k'pe da i se mlačet koske.

(*Šest nedjelja je louza – „porodilja“ odmarala. Šest prvih nedjelja treba da se kupa svakodnevno kako bi ugrijala kosti* .)

- Da ne i se preseče louzi mljeko ne trebe da dava ništo nikomu šo je nadvoršen. Da ne gljeda svatoj.

(*Kako louzi ne bi presahlo mlijeko, nikome van kuće ne treba ništa da daje. I da ne gleda svatove*.)

---

311 Zapisala *Adilja Dokle, 30. 05. 1988.*

312 Dokle, Nazif, *Sevni bre ašik, sevni bre dušo,* Tiranë, 2004, 44-45.

- Žena što nemala mljeko trebe da jade kromit i k'savci kvaseni što prenoćevale na jene češme hubave.

(*Žena koja nema mlijeka treba da jede crni luk i kvašeni hljeb koji je prenoćio na nekoj dobroj česmi*.)[313]

- Žena trudna ne trebe da jade piperika, će i bide ljuto ludo.

(*Trudnica ne treba da jede paprike, jer će joj beba biti ljuta.*)

- Žena trudna ne trebe da gljeda ogin, da ne mu iljizaje malovomu šo a će rodi bruke.

(*Trudnica ne treba da gleda u vatru, jer će djetetu koje rodi izlaziti ospe, „bruke"*.)

- Ako se kara trudna žena će i bide dejče, ako traje će i bide dete. Ako i se spije trudni ženi i je dete, ako ga tera da rabota i je dejče.

(*Ako se trudnica svađa, rodiće djevojčicu, ako pak ćuti rodiće dječaka. Ako joj se spava, rodiće dječaka, ako joj se radi rodiće djevojčicu.*)

- Ka će jadeš pret žena trudna elji ka ti posaka jadene žena trudna trebe da i dadeš. I ostanuje merak i može da go frlji. Za tija ostanaf laf; „Će go frlji goljiče" za ljuđi što se prokudni.

(*Ako jedeš pred trudnicom i ako ti to što jedeš potraži ona, obavezno joj treba dati. Ostaće joj merak i može da pobaci. Zato je ostala izreka: „Po baciće bebu" za ljude koji su prokudni.*)

- Tomua šo ne i daf, šo je tuč čujek, a nejdzi, ženi trudni i ostanalo merak veljet će mu pušti glušci i dete će i ostane ljepkavo (so ljepke).

(*Onome koji joj nije dao, a tuđ je čovjek, a trudnici je ostao merak, kažu pustiće mu miševe, a dijete će ostati pjegavo*.)

- Žena trudna ne fela da ga preskočet, dete će i se udavi so popuk šo mu se opkoljuje ka juže vo grlo.

(*Nije dobro preskočiti trudnicu, jer će joj se dijete zadaviti pupkom koji će mu se oviti kao uže oko vrata*.)

- Žena šo se muči mlogo, šo ne može da rodi, da ga prekoči muž svoj će rodi.

[313] Ispričala Đulzada Dokle, 25. 11. 1984.

(*Trudnica koja se mnogo muči, koja ne može da rodi, ako je preskoči njen muž, rodiće brzo*.)[314]

- Noća žena trudna će go turi puas i će go staj naokolo krevat da se čuva ot Sotona. Se stava metla zad vrata zanagore. Pot tron se stavaje grebene, a pot glava nošče. Ot nih se plaši Sotona.

(*Noću trudnica će skinuti pojas i staviće ga oko kreveta da je čuva od Satane. Stavlja se i metla iza vrata neviše okrenute. Ispod trona – „drvenog greveta" stavljaju se grebeni za vunu, a ispod glave nožić. Od njih se plaši Satana*.)[315]

- Ka će se rodi dete gledaje koj elji kua će go digne, takvo će bide.

(*Kad se dijete rodi, gleda se ko će ga podignuti, jer će biti takvo*.)

- Ka će se rodi dejče će go poljaje, ako je so dva tifa, po nego će se rodi dete.

(*Kad se rodi djevojčica, pogledaće je i ukoliko ima dupli potiljak poslije nje rodiće se dijete*.)

- Žena ka će rodi, duri šes nedelje, ne trebe da praća ljuđi se će i izbega mljeko.

(*Kad se žena porodi, prvih šest nedjelja ne treba da ispraća ljude, jer će joj mlijeko pobjeći*.)[316]

- Ka se raduje ogin, će ti dojde nekoj. Se veli: „za hair nekoj će ni doje."

(*Kad se oganj 'raduje', doći će nekoj. Tada se kaže: „Neka je za hair neko će nam doći."*)

- Ludo ka će mete na akšam, nekoj će dojde.

(*Kada dijete mete u akšam, neko će doći*)

- Ka će zabrajš ložica na sofra, ka će digne sofra, nekoj će ti dojde.

(*Ako zaboraviš kašiku na sofri, kad se sofra pospremi, neko će doći*.)

---

[314] Ispričala Vajda Hajredini, Borje, 05. 08. 1991.

[315] Ispričala Adilja Dokle, Kuks, 5. 2. 1983.

[316] Ispričala Verda Uka, Borje, 12. 04. 1992.

- Ka će pečeš so vrnik, koljko žara će se podubet, toljko musafiri će ti dojdet.

(*Kad pečeš na sač, koliko se žara podubi, toliko će ti musafira doći*.)

- Ka se slušaje kokoške, će dojde nekoj.

(*Kad se kokoške „slušaju“, doći će neko.*)

- Ako preskoči konopec muž, juže elji vrfka, trudni ženi ludo šo će rodi će i se udavi se popuk na šiha mu se vrti.

(*Ako muž presoči konopac, uže ili vezicu, trudnici će se dijete udaviti jer će mu se pupak obaviti oko šije*.)

- Ka će siješ da ostajš ne dosijano, ima da te najde nešto lošo.

(*Kada siješ i ostaviš nešto nedosijano snaći će te nešto loše.*)

- Decam na zaranke, na akšam, ne davaj ljep, će ti umre mati.

(*Djeci na zaranak, na akšam, nemoj davati hljeb, jer će ti mati umrijeti.*)

- Zrno šo kurtuljisuje ot sito, je hubavo da mu go dadeš tomua što mu se faća močaljka.

(*Zrno koje se izdvoji iz sita, dobro je da se da onome ko ima problema sa mokrenjem*.)

- Ka će umre starešina, za jena godina piljića da ne piljiš, seme da ne davaš, da ne vapcuješ.

(*Kada u kući umre starješina, godinu dana ne treba piliti kvočku, ne treba davati sjeme, ne treba ništa bojiti*.)

- Ne biduje da brojš dzvezde se će ti iljezet bradajce.

(*Ne treba brojati zvijezde, jer će ti izbiti bradavice.*)

- Žar ka će se izdubi nanoge, nekoj žar dl'g, ka će kladeš ogin, nekoj će ti dojde.

(*Kad se žar podubi naviše, neki duguljast žar, dok ložiš vatru, neko će ti doći*.)

- Ka uviva kuče sproti nekua kuća, vo taja kuća nekoj će umre.

(*Kad pas zavija prema nekoj kući, neko iz te kuće će umrijeti*.)

- Sme zabrajlje ložica pot tavoljina, će ni dojde nekoj.

(*Zaboravili smo kašiku ispod stola, neko će nam doći*.)

- Ako se prozevaš sproti sofra, šejtan ti go jade jadene.

(*Ako se prozevaš prema sofri, šejtan ti uzima hranu.*)

- Kon i kuče da te prok'vnet je mlogo lošo i ne mož da viđiš hair. (*Da te prokunu konj i kuče, mnogo je loše i ne možeš imati haira*.)

- Ne biduje da se šišaje voćke ka se razvivaje, će obelješ brgo.

(*Nije dobro da se voćke kršu u beharu, jer ćeš brzo posijediti.*)

- Ne biduje da čuva čift petlji vo kuća.

(*Nije dobro da u kući držiš par pijetlova.*)

- Ka će ti pane ljep ot usta, dušman ti go zef. Zemi go ot zemna, ne obrišen, odma da go stajš vo usta.

(*Kad ti hljeb ispadne iz usta, dušman ti ga je uzeo. Uzmi ga sa zemlje neobrisanog i stavi odmah u usta*.)[317]

- Ako viđiš vo son drva, će ima mreška. Ako ti ge ostaj vo kuća će bide mreška vo kuća, ako gi zeme nadvor, mreška će bide vo komšije.

(*Ako vidiš u snu drva, biće neka smrt. Ako drva ostanu u kući, smrt će se dohoditi u kući, ako budu vani, smrt će biti kod komšije.*)

- Kvas ne se dava se ne se m'ti mljeko. Stoka će sekne mljeko. Mljeko se praj ćambur (ka urda) i udara duša.

(*Kvas se ne daje jer se onda mlijeko ne muti. Stoka prekida davati mlijeko Mlijeko se pravi ćambur – „surutka" i miriše*.)

- Ako projdeš po pot željka, će se naprajš dejče.

(*Ako prođeš ispod duge, postaćeš djevojčica.*)

- Ka ne mu se palji ogin mužu, ne volji žena.

(*Ako se vatra ne pali mužu, onda ne voli ženu.)*

- Ako obječeš čorap naopako, će menaš žena.

(*Ako čarape obu ješ naopako, promijenićeš ženu*.)

- Ka ne i se palji ogin ženi, ne i se radualje ka se rodila, zašto bilo dejče.

(*Kad se ne pali vatra ženi, nisu joj se obradovali kad se rodila, pošto je bila djevojčica*.)

- Ka će jadeš ako ti pane reza ot tepsija pret tebe, imaš da mužiš, da davaš.

[317] Ispričala Arza Koza, 86 godina, Kuks, 4. 12. 1984.

(*Kad jedeš, ako reza od tepsije padne ispre tebe, imaš da udaješ, da vjeriš*.)

- Ka će ti iljeze mrtva k'na (ka pocrnuje prs malo pot koža) nekoj će umre. Ako ga setiš vo kuća svua, nekoj će umre ot kuća. Ako go setiš nadvor ot kuća, će umre nekoj što ne je ot kuća.

(*Kad ti iskoči mrtva kana – kad prst pocrni malo ispod kože – neko će ti umrijeti. Ako je primijetiš u kući, neko će iz kuće umrijeti. Ako je primijetiš vani, umrijet će neko izvan kuće*.)

- Ka će se okine zvezda veljet „Se omuži jena zvezda."

(*Kad zvijezda padne, kažu: „Udala se jedna zvijezda"*.)

- Dejka ne biduje da zeme kokoška i metla ot rodnina, će i se rađaje dejčića.

(*Nije dobro da djevojka uzme kokošku ili metlu iz svoga roda, jer će rađati djevojčice.)*

- Krava ka ne voduje jeno dve-tri godine će i turaje vo uši kovčeđića. Starke ka će pljetvime nive će gi tražime i će gi bereme.

(*Kada krava ne vodi dvije-tri godine, u uši joj se stavljaju bubamare. Starije žene dok plijevimo njive od korova, tražimo bubamare i sakupljamo ih*.)

- Ka će ti iljeze mrtva koska, da ti ozdrave trebe da ti ga ližne posmrtniče.

(*Kad ti se pojavi mrtva kost, kako bi ti ozdravila treba da je poližne posmrče*.)

- Ne biduje da pijet dvajca odjenoš se jeden pije voda, jeden krf.

(*Nije dobro da odjednom piju dvojica, jer jedan pije vodu a drugi krv.*)

- Ako sediš so jen čorap obujen, so jen sobujen, će ti umre žena.

(*Ukoliko sjediš obuven samo sa jednom čarapom, žena će ti umrijeti)*[318]

- Ka se muči žena na rađane, da i se oljediči rađane, vo Orešek, i davaje voda na benebreg elji trebe da ga preskoči muž svoj.

[318] Ispričale Adilja Dokle, rođena u Borju 1914. godine i Đulja Dokle, rođena 1949. godine, Kuks, 07. 09. 1990.

(*Kad se žena muči na porođaju, kako bi joj se olakšalo, u Orešeku joj daju vodu ili benevrek, ili treba da je preskoči njen muž*.)[319]

- Žena što ne rađa trebe da se provira kroz grmoj. Ka će se provre ako iljeze nekua životina će rodi ako ne, ne rađa.

(*Žena koja ne rađa treba da se provlači kroz grmlje. Dok se provlači kroz grmlje, ako iskoči neka životinja rodiće, ukoliko ne, neće roditi*.)

- Jenojdzi što ne i trpet deca, da i trpet trebe da go rodi vo tepsia. (*Žena kojoj umiru djeca, treba da rodi u tepsiji*.)

- Ženi što ne i trpet deca trebe da zakolje jagne. Da izede meso, koske nepanato na zemna da gi zakope negde.

(*Ženi kojoj djeca umiru, treba da zakolje jagnje. Da meso pojede, a kosti, koje prije toga nisu dodirnnule zemlju, zakopa*.)

- Da utepaš zmija so stapče jadejeći žaba, da ga otmeniš žabata, stapčeto, poslje, praj hubavo za tija šo se bovni ot vija.

(*Da ubiješ zmiju štapom dok jede žabu, da spasiš žabu, poslije je taj štap dobar za one koji boluju od padavice*)[320]

- Da utepaš ješ so stapče i stapčeto da go stajš vo koljepka ot deca što ne trpet, će zemet da trpet.

(*Da ubiješ ježa i štap staviš u kolijevku u kojoj leže djeca „koja ne trpe“, koja umiru, neće više umirati*.)[321]

- Ka će se svrši tkajene, ka će go presečet tija šo se tkalo, tuje dejka što tkala ne trebe da sedi da gljeda, da ne i se sečet svatoj, ka će se muži.

(*Kad se završi sa tkanjem, dok se sječe ono što je izatkano, nije dobro da tu bude i da to gleda djevojka što je tkala, jer će joj se svatovi „presjeći“ kad se bude udavala.)*[322]

---

[319] Ispričala Ljulje Memiši, rođena u Orešeku 1935, sa osnovnom školom, Orešek, 12.06. 2002.

[320] Ispričao Demir Koza, rođen u Borju 1939. 22. 07. 1984.

[321] Ispričao Demir Koza, rođen u Borju 1939. 22. 07. 1984.

[322] Ispričala Hazbija Aledini, Kuks, 04. 10. 1988.

- Krpče šo vrzujet usta dženazetu, je hubavo da go čuvaš i da go dadeš nekujemu šo ima đuć (< alb. *gjykim*, suđenje) da im se vrze usta tijam što go sudet.

(*Mahrama kojom se vezuju usta mehrumu, umrloj osobi, dobro je da se čuva i dobro je da se da nekome ko ima suđenje, jer će se zavezati usta onima koji mu sude.)*[323]

- U Dnevniku Sejdije Dokle od 06. 06. 1949. godine nalazimo ovaj zapis: „6 maj, den Đurđevden. Na uranik ne sme bilje pošto nema kave i šećer. Deneska je petok. Stari kažujet da vo petok ne čini Đurđevden. Elj panaf, će bide sušna godina."

(„*6. maj, dan Đurđevadan. Nismo išli na uranak, pošto nema kafe ni šećera. Danas je petak. Stari kažu da nije dobro kad Đurđrvdan pada u petak. Čim je pao u petak, biće sušna godina*.")

Nefela, (tabui)

Nefela je (tabu je):

- *Preskok (preskakanje)*
- Da menaš ložica se će menaš žena.

(*Da promijeniš kašiku, jer ćeš promijeniti ženu.*)

- Da preskočiš žice. Da gi preskoči dete, će mu se seče močalj-ka, ako je dejče, ne mu je hubavo za zdravje.

(*Da preskočiš žice. Da ih preskoči dječak, imaće problema sa mokraćom, ako je dje- vojčica nije joj dobro za zdravlje..)*

- Da brojš zvezde, će ti iljezet bradajce.

(*Da brojiš zvijezde, izaći će ti bradavice.*)

- Da se gledaš vo ogljialo, će mrdneš ot um.

(*Da se gledaš u ogledalu, poludjećeš.*)

- Da ga izpoštiš polojna glava i polojna da ga ostajš, se će ga k'saje kučića taja što se pošti.

(*Da biskaš polovinu glave a drugu polovinu ostaviš, uješće te psi*.)

[323] Halima Hodža, rođena 1918. Nepismena. Kuks, 02. 04. 1984.

- Da čuvaš čifti petlji vo kuća. (*Da čuvaš par pijetlova u kući*.)
- Da utepaš srna (košuta). Ona go gljeda s'nce pravo i žela.
(*Da ubiješ srnu. Ona sunce gleda pravo i plače.*)
- Da šukaš vo kuća. Stoka seknuje mljeko.
(*Da zviždućeš po kući. Stoka će skratiti mlijeko.*)
- Da obljičaš nešto izgoreno haljište se se beret tujbejarebi.
(*Da obučeš izgorjelu odijeću, jer se okupljaju šejtani*.)
- Da se gledaš vo voda. (*Da se gledaš u vodi*.)
- Da frljiš smetište po ikindija. (*Da bacaš smeće iza ikindije*.)
- Da rabotaš vo petok. (*Da radiš u petak*.)
- Da gaziš trohe. (*Da gaziš mrvice hljeba, trohe*.)
- Da frljiš troha. (*Da baciš mrvicu*.)
- Da gazneš troha. (*Da nagaziš mrvicu*.)
- Da udriš žena so streljica, so mahaljka elji so vreteno, ka će rađa će se muči i će rađa sve dejčića.
(*Da udariš ženu strijelicom ili vretenom, kada rađa mučit će se i rađat će djevojčice.*)
- Da sediš na prak na akšam.
(*Da u vrijeme akšama sjediš na pragu kuće*.)
- Da sediš pot streha na akšam.
(*Da sjediš pod strehom u vrije- me akšama*.)
- Da obesiš hališta so glava nadolu.
(*Da odijeću okačiš naopako*.)
- Da cepiš drva na akšam. (*Da cijepaš drva u akšam*.)
- Da gaziš debunke. (*Da gaziš opiljke drveta*.)
- Da pljeteš elji šiješ na akšam. (*Da pleteš ili šiješ u akšam*.)
- Da pereš vo tornik i vo petok. (*Da pereš u utorak ili u petak*.)
- Da se preskoči trudna, osobito muž.
(*Da se preskoči trudnica, osobito ako to učini njen muž*.)
- Da menuješ ložica ka jadeš, se će menaš žena.
(*Da promijeniš kašiku dok jedeš, jer ćeš promijeniti ženu.*)[324]

[324] Ispričale Đulja Dokle, Isma Koza, Ljulje Memiši, Kuks, 27. 04. 2003

Rituali (Obredi)

1. Odmetujene (Čišćenje, metenje)

"Ka će pane nekua boljka. Da ne vljeze vo selo, sve selo će stane da otmetuje selo (da go metet svenaokolo). Kake selo će frljaje pčenica, kake nadvor pepef i će vikaje: 'Vasfijo (boljezu), hajde, te vikaje da te jahnet na crno magare da ideš preko Crno More.' Da spaset ot boljez će gi prohođaje po nat ogin, kroz obruč ot kamen vodenički. Da ne gi fati bolez".

(„*Kad udari neka bolest. Da ne uđe u selo, svi ustaju da počiste selo, da pometu naokolo. Prema selu će bacati pšenicu, prema vani pepeo i povikaće: 'Vasfijo (misle na bolest), hajde, zovu te da te uzjašu na crnog magarca i da ideš preko Crnog mora.' Da se spase bolesti, svi prolaze iznad vatre, kroz obruč vodeničkog kamena. Da ih bolest ne uhvati.*")[325]

2. Preskakanje vatre kroz željezni obruč vodeničkog kamena, pijenje mlijeka od magarice[326]

„Imaše jen boljez vo Borje. Čitavo selo ne sobralje na Kamen Dišoski. Ne sobrala Ademica Godžoska. I svi, da ne ne fati boljez, će ne preteraje kroz obruč i poslje će preripame jen ogin i poslje će ni dadet mljeko ot magarica. Ovja bilo okolo trijesta godina. Toga Ljulja ne mi bila još rodena. A na večer će otmetujeme selo da ne vljeze bolez. Ka će go fatet 5-6 žene starešine ot Brce sve naokolo jope dur Brce ot ke go zamelje. Će metet za nadvor i će vikaje: 'Vasfijo, hajde natuari, otidohme. Hajde Vasfijo, će te jahneme na crno magare.'"

(„ *Bila neka bolest u Borju. Svo se selo okupilo na Kamen Dišoski. Okupila nas je Ademica (Ademova žena) Godžoska. I sve nas, kako bi se sačuvali bolesti, provlače kroz obruč i tjeraju da*

[325] Ispričala Adilja Dokle, nepismena, rođena u Borju 1914, Kuks, 11.04. 1977.
[326] Nazif Dokle, *Jehona* ..., isto, str. 40.

preskočimo vatru, potom nam daju da pijemo mlijeko od magarice. Ovo je bilo oko tridesete godine. Tada mi Ljulja još nije bila rođena. A navečer smo metlama čistili selo kako bolest ne bi ušla. Krenuće pet-šest žena, starješine, od Brca sve uokolo opet do Brca odakle su i započele. Metlom će mesti prema vani i vikati: 'Vasfijo, hajde natovari, odosmo. Hajde Vasfijo, ti ćeš jahati na crnom magarcu'.“) [327]

3. Ka će se zapalji nekua kuća elji ka će pane ogin negde, da se branet, za ke nego će metet iće mahaje sito.

(*Kad se zapali neka kuća ili kad zahvati vatra negdje, kako bi se odbranili, prema njoj će mesti i mahati sitom.*)[328]

4. Mlanesti ka će ga slezet ot kona, će i fuknet pot duak jeno dete, dete trebe da bide pokrijeno so nešto svetno da ne go pozne i da ne go viđi mlanesta. Mlanesta će mu dade detetomu nešto, čorape elj nešto drugo.

(*Nevjesti, kad je skinu sa konja, ispod duvaka primaknu dijete. Dijete treba da je pokriveno nečim crvenim kako ga nevjesta ne bi prepoznala. Nevjesta će dijete darivati, čarapama ili dr.*

5. Ka će se izparti dejka šo se muži, trebe da i se operet haljišta. (*Kada se isprati djevojka koja se udaje, treba joj oprati veš.*)

6. Vo Šištejec i vo Borje, vo s'bota, na k'na, ka će iziljizaje ljuđi, jena dejka, šo ima oca i matere će i gi polazi dejki šo će se muži haljišta mlanestečke, će ga stramujeme i će ga popujeme.

(*U Šištejecu i Borju, u subotu, na dan kane, kad odu svi ljudi, jedna djevojka kojoj su živi roditelji, probaće nevjestinsko ruho, kasnije će „stramovati“ i pjevaće joj.*)[329]

7. Turenica ga praćaje so kovđeci natuarene naopoako, so noge nagore. Ka će iljeze ot ke
muža će ga otvori i će ga zatvori vrata 3 puti. Ako ne može da ga zatvori vrata će frlji tri kamenčića. Će frlji jeno krpče na put.

[327] Ispričala Arza Koza, 12. 12. 1984. Nepismena. Rođena u Šištejecu 1902. god.
[328] Ispričala Adilja Dokle, rođena u Borjue 1914. Kuks, 12. 05. 1980.
[329] Lena Baša, rođena u Šištejecu 1965, sa srednjom školom. Kuks, 14. 12. 1984.

(*Raspuštenicu ispraćaju sa sanducima natovarenim naopako, sa „nogama“ naviše. Kada izađe iz muževljeve kuće, triput će otvoriti i zatvoriti vrata. Ako ne može zatvoriti vrata, baciće tri kamička. I jednu mahramu će baciti na putu.*)[330]

8. Vo gluha doba se stavaje daroj vo kovček. Trebe da i gi stava muško dete (malovo elji golemo). Prf dar šo se redi, šo se tura vo kovček trebe da bide bef. Kroz daroj se frlja šećer i oriz.

(*U gluho doba stavljaju se darovi u sanduk. Treba da ih stavlja muško dijete (malo ili veliko). Prvi dar koji se poređa, koji se stavlja u kovčeg treba biti bijele boje. Kroz darove baca se šećer i riža – oriz, pirinač*.)

9. Ka će dojde laf za dejka šo ga davaje, ona će trne prepljet. Dolu pljetenice ne gi pljete dukraj. Će pušti čučka kosme na obedve pljetenice.

(*Kada stigne riječ,laf, za djevojku koja se vjerila, ona skida ple tenicu od novčića. Kosu ne plete u pletenice do kraja. Pustiće po loknu kose na obje pletenice.*)

10. Ka će i ide krpa dejki, ne se pljete, će se načešlja i take će gi ostaj kosme pot krpče. Će polazi bef burmulak.

(*Kad djevojci ode djevojački znak, tada ne plete kosu. Načešlja kosu i ostvi je tako ispod mahrame. Po prvi put će na glavu staviti bijeli burmulak.*)[331]

11. Da ne te vrzet ka će vljezeš novožena trebe da otključiš jen ključ sefte, šo si go kupif zaključen vo dućan, nov ključ.

(*Da te ne bi „vezali“ kad postaneš mladoženja, treba da otključaš jedan ključ sefte. Ključ koji si kupio u dućanu, novi ključ.*)

12. Da se otvrzeš, ka će te vrzet, trebe da ideš na nekoj mos i da dupniš so svrdlje nazaćruke.

(*Da se „odvežeš“ kad imaš impotenciju, treba da odeš do nekog mosta i da otvaraš rupu svrdlom rukama iza leđa, otpozadi*.)[332]

---

[330] Ispričala Dževa Miftaralari, Borje, 12. 06. 2003.

[331] Ispričala Tudzxira Buma, 8-9. 09. 1984.

[332] Bajram Memiši, oktobar, 1984.

13. Pret šo da zajde s'nce, mlanesti, ke stramuje, će i oneset jeno dete (mlanesta prf den) i će i reče: „Mlanesto, otvori oči.“ Ona će gi otvori i će mu dade nešto detetomu.

(*Prije zalaska sunca će nevjesti, dok 'stramuje', donijeti jedno dijete koje će joj reći: „Nevjesto, otvori oči.“ Ona će otvoriti oči i nešto dati djetetu*.)

14. Mlanesti, prf noć, trebe da i ga postelje postelja jeno dete.

(*Nevjesti, prve bračne noći, postelju treba da pospremi jedno dijete*.)

15. Ka će dojdet svatoj gi frcaje so voda i so stratorec.

(*Kad stignu svatovi, prskakju ih vodom i stratorcem, jednom vrstom trave.*)[333]

16. Mlanesta trebe da skrši put, demek ne trebe da projde na tija putoj, ke prošlje svatoj. Ka će vljeze vo sinor[334] mužof, na prva voda trebe da frlji jena para.

(*Nevjesta treba da „slomi put“. Ne treba da prolazi istim putem kojim su prošli svatovi. Kada uđe u mužev sinor, treba da baci jednu paricu kod prve vode.*)[335]

17. Ka će svrši navivane, dejka (što će tkaje, dadenica) će go zeme vratilo na ramo i će zeme da trča za doma, a žene šo se tuje će ga gađaje so (g)lopke, so b'sje elji so drugo da hita pojće, da ide da izotka pobrgo.

(*Kad se završi „navijanje“ – namotavanje konca za tkanje, djevojka-tkalja, odnosno zaručnica, uzeće vratilo na rame, pojuriće prema svojoj kući, a žene koje su bile tu će je gađati loptama, busenjem ili nečim drugim kako bi pohitala i otišla da što prije izatka*.)

18. Vo Šištejec go redet dženaze. Tuđi ljuđi go redet, zn'jet pojće se ne im se meša krf. Sefte će go prašaje a mu ozdravelo tija što go boljalo, poslje će mu kažujet za živi i za mrtvi.

---

[333] Ispričala Adilja Dokle, Kuks, 20, 01. 1985..

[334] *Sinor* – atar, teritorija

[335] Ispričao Ismail Koza, rođen u Borju 1943. Kuks, 10, 08. 1987

(*U Šištejecu nariču nad dženazom. Tuđi ljudi nariču, jer više znaju i ne muti im se krv. Sefte će ga upitati da li mu je ozdravilo to što ga je boljelo. Poslije će mu kazivati o živima i o mrtvima.)*[336]

19. Ženi šo ne i trpet malove, ka će rodi trebe ne k'pano da ilje-ze nadvor i da go nazuje dete prf što će go strete i da mu predupnet uho na kamen ne mrdnat, zakopan.

(*Ženi kojoj djeca „ne trpe“, umiru mala, čim se porodi treba da sa djetetom, koje još nije okupano, izađe vani i da mu, prvi koji ga sretne, nadjene ime. Zatim treba da mu probuše uho na ukopanom kamenu, na kamenu koji se ne pomjera.*)

20. Ka ne i trpet malove jenojdzi ženi će go k'pet vo korito. Na četiri ćušina će stajet i će upaljet četirihnice četiri sveće. Svaka će go nazuje. Kua sveća će izgore najz'đno tija ime će mu ostane da mu se staj detetu elji dejčetu.

(*Kada „ne trpe“ djeca jednoj ženi, kupaju ga u koritu. Na četiri ugla četiri žene zapale po svijeću. Svaka mu da ime. Koja svijeća dogori posljednja to ime ostaje da se dâ dječaku ili djevojčici.*)

21. Tijam što ne im trpilje deca će mamet. Za dete elji dejče elj se rodilo će kažet, a ime ne mu go kažujet. Na jen kamen šo ne mr-da, još ne k'pano, će mu dupnet uho. Kamenov šo ne mrda se vika „živec“. Ka će zanosi košulja će mu ga šijet na kamenov šo go vi-kaje „živec“.

(*Oni kojima djeca „nisu trpjela“ lažu. Kazaće da li je dječak ili djevojčica, ali mu ne kazuju ime. Prije nego što se dijete okupa,na ukopanom kamenu izbuše mu uho. Ovaj kamen zove se „živec“ Ka-da dijete počne nositi košulju, na ovom kamenu će mu je sašiti*.)[337]

22. Žena što ne i trpet malove, trebe da najde gavgani ot kona pcojsanogo elji utepanogo, ne skršene što go zakopalje negde i da gi čuva, ka će i se rodi dete po nekoljko što ne i trpilje, ako i se raz-bole, trebe da go preteruje kroz ni da i zatrpi.

---

[336] Hajrizica, (supruga Hajriza Muratija), 59 godina, nepismena, iz Šištejeca, 14. 02. 1982.

[337] Ispričale Adilja Dokle i Alima Hodža, Kuks, 25 01. 1985.

(*Žena kojoj „ne trpe“ djeca treba da nađe neslomljene kosti uginulog ili ubijenog konja, i da ih čuva. Kada rodi dijete, pošto su joj dosad umirala, i ako joj se ovo razboli, treba da ga provlači kroz ove kosti kako bi joj ostalo u životu, kako bi „zatrpilo“.*)[338]

23. Ka će se rodi dete elji dejče se vari bakrdan. Varejeći ka će počet da go mešaje so streljica će pujet elji će rečet: „Vari, vari bakrdan, daj Bože još jeno“. Na ovja čas će go nazujet dete elji dejče. Na bakrdan se vikaje žene i deca. Deca jadet odvojeno ot žene, nase. Ka će dovršet, deca mešaje kape vo tepsija da im se rodi jope dete ako se prajf bakrdan za dete, elji dete ako se prajf bakrdan za dejče.

(*Kad se rodi dječak ili djevojčica kuva se bakrdan, kačamak. Kuvajući, dok ga miješaju oklagijom, pjevaju ili govore: „Vari, vari bakrdan, daj bože još jedno“. U tom času djetetu daju ime. Na bakrdan se pozivaju žene i djeca. Djeca jedu odvojeno od žena. Kad završe, djeca miješaju kape po tepsiji da se opet rodi dječak bez obzira da li se ovaj bakrdan pravio za dječaka ili djevojčicu.*)

24. Ka će jadet bakrdan, deca, ka će izedet, tepsija ga omažujet so kapa nekujemu detetu i tri puti će ga zavrtet tepsia da se vrtet deca vo taja kuća.

(*Kad se jede bakrdan, djeca, kada pojedu, tepsiju premažu ka pom nekog dječaka i tri puta je okreću da se djeca vrte u toj kući*.)

25. Kroz jen den se praj bakrdan. Na bakrdan se vikalje komšije i svuje. Bakrdan se varif za nafaka deteva. Na bakrdan zuje (vika) po kuće jetrva elji zova mlanestina što rodila. Na bakrdan se vikaje i deca.

(*Nakon jednog dana pravi se bakrdan. Na bakrdan se pozivaju komšije i rodbina. Na bakrdan po kućama poziva, „zuje“, „vika“, nevjestina jetrva ili zaova. Na bakrdan se pozivaju i djeca*.)

26. Bakrdan go varet stare. Dete će go nazuet na bakrdan. Nekoj će mu staj jena čučka cveće i će mu go kaže ime što mu go rešilje stari mešajeći bakrdan. Na prvo ludo dar se nosif na prgljen a na drugete na bakrdan.

[338] Đulja Dokle, Kuks. 20. 11. 1992.

(*Bakrdan kuvaju stare žene. Dijetetu nadijevaju ime tog dana. Neko će staviti buket cvijeća i kazat će ime za koje su se odlučili stariji miješajući bakrdan. Kad je prvo dijete nosi se dar na prgljen – „babine“, a za ostalu djecu na bakrdan.)*[339]

27. Kad se rodi prvo dijete a zatim umre, nevjesta oblači novo ruho, dotad neobučeno. Odlazi kod roditelja. Ispire dojke nečim što je vrlo gorko. Sutradan, rano ujutro, vraća se kući. Ako joj roditelji žive daleko, obavezno mora još te noći napustiti kuću. Odlazi negdje u obližnje selo ili se vraća kod muža.)[340]

28. Ka će ide vo rodnina louza, ako i žela ludo će go fuknet vo noćfi tri puti će go zatvoret i će go otvoret i će trnet za kuća mužova. I svaka vrata će ga zatvoret brgo da ostane huj vo rodnina.

(*Kad ode u svoju rodbinu lauza, i ako joj beba plače, staviće je u naćve tri puta,zatvoriće ih i otvoriti, i krenuće prema muževoj kući. I svaka vrata će zatvoriti brzo kako bi ljutnja ostala u rodbini*.)

29. Još ne rodeno ludo, dete elji dejče bilo, 6 nedelje vo latica sme go zavivalje. Još ne rodeno mu se gotvile: vrfka, ložniče, pekrivač, 2 peljene i jeno krpe.

(*Dok dijete još nije rođeno, šest nedjelja u latice smo ga povijali. Dok dijete još nije rođeno, pripremali smo mu: vezice, prostirku od kože, prekrivač, dvije pelene i jednu mahramu.*)

30. Ludo trebe da se zarani na metla i na lopata. Na lopata će mu stajš jadene, će mu go pribljižeš ke ustiče so metla će mu go džorneš. Vake se zaranuje da ne prebira, da jade svešto.

(*Bebu treba početi hraniti preko metle i lopate. Na lopati se postavi jelo, približi se ustima i ugura metlom. Ovako se počinje hraniti kako ne bi probiralo, kako bi jelo svašta.*)

31. Ludo ka ne zbori, trebe da mu zemeš vo vodenica brašence šo iliza ot kamen vodenički i da mu go turiš vo jadene. Elji da zemeš jen k'saj ljep ot torba cigankina, da go udriš tri puti na stap nejdzin i da mu go dadeš vo jadene.

---

[339] Adilja Dokle, Kuks, 24. 06. 1988.

[340] Ispričao Džemal Točila, nastavnik, Novo Selo, 13. 09. 1987.

(*Kada dijete kasni u govoru, treba da uzmeš malo brašna sa vodeničkog kamena i da mu staviš u jelo. Ili da uzmeš zalogaj hljeba iz torbe Ciganke, triput da ga udariš na njen štap i da mu to staviš u jelu*.)[341]

32. Prgljen se prajf duri treća nedelja. Louza[342] će stane će ide na voda so jeno dete ot kuća i so svekrva. Će opere čorape muške, će frcne voda vo grđi, na noge za mljeko da ima. Ka će se vratet će zastavaje ludo vo koljepka. Dete šo bilo so nah na voda će go zakoljeba so g's da ne žela. Mati ruljekova će mu dade pare detetomu. Jope ludo će go stajet vo tron i louza će ljegne pri nego promeneta. Ludo se pokrivalo so čuparka.

(*Prgljen, „babine", se pravi čak treće nedjelje. Lauza bi ustala da ide na vodu sa jednim djetetom iz kuće i sa svekrvom. Opraće muške čarape, grudi će poprskati vodom, isto i noge kako bi imala mlijeko. Kad se vrate kući, dijete će staviti u kolijevku. Dijete koje je bilo sa njom na vodu zaljuljaće bebu zadnjicom kako ne bi plakala. Majka bebe će ovom djetetu dati neku paru. Bebu će ponovo stavitu u postelju i lauza će legnuti pored njega odijevena. Beba se pokrivala čuparkom – „prekrivačem"*.)

33. Ka ne hodi ludo će soberet treske ot tri buništa i će go navežet ludo i će go hodet dvehnice za ruke duri prak. Na prak će gi crapnet treskete so sekira, će projde dete preko nih i će gi izgoret, da mu projde strah, da mu se seče bastret.

(*Kada dijete ne hoda, sakupiće grančice sa tri bunjišta, natovariće dijete i dvije žene će ga rukama voditi do praga. Na pragu će te grančice skratiti sjekirom, dijete će preći preko praga. Grančice će zapaliti da dijete prođe strah, da se opusti.*)

34. Što ne zbori ludo, će stajet ljep na klopotaljanke (trepetarke) i će mu go dadet da go izede da zazbori.

(*Kad dijete ne govori, staviće hljeb na trepetliku, „trepetarke" i daće mu da ga pojede*.")

---

[341] Ispričala Verda Uka, 55 godina. Borje, 13 juni 1981.

[342] Louza, lauza – naziv za porodilju u prvih šest nedjelja nakon porođaja. (*prim. S. I.)*

35. Ka će im trneš z'p decam malovem, da go stajš vo ljep i da go frliš kučetu i će rečeš: „Na kuče koske, na mene zlaten.“ da ne go boljet z'bi.

(*Kad maloj djeci izvadiš zub, da ga staviš u hljeb i da ga baciš kučetu i da kažeš: „Kučetu kosti, meni zlatan“. Kako ga zubi ne bi boljeli.*)

36. Detetu, da mu t'rnet huj, go šišaje. (*Kako dijete ne bi bilo ljuto, šišaju ga*.)[343]

37. Ka će i umre prvo ludo ženi (mlanesti) ot ka će se zakope, će se napromeni i će polazi nešto. Toja noć će ide ke roda. Će noćeva. Utreto će se vrati doma još ne ogrijano s'nce.[344]

(*Kad nevjesti umre prvo dijete, nakon pokopa, ona će promijeniti odijeću, obući će nešto novo. Te noći odlazi u kuću roditelja gdje će i prenoćiti. Sutradan, prije izgreva, vraća se u kuću muža.*)

38. 1952. godina je zapamćena po neobično velikoj suši. Na početku ljeta, u borskoj džamiji, uz učešće svih učenika škole, obavljena je molitva kako bi se spasili ove prirodne nesreće. Nakon dove (molitve) izveden je ritual *hojlije* za koje se vjeruje da dozivaju kišu. Grupa mladih praćena od strane nas učenika sa jednom dodolom (strašilo u obliku čovjeka, napravljeno dronjcima na grani) obilazi sve izvore oko sela i unutar sela kvaseći dodolu pjevajući: „Hojlji dadajli. Ćizep dupešik. Minarike driteri.“ Kasnije, kad sam se počeo baviti tradicijom, shvatio sam da se radi o varijanti deformisanih stihova na albanskom: „Holji, dadajli, qitna, Zot, nji pikë shi, të na rritet drithi i ri.“ („*Hojlijo, dadijo, baci nam, Bože, jednu kap kiše, da nam porastu usjevi*“).

U svom Dnevniku Sejdi Dokle, za dane 8. i 9. 05. 1952. godine ovaj događaj je opisao ovako: Deneska, na pladno, sme se bralje vo džamija da činime dova za doš. Mola Redžep ni činif. Svi došlje malovo i goljemo. Povna džamija bila. Suša goljema.

[343] Ispričala Adilja Dokle, 29. 01. 1982.

[344] Ispričala Aljima Hodža, 67 godina iz Borja. Kuks, 30. 04. 1984.

(*Danas u podne okupili smo se u džamiju da učinimo dovu za kišu. Mola Redžep je učio. Svi su došli, malo i veliko. Džamija je bila puna. Velika suša*.)

Deneska, vo sabah, jope dova sme činilje. I fčera prajlje Hojlija, isto za doš.

(*Danas, u sabah, opet smo činili dovu. I juče su pravili Hojliju, isto za kišu.*)

39. Ka će viđiš loš son noća, trebe da se vratiš na druga strana. Će popljukneš i će rečeš tri puti: „Sajbijence, vo kamen i vo drvo; vo kamen i vo drvo! Sajbijence lošoština ot mene da mi ga trneš!“ Ka će staneš će ideš na češma, će turiš da se miješ i će go kažeš son šo si go videf i će rečeš tri puti: „Sajbijence sonof šo som videf po voda da ide. Loši sonoj voda da gi zeme.“

(*Kada vidiš loš san noću, treba da se okreneš na drugu stranu. Da pljuneš i triput izgovoriš: „Bože, u kamen i drvo, u kamen i drvo! Bože, zlo od mene otjeraj!“ Kada ustaneš i odeš na česmu, da se umiješ i da kažeš san koji si vidio i izgovoriš tri puta: „Bože, ovaj san koji sam vidio neka po vodi ide. Sve loše snove neka voda ponese!“*)[345]

40. Vo Gora mlaneste gi šaret so točilo: Će upaljet trndafilj, elji metla brezova. Nat plaven će stajet sekira. Čadot šo iljiza ot nih se toči i se praj točilo.

(*U Gori nevjestu uljepšavaju točilom. Zapaliće ružu, trndafil, ili brezovu metlu. Na plamen će staviti sjekiru. Gar koji izlazi od njih toči se i od toga se pravi točilo.*)

- Će i stajet k'na mlanesti (će ga našaret), poslje će izšaret ruke sve k'narice.

(*Nevjesti će staviti kanu. Našariće je. Poslije će joj k'narice, žene i djevojke koje je šaraju, išarati i ruke.)*

- Mlaneste gi šaret na obrazi: kola, na brada: zvezdica, na čelo: hajmalia. Vo Šisšejec šarilje ruke i noge.

(*Nevjeste šaraju na obrazu: kola, na bradi: zvijezdica, ne čelu: hamajlija. U Šištejecu su šarali i ruke i noge*.)

[345] Đulja Dokle, rođena 1949. u Borju, Kuks, 30. 12. 2007.

- Sevap bilo da se mažeš so boja. Vo Zapod i vo Pakiša boja za k'na ga prajet ka vo Borje. Ka i šaret mlanesti k'na svi će gi našaret so k'na.

(*Bilo je sevap šarati se bojom. U Zapodu i Pakiši boju za kanu su pravili isto kao i u Borju. Kad se nevjesti stavlja kana, i ostali stavljaju*.)

- Ka i stavaje k'na dejki šo ga prajet za mlanesta i pujet.

(*Kad djevojci koju pripremaju za nevjestu stavljaju kanu, pjevaju joj*.):

„Sivni topoj na more pucaje
Ljepi Ajši k'na postavame
K'ndevojko, k'na ti stavame.
Ovoj k'na ot babeta te dvoji
Teljdevojko, teljoj ti puštame.
Ovoj teljoj, ot matere te dvojet.
Bojdevojko, boja ti stavame,
Ovoj boja, ot braća te dvoji.“[346]

40. *Pljuvačka*

U ceremoniji i svečanosti za nivo „savršenih“ prisutni bogomili pljiju u pravcu kandidata. Ovim jasno žele da se promijeni „stari čovjek“, koji je još uvijek talac demona. Odjek i priroda ovog rituala nastavljaju da snažno žive kod Torbeša Kukske Gore. Pljuvanje u pravcu zla, gotovo pretvoreno u uslovni refleks, i danas ostaje kod njih kao prvi zaštitni korak u odbrani od njega.

Pljuvanje, a naročito u lice, je jedna od najtežih uvreda i ponižavanje osobe. Ono znači neprihvatanje osobe i njeno izjednačvanje po zlu sa demonima.

- Ako se neko ispruži prema tebi, treba pljunuti u pravcu njega da ne bi ispao slabić.

[346] Prema Vajdi Hajredini, Kuks, 29. 04. 2003.

- Ako pokažeš ili dirneš sebe po tijelu neko mjesto da bi pokazao bolest nekoga trećeg, treba pljumuti u prste kako bi se izbjeglo da bolest pređe na vas.

- Ako vidiš nekog čovjeka izuzetno zdravog, lijepog, razvijenog, kako ga ne bi urekli treba reći „mašalah“ i pljunuti u nokte prstiju desne ruke.

- Ako imaš sumnju da neko ima „urokljive oči“ i da može ureknuti dijete koje imaš kod sebe, kad on okrene leđa i udalji se, treba pljunuti više puta u pravcu njega.

- Ako neko dok mete dodirne nogu metlom, treba pljunuti prema metli više puta, inače nećeš porasti dovoljno.

- Ne treba se buditi nakon izlaska sunca, jer te sunce može pljunuti a to nije dobro.

- Kad nešto loše sanjaš, treba se okrenuti na drugu stranu. Treba pljunuti zaredom nekoliko puta i izgovoriti: Bože, po kamen i po drvo, po kamen i po drvo.“

41. Komplet rituali vezani za dane u godini koji se proslavljaju u Gori kao Đurđevden, Stretljeto, Krstofden, Mitrovden, Božić, Stretzima, Vodice, Duanice, Ljetnici, Babe, Atanas, Sultan Nevruz, Blagojec imaju naglašeni paganski karakter. U njima možeš veoma malo naći od hrišćanstva, kao što se sa ovim praznicima dogodilo i u nekim oblastima Bugarske, gdje je, kao što je poznato, cvjetao bogomilizam,[347] ili je bio prisutan islam.

Svjedoci smo da proslava ovih dana obilježenih u narodnom kalendaru, nikada nije osporavana od muslimanskih zvaničnika, iako ovdje nema ništa od Islama, misao nas vodi u objašnjenje imena „poturi“ sa onim „ni muslimani ni hrišćani.“[348]

Ostala odstupanja od hrišćanstva i islama, a što čini čistu herezu: vjerovanje u vradžbine, isceliteljske sposobnosti mjesta, predmeta (grobalja, turbeta, crkava i dr.) koje posjećuju hiljade nevoljnih hodočasnika ili zaštitna uloga talismana, hamajlija (pisanih ha-

[347] Marta Forsajt*, Slušaj, šterko,i dobre zapomni,* Sofija, 1996, str. 284.

[348] Enver Imamović, isto.

majlija) od različitih zabrinutosti sve do održanja stoke, su široko rasprostranjena.

Kultovi

Zmija:

- Ima zmija što ljeta, so krila. (*Postoji zmija koja lijeti krilima*.)
- Svaka kuća ima zmija kućna. Ona je hubava, ne k'sa. Ne trebe da ga brcneš. (*Svaka kuća ima svoju zmiju, kućnu. Ona je dobra, ne ujeda. Ne treba je dirati*.)
- Ako utepaš kućnogo smoka, će ti iljeze kućen čujek. (Ako ubiješ kućnog smuka, neko će ti umrijeti iz kuće.)
- Ot trave što se beret na „travke“ se i „zmijin luk“ i „zmijin kromit“. (*Od trava koje se beru „na travke“, 5. maja, su i „zmijin luk“ i „zmijin kromit“*.)

Voda

- Jena dejka so voloj i so sve narede ot orane se udavila ot bura goljema vo Velji Dof. Tuje ke se utepala ima jen kamen. Go vikaje „Krvav Kamen“. Ka vrne doš, ke se utepala dejkata veljet pišti. Velji Dof je kanljia. Kanljia = demek mesto go tera da bide nešto lošo tuje. Na tija mesto i Sinan se utepaf.

(*Jedna djevojka zajedno sa volovima i priborom za oranje udavila se u velikoj buri u Velom dolu. Tu gdje se ubila ima jedan kamen. Zovu ga „Krvav kamen“. Kažu, kada pada kiša, tu gdje se ubila djevojka, nešto pišti. Veli dof je kanlija. Kanlija, dakle, mjesto koje nešto tjera na loše. Na tom se mjestu i Sinan ubio.*)

- Vo Velji Dof, vo Čopur se k'palje žene i dejke bovne, šo ne rađaje. A deca šo ne možet će im nasipet voda ot Velji Dof će gi k'pet. Duri docna idalje da se k'pet dejke i žene šišteječke i će ostajet jajca varene, da gi zeme koj će projde.

(U Velom dolu, u Čopuru (slapu) kupale se bolesne djevojke i žene nerotkinje. A onima koje to nisu mogle, djeca bi zahvatala vodu iz Velog dola i kupala ih. Čak do kasno išle su i djevojke i žene iz Šištejeca da se tu kupaju i ostavile bi kuhana jaja, da ih uzme neko ako tu slučajno naiđe.)

- Žene što nemalje mljeko, ot večer će stajet jeno parče ljep na Češmiče, na Krs, da se nakvasi i utre da go izedet.

(*Žene koje nisu imale mlijeka, još s večeri bi ostavile neko parče hljeba na Češmiče, kod Krsa, da se nakvasi kako bi ga sutradan pojele*.)[349]

- Putnicam, košulja, šo turalje toja den što će trnet za na put će im ga operet so studena voda.

(*Košulja koju putnici, pečalbari, skinu onoga dana kada polaze na put, opraće studenom vodom*)[350]

- Ka će se vratiš ot grobišta doma na nekuje dženaze, trebe prvo da omiješ ruke.

(*Kad se vratiš kući sa dženaze, najprije treba oprati ruke*.)

Sekira (Sjekira)

- Ka sme trnalje za na asker, nana Ramojca, preprečila pret prak jena sekira. Poslje ga nakvasi so đugum i poslje ne ostaj da preskočime prak i sekira nakvasena.

(*Kada smo krenuli u vojsku, nana Ramojca preprečila ispred praga jednu sjekiru. Poslije je nakvasila džugumom i ostavila nas da preskočimo prag i sjekiru pokvašenu.*)[351]

- Ka praćaje, askeri elji putnici, će preskočet sekira nakvasena so sečilo za nagore. (*Kada ispraćaju vojnike ili pečalbare, preskočiće nakvašenu sjekiru sa oštricom okrenutom naviše.*)[352]

[349] Adilja Dokle...
[350] Adilja Dokles, 5. 05. 1983
[351] Sabahudin Dokle, rođen 1942. Inženjer. Kuks, 11, 12. 1984.
[352] Adilja Dokles, 5. 05. 1983.

Kopriva

- Prve koprive, ka će se varet, se davaje decam so nošče tri puti i sve tri puti se velji: „Bismilahe Rrahman i Rrahim, na popa ognica i groznica, na tebe zdravje i veselje."

(*Kad se vare prve koprive, daju se djeci nožićem tri puta i svaki put se izgovori:„Bismilahe Rrahman i Rrahim, na popa tifus i groznica, na tebe zdravlje i veselje."*)

- Deca i se izpravaje vake koprivi: „Koprivice, sestrice, nemoj mene da me pariš. Mati mi je trudna, za tebe je tužna."

(*Djeca se ovako obraćaju koprivi: „Koprivice, sestrice, nemoj mene da pečeš. Mati mi je trudna, za tebe je tužna."*)

Mesec (Mjesec)

- Vo pesna „Melo, melo, Zeburanče" se puje: Dzvezda denica vo skut mi panala, apa mesečina skut mi nasipala. Vo druga: Blaze s'ncu i mesecu, što se često potmladujet.

(*U pjesmi „Melo, melo Zeburanče" pjeva se: Zvijezda Danica u naručje mi pala, naručje mi napunila. U drugoj pjesmi stoji: Blago suncu i mjesecu što se često podmlađuju*.)

- Ka što som čula, tri žene, vo gluha doba, se sljeklje, iljezlje na gumno (na Gumno Vejseljovo), se moljalje i ga turilje na zemna mesečina. Ka kuknalo petlje sama se dignala nagore.

(*Kako sam čula, tri su žene u gluho doba skinule odjeću, izašle su na Gumno Vejseljovo. Pomolile se i spustile na zemlju mjesečinu. Kad je zapjevao prvi pijetao, mjesečina se sama podigla naviše*.)[353]

- Na star mesec se zajadujet koprive. Ako grije mesečina na večer, trebe da gi zajadeš na večer. Ako grije mesečina na sabah, se zajadujet na ruček.

[353] Simba Kare, 80 godina, Borje, 29. 03. 1985.

(*Dok je mjesec star, počinju se jesti koprive. Ako mjesečina grije navečer, treba ih jesti za večeru. Ako mjesečina grije na sabah, treba ih jesti za ručak*.)

- Ka će se nasipe mesec, je hubavo da snuješ, da počneš druge rabote.

(*Kad se mjesec napuni, dobro je da započneš tkati, da započneš i druge rabote.*)

- Je hubavo dete da zanosi na krnetica.

(*Dobro je da dijete počne nositi nešto novo kad mjesec počne da se krnji*.)

- Ka će se učini goljem mesec, ka će mu vljezet mesecu svetila, tijam što gi bolji nešto im iljiza hastalak namegdan.

(*Kad mjesec postane pun, kad mu uđu svjetla, bolesnima izlazi bolest na megdan*.)

- Mjesec se Gori naziva i Dedo (personifikacija) i kako bi se umirili obraćaju mu se: Dedo-oo, a si videf babeta? (*Djede, jesi li vidio babu?*).

Kosme (Kose)

- Pilje da ti napraj gnezdo so kosme će te boli glava i ne mož da najdeš iljač. (*Ako ti ptica napravi gnijezdo od kose, boljeće te glava i nećeš naći lijeka.*)

- Da čujet duša ot kosme meljaike 40 dena ne vljizaje vo kuća. Meljaike vljizaje svaki den na akšam vo kuća. (*Da osjete miris kose, meleki ne ulaze 40 dana u tu kuću. Meleki svakog dana u akšam ulaze u kuću*.)

- Da ti čuje trudna žena duša ot kosme ke ti gi goret, sve kosme će ti popanet. (*Da trudnica osjeti miris kose koja ti gori, sva će ti kosa popadati*.)

- Kosme gi zakopujet vo zid elji vo đubre. Vo kasaba gi goret pošto nemaje kede da gi zakopet. (*Kose zakopaju u zid ili u đubrište. U gradu ih gore, pošto nemaju gdje da ih zakopaju*.)

- Na krnetica mu se zimaje detetu kosme. (*U vrijeme dok mjesec nije pun, odnosno u vrijeme krnjeg mjeseca djetetu se krati kosa.*)[354]

Metla

- Ljupanu mu naprajla mađije Ljupanica i došof na metla jahnat, ka na kona ot Bosno, ke bif na gurbet. (*Ljupanu je Ljupanica napravila mađije i došao je jašući na metli kao na konju iz Bosne, gdje je bio na gurbetluku*.)
- Vjeruje se da ako te dodirne metla kojom meteš kuću ili ostatke sa sofre, nećeš rasti ako redovno ne pljuješ prema njoj.
- Vjeruje se da metla okrenuta naopako čuva čovjeka od djela zlih duhova. - Vjeruje se da metla čuva kuću od šejtana i dr.

Jajce (Jaje)

- Najčešći poklon koji se daje maloj djeci kod Torbeša Gore bio je i ostaje jaje.
- Na Đurđevdan i danas djecu kupaju vodom u kojoj je stavljeno jaje koje treba da pojede dijete koje je okupano tom vodom.
- Da joj olakšaju porođaj, ženi trudnici baca se jaje preko prsa, stomaka, između nogu do zemlje gdje se razbije.
- Prvog dana oranja, volovima, zbog napretka, razbije se po jeno jaje u čelo.
- Probušeno prazno jaje ili pola kore od jajeta, zajedno sa bijelim lukom, komadićima krzna grabljivih životinja, dijelovima njihovih rogova i sl. je najčešći predmet u buketima i nizovima protiv uroka, odnosno zlih očiju.

Vrba

Vrba se koristi za ritual *potke* koji se organizira za Đurđevdan. Naziv *Kršipotke* (od potki, grančica vrbe) koji pada 6. maja, baš za

[354] Ispričala Simba Kare, 80 godina. Borje, 29. 03. 1985.

Đurđevdan, simbolika ovog drveta u narodnim pjesmama Torbeša Gore i stavljanje njih ispred jagnjadi na dan njihovog ispraćaja u planinu i dr. podstiču nas da govorimo i o kultu vrbe u narodnoj tradiciji Torbeša Gore.

c) Liturgijska praksa

Niti pravoslavna crkva niti islamska vjera, a niti zabrana svake vrste vjere u doba komunističkog režima, nisu uspjeli izbrisati neke tragove koji su ostaci liturgijske prakse koju su obavljali bogomili u opštinama (komunama), u kojima su bili organizirani oko njihove crkve.

Između ostalog, bogomili ne prihvataju krštenje vodom kao prvi i osnovni ritual koji snažno podržava sveštensvo zvanične pravoslabne crkve. „Oni dokazuju da ni krštenje niti druge misterije pravoslavne crkve nisu u stanju da protjeraju Satanu, koji neprestano nagoni čovjeka na loša djela i poroke.“[355] „Prema hereticima krštenje ne sadrži nikakvu misteriju i ne bi trebalo da se obavlja.“[356]

Torbeši Gore kako bi označili nekoga koji radi posao koji ne donosi nikakvu korist upotrebljavaju frazeološki izraz: *„Pop ka nemaf rabota krstif kobilje“,* koji je zabilježen u Borju, Šištejecu i drugim mjestima, dok je sličan izraz zapisan u Zlipotoku, takođe u Gori (Kosovo): *„Pop ka nemaf rabota krstif jarića*“.

Vjerujem da ne postoji pogodnija formulacija i sadržajniji stigmatizam o uzaludnosti rituala krštenja vodom nego što su ova dva frazeološka izraza u govoru ovih stanovnika.

Prvi ritual bogomila je zajednička molitva, u čijem je središtu bila molitva „Oče naš“. Ovo su činili svi prisutni, koji su izvodili razne počasti i obožavanja. Na kraju su čitali uvodne djelove Jevanđelja po Jovanu.

---

[355] Ivanov, Jordan, *Bogomilski knigi i legendi,* str. 13.

[356] Angelov, Dimitar, *Bogomilstvoto v Blgarija,* str. 239.

Okupljanje je moglo bitu svuda, ali su se bogomili najviše sastajali na mjestima koja su bila daleko od očiju zvanične crkve i vladara koji su ih progonili bez milosti.

U proslavama Đurđevdana u Borju izdvaja se teferič (proslava Đurđevdana u Borju traje pet dana koji se imenuju kao „zemnarice" (dvije sedmice prije 6. maja), „cvećina" 4. maj), „travke" (5. maj), „kršipotke" (6. maj) i „teferič" (7. maj). Teferič se organizuje samo u ovom selu svake godine i to 7. maja. *(Izuzev u periodu 1967-1990 kada je od strane komunističkog režima zabranjena proslava Đurđevdana, kao vjerskog praznika sa puno paganskih rituala i običaja.)*

Ovog dana, i malo i veliko, ili kako se u govoru Torbeša Gore kaže „i romo i sakato", osim onih koji leže u krevetu na samrti, odlaze u Senakovce (*Divno mjesto među livadama, šumama i vodama. Ovo mjesto je izabrano iz razloga što je postojao strogi granični režim i nije se moglo ići na druga divna mjesta kao što su Ilojca ili Virje.*), organizirani u grupe, prema društvima, godinama starosti, familiji, da provedu jedan dan u jelu i piću, uz pjesmu, igru i veselje i svi u skupini, zajedno.

Jedan sličan običaj dešava se u muslimanskom gradu Foča u Bosni na Aliđun, na dan hazreti Alije ili na Ilindan. Organizuje se 2. avgusta svake godine. Kroz usta Adila Zulfikarpašića, jedne od najznačajnijih figura moderne Bosne, ovako je opisan ovaj običaj: „Taj običaj potiče još od bogomila - dan kada se skupi po nekoliko hiljada ljudi, pod dub, pod jedno drvo. To je jedan čisto bogomilski običaj... Bogumili nisu imali crkve, nego su vršili svoje obrede pod velikim stablima, pod dubom. Vjerovatno u obliku teferiča, i tih nekoliko običaja je ostalo. Ja sam to znao iz prostog razloga što su neki naši vjeroučitelji govorili da su to običaji, ne vjerski nego prosto običaji, ali to se tolerisalo."[357]

Osim vremena organiziranja sve ostalo izgleda isto. To nas uvjerava da je teferič u Borju ostatak glavnog religioznog rituala bogomila, njihovog zajedničkog okupljanja u molitvi. Po svemu sudeći

[357] Đilas, Milovan. *Bošnjak Adil Zulfikarpašić,* str. 58.

ovakvi rituali su organizirani u svim selima Gore polazeći od toponima *Teferič* koji smo zabilježili u selu Brekinje, koje se nalazi u ovoj oblasti.

Sačuvani su neki elementi kao i fiksni datumi organiziranja, veza sa Đurđevdanom, svako godišnje strogo poštovanje, organiziranje daleko od očiju drugih, masovno učešće žitelja sela, na neki način ovaj dan čini gotovo svetim. Bogomili su bili protiv raskošnih liturgija. Oni su bili orijentisani ka običnim ritualima koji su više namijenjeni pameti i srcu nego posmatranju i slušanju. Teferič u Borju je odličan primjer toga.

U Raškoj su bogomili, preostali poslije nemilosrdnog progona od strane crkve i kraljeva srpskih, bili prinuđeni da se sakrivaju u planine daleko od naseljenih centara i pravoslavnog sveštenstva. Mnogi toponimi kao Igralište (1480 m), Igrište (1088 m), Igrište (Igrište 1406 m), Igrišća (1303 m), Igrište (1451 m) i Zborište (1544 m), koji se nalaze na planinskim visinama, ukazuju da se njihov život odvijao na ovim planinama.[358] U tom kontekstu se može komentaristai i toponim Igralešnik (1400 m) istočno od sela Borja na južnoj strani Crnog Vrha (1588m) i *Zbor* (370 m) u Nangi (Ljuma).

Zbor zaklonjen između naselja Nanga, Bušat, Gostilj i sakriven među gigantskom Bungajom u Visoravni i Igralešnik sklonjen od sela Borje Globočica i Vraništa i sakriven na južnim obroncima Borske planine, gdje su do kasno stražarila dva usamljena sveta stabla, bila su idealna mjesta za bogomilske skupove i za održavanje njihovih kolektivnih molitvi.

Bogomili su bili protiv sveštenika osobito protiv onih visokog ranga, bili su protiv monaha i kaluđera koji su bili sluge Satane udaljeni od osnovnih principa hrišćanstva i živjeli životom ispunjenim grijehom i porocima. Odvojili su djela od riječi i nisu mogli biti posrednici između ljudi i Boga.

Pošto nemamo dokaze o ovakvom ponašanju nekoliko izraza u govoru Torbeša Gore, koji su u svim slučajevima negativni i pod-

[358] http:www/wikipedia.org.wiki/Bogomili u srednjovekovnoj Srbiji

rugljivi prema popovima, izgleda da su odjeci takvih stavova. I danas se koristi fraza „Ka pop“ (kao pop) ili „Ka popište“ (kao neki nenormalan pop) da bi se okarakterisao neko ko ne vodi računa o svom izgledu (posebno ako ima zaraslu i neurednu bradu). Uobičajeni izraz pri psovanju, mada vjekovima u selima Gore nema popova, je „Ti gonim popa i kaluđera“.

Druge dvije čestitke koje pokazuju šta se željelo popu jasno idu u prilog našeg stava. I danas u proljeće kada izlaze i kada se kuvaju prve koprive, prakticira se jedan ritual. Djeci se nožem daje tri puta i svaki put kaže: „Bismilahe Rrahman i Rrahim, na popa ognica i groznica, na tebe zdravje i veselje“. (*Bismilahe Rrahman i Rrahim, na popa tuberkuloza i groznica, a tebi zdravlje i veselje.)* Čini nam se da i čestitka „Bilo ka bilo na popa se svilo“ ima identično značenje.

Bogomili ne prihvataju lažnost ikona. Iako se o tome veoma malo može govoriti, tragovi ne nedostaju. U govoru Torbeša Gore, svakako iz fonda pravoslavne terminologije sreće se i riječ *Bogorodica*, koja se odnosi na Sv. Mariju, djevicu Mariju, u islamu Mejrema i njeni derivati *bogorodična* što označava nešto što ima veze sa Sv. Marijom i dalje riječ pežorativnog značenja *bogorodičište*.

U mnogim izvorima o bogomilima Marija se predstavlja kao obična žena. Čak u jednom od njih da bi se pokazalo kako Hrist ima vanbračno dijete sa jednim gladijatorom. Stoga se čini da je odavde poteklo uvjerenje da ne treba obožavati ikone i svece a još manje pretvarati ih u kultove. Takvo značenje ima ova riječ i u govoru Gore. Ona se koristi za opisivanje žene koja traži tretman bez posla, koja želi biti uvažavana, cijenjena i privilegovanija od drugih, koja sebe smatra izabranom, boljom od svih drugih. U tom kontekstu se, mislimo, koriste sljedeći izrazi: „***Ta da ne mi si bogorodična“, „Poljaj bogorodica, saka sve okruneno.“*** (*Vidi bogorodicu, želi sve gotovo*.)***, „Samo sedi i se goj, ka nekua bogorodica“.*** (*Samo sjedi i goji se kao neka bogorodica*.)

d) Moral

Enver Imamović, kao bogomilski ostatak kod današnjeg čovjeka Bosne i Hercegovine, izdvaja neke karakterne osobine i ponašanje koje se ne sreću negdje drugdje kao: odnos prema starijim osobama, djeci, ženama, čast i osjećaj za pravdu, strpljenje, raspoloživost prema radu, gostoprimstvo i briga za starim roditeljima.[359] Zulfikarpašić u dijalogu sa Đilasom podvlači da „u Foči žive pravi bogumili koji nikom zlo ne misle...“[360]

Ove osobine je zapazio i može zapaziti svako ko je imao priliku da sjedi čak i sa jednim Torbešom. To su primijetili i mnogi istraživači koji su proučavali Goru.[361]

Ostali tragovi koje smo mogli istraživati na terenu govore da Torbeši Gore još čuvaju i rukovode se moralnim normama koje su nasllijedili od svojih predaka bogomila.

U Gori, prostoru okruženom oblastima u kojima i danas cvjeta krvna osveta, ovaj fenomen nije uopšte prisutan. Poznato je malo slučajeva kod Torbeša da je neko podigao ruku da nekoga ubije i to ne zbog krvne osvete, nego u samoodbrani ili zbog drugih motiva. Ovo nije pitanje gena, nego moralno pitanje, to su načela i norme koje se stvaraju samo unutar zajednice ili društva koje je vođeno jednom filozofijom.

Bogomili propvijedaju „Neko ko ubije svoga brata je čovjekoubica“. Oni smatraju grijehom ubiti ne samo ljude nego i stoku.[362] U oštrim raspravama i svađama, ili na vrhuncu ljutnje, kao način da se to izbjegne, u Gori se koriste izrazi: ***„Jarebi, ot šejtana, da ga najdeš, ne ot mene!”*** *(Jarabi, od šejtana da stradaš, ne od mene),* ***„Šejtan glava ti ga izef!“*** *(Šejtan ti glavu pojeo!)* ili ***„Ti so mene***

---

[359] Enver Imamović, isto.

[360] Đilas, Milovan, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić,* str. 63.

[361] Vidi: - Ristovski, Blaže, *Kon proučvanjeto na narodnata poezija na Goranite,* Makedonski folklor, Skopje, 1969. str. 140*. – Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska,* Beograd, 1995, str. 172-174.

[362] Angelov, Dimitar, str. 291.

rabotaš ka što sakaš, a ot šejtana će ga najdeš.“*(Ti sa mnom radiš kao što želiš, ali naći ćeš je od šejtana.)* Dok, kad se želi izbjeći težak konflikt sa nekim, koristi se moralni izraz: „***Će ga najde ot šejtana.“*** *(Naći će je od šejtanat.),* „***Skrši noga šejtanu.“*** *(Nogu slomi šejtanu.)* ili ***“Šjetan glava mu ga izef.“*** *(Šejtan mu glavu izio.)* Nije teško zaključiti da se u svim ovim slučajevima smatra da posljednji stepen zla, kriminal pripada šejtanu, njemu priliči a ne čovjeku.

Jedna grupa mudrih riječi kao ***„Ne klanaj tuđe grobišta“****,(Ne klanjaj na tuđem groblju /ne raduj se tuđoj nesreći)* ***„Što možeš praj hubavo.“*** *(Koliko možeš, čini dobro.),* ***„Bidi čujek.“*** *(Budi čovjek.),* ***„Probaj na sebe kakvo je“*** *(Probaj na sebi da vidiš kako je.),* ***„Ne turaj solj vo tuđo grne.“*** *(Ne sipaj so u tuđe jelo./ Ne miješaj se u tuđe poslove),* ***„Ne brotaj lošo za drugatogo.“*** *(Ne misli zlo drugom.)*, ***„Ne se živi so l'že.“*** *(Ne živi se od laži.),* ***„Nejdi po loši putoj.“*** *(Ne idi po lošim putevima.),* ***„Ne zimaj tuđa nafaka.*** *(Ne uzimaj tuđu nafaku.)*, ***Ne mu se naviraj drugatomu****. (Nemoj klevetati drugoga),* ***„Ne lakomi na tuđo“.*** *(Ne lakomi se na tuđe.)*[363]*,* podsjećaju na duh poruka koje daje jedan bogomil koji želi ući u red savršenih. Glavni rukovoditelj bogomilske opštine se obraća: „Vi znate da je Hrist zapovjedio da čovjek ne čini blud, da ne ubija, ne laže, da ne služi kao da je dao zakletvu, da ne uzima tuđe, da ne krade, da ne čini drugima ono što ne želi sebi, da oprosti onome koji mu je zlo učinio, da poštuje neprijatelje, da se moli za svoje klevetnike. Ako te neko udari po jednom obrazu, okreni mu i drugi i ako ti neko ukrade gunj, daj mu i ogrtač.“[364] U ovim porukama vidna je hrišćanska etika uzeta sa svog osnovnog izvora, Jevanđelja.

O poznatom pacifizmu Torbeša Gore spekilisalo se i spekuliše se prekomjerno, posmatrajući ga više kao slabost karaktera a ne kao njihov moral i etiku. Jasni dokazi o tome su izrazi: „*Kam kala tjetër*“ („Imam drugu tvrđavu“), „*Un s'po tutem, zemra, po më*

[363] Dokle, Nazif*, Iz narodne goranske proze,* str. 93-97.

[364] Angelov, Dimitar, str. 290

dridhet“ („Ja se ne plašim, srce mi se trese“). Prema Albancima, ovo su izjave Torbeša uhvaćenih u zasjedi, busiji, uzetih kao taoce ili u drugim teškim situacijama, kada nemaju hrabrosti da ostanu odlučni i kada su spremni da poklone sve u ime života.

Kako bih potvrdio da ovaj pacifizam nije povezan sa karakterom, već sa moralnim i etičkim normama Torbeša, neću nabrajati mnoge slučajeve herojstva i heroizma u svojoj odbrani i odbrani svoje zemlje Albanije, već ću se pozvati na jednu narodnu pjesmu u kojoj se govori kako na prijetnje pištoljem od strane Albanaca jedna torbeška djevojka odgovara kiteći taj pištolj cvjetovima:

„Mi projdoha arnauti
Oni zbori, ja ne zbori.
Mi vratiha altipatlak
Ja se vrati gi nakiti
So karafilj ot bunište,
So trndafilj ot pot ploča,
Babinzbec ot planina,
So ružica ot poljina,
Zeljen morač ot Morava,
Ž'ft trndafilj ot planina.“[365]

O odnosu prema državi možemo izdvojiti dva mišljenja u kojima se osjeća eho bogomilske distanciranosti od države, ali i priznanje njene snage. Kod Torbeša Gore kaže se: „Na državska češma ni voda da ne piješ“ i „Ot država, bura i ogin čuvaj se.“

Ostale mudre riječi kao: **Jadi so kanahat.** *(Jedi sa mjerom.)*, **Ka će jadeš ostaj mesto za voda.** *(Kad jedeš, ostavi mjesta i za vodu.),* **Ka će ti se zajade, parosaj jadene.** (*Kad ti se najviše jede, prekini jesti.)*, **Ne ujdisuj po meh.** *(Ne povodi se za stomakom.)* i dr.[366] i poruke **Ne je hubavo da bideš tamahćar**. *(Nije dobro da budeš tamaćar.)* ***Ne se sjamuj mlogo.*** *(Nemoj se mnogo jagmiti.),* **Koj**

[365] Dokle, Nazif*, Gornaski narodni pesni,* str. 161, pjesma 419.
[366] Dokle, Nazif, isto.

pati će ide vo dženet i će ima svešto na taja duna. *(Ko se pati ići će u dženet i imaće sve na onom svijetu.),* **Ne ti trebe haram.** *(Ne treba ti haram.)* govore o edukaciji Torbeša za jedan umjeren život daleko od tjelesnih zlostavljanja, pohlepe, prosjačenja i sa težnjom ka jednom asketskom životu.

I toponimi Suljovo ljegalo, Čapčevo selo, Popovo selo i dr. se ne mogu zaobići kao mogući dokazi asketizma.

Jedan inkvizitor opisujući heretike kaže: „ Oni…su umjereni u jelu i piću.“[367]

Kada bogomili nekoga primaju u sektu ili slave prelazak iz kategorije običnih u savršene, kada lome i dijele česni hljeb, službu vrše svečano i pod svjetlošću svijeća.[368] U vezi sa ovim Dimitar Angelov piše: „Jedna zanimljiva pojedinost vezana za završnu liturgiju bogomila je bila zakletva i lomljenje hljeba koji je dijelio dedec svima prisutnima.“[369] Ova simbolika i odnos prema hljebu kod bogomila najbolje se sačuvala kod Torbeša Gore, tako što su poštovanje koje imaju prema osnovnoj hrani, hljebu, podigli na nivo kulta.

Nakon Boga, hljeb je na drugom mjestu poštovanja. Ovo nije došlo samo kao posljedica njegovog nedostatka i poteškoća da se osigura na jednom veoma lošem terenu, već uglavnom zbog svetosti koju su bogomili iskazivali prema osnovnim životnim namirnicama, u uslovima, kada su oni zabranjivali upotrebu vina, jaja, mesa, mlijeka i mliječnih proizvoda.

Ranije smo pomenuli izreku ***„Ne greši boga“*** kod Torbeša Gore i jedino se njen ekvivalent koristi za hljeb: ***„Ne greši ljep“.*** Dakle, hljeb se, isto kao i Bog, ne može okriviti, sramotiti, prezreti ili olevetati. Vjeruje se da gaziti hljeb, bacati ga na nepristojna mjesta ili mjesta koja nisu za to određena, može uzrokovati teške bolesti

---

[367] Tošovski, Dragan, *The essentials of Bogomil teaching in Macedonia,* Macedonian Gift Shop – Bogomil teaching.

[368] Ivanov, Jordan*, Bogomilski knigi …,* str. 29.

[369] *Bogomilstvoto v Blgarija,* str. 336*.*

kao što su padavica, paraliza, oduzetost, fizičke i psihičke deformacije i dr.

Ako hljeb padne na zemlju, treba ga podići i tri puta duhnuti i poljubiti ga i prikloniti čelu u obliku naklona (temena) i tek pojesti. Ako neko nepoznati ostavi ili baci komad hljeba na nepotrebnom mjestu, treba ga sa pažnjom podići i staviti negdje gdje se ne može gaziti. Hrabrost da neko pogazi hljeb je bio najčvršći dokaz da nije izvršio neko djelo, da nije kriv i da se ne smatra odgovornim. Od osumnjičeng, koji je tvrdio da je optužen bez postojanja krivice, kako bi dokazao svoju nevinost, zahtijevano je da ***„Gazne na ljep“.*** Ako je bio spreman da to uradi, dakle, da pogazi hljeb, nije se plašio posljedica tog čina koje su, vjeruje se, strašne i proglašavan je nevinim. U najteže zakletve spadaju one u hljeb: ***Žiti ljep*** *(Hleba ti)* ili ***Žimi ljep*** *(Hljeba mi)* kao i uslov ***Zak'vni se vo ljep.*** (*Zakuni se u hljeb.*). Manje se umjesto riječi hljeb koristila riječ *nimet*, ali je ova riječ imala manju težinu poštovanja prema hljebu, jer je njeno značenje obuhvatalo sve namirnice koje sačinjavaju ljudsku ishranu.

Autentičan dokaz kolektivne zakletve na hljeb i so nalazimo u Dnevniku Sejdije Dokle u kojem je 07. 11. 1950. godine zapisao:

“Isto denska se karalje vo kave za intifaci. Narot odbraf još četiri kšila za intifak: Jeno ja, 2. Ismailj Pala 3. Muharem Alimani 4. Bećir Zulfikari. Sme imalje *mbledhje* vo nas: 1. ja, 2. Šehzidin Sa lahi 3. Abdilj Muniši 4. Kadri Šaćiri 5. Bećir Dzulfikari 6. Muharem Alimani 7. Ismailj Palja 8. Husen Palja 9. Kasem Hodža 10. Salih Kuljići 11. Adem Alija. I sme rešilje sve. I naj oddeđa sme **zelje jemin na ljep i solj svi**. Salj Adem Alija nejće da zima. Velji: „Ne možem da potnosim, pošto će viđim nekogo pa trebe da go kažem da se haterlajsujem so ljuđi.“

(„I danas su se u kafani svađali oko intifaka, seoskog vijeća. Narod je izabrao još četiri odbonika u intifak: Jedan ja. 2. Ismailj Palja 3. Muharem Alimani 4. Bećir Zulfikari. Održali smo sastanak kod nas. 1. ja, 2. Šehzidin Salahi 3. Abdilj Muniši 4. Kadri Šaćiri 5. Bećir Dzulfikari 6. Muharem Alimani 7. Ismailj Palja 8. Husen Pa-

lja 9. Kasem Hodža 10. Salih Kuljići 11. Adem Alija. I sve smo riješili. I na kraju ***smo svi dali jemin*** *(zakletvu)* ***na hljeb i so****. Samo Adem Alija nije htio dati. Kaže: „Ne mogu podnijeti, ako nekoga vi dim pa treba da to kažem, da se svađam sa ljudima*.“)

Ritualni hljeb, zbog simbolike izrade, bez kojeg se ne može govoriti o životu, je drugi značajan pokazatelj o njegovom kultnom značenju kod Torbeša Gore. Svadba počinje i završava se hljebom. ***Faten kolač*** *(Svadbeni kolač)* je obred kojim započinje svadba u ime novog jezgra porodice. Ovaj se kolač daje nevjetsi, zetu i svim članovima porodice ujutro prvoga dana. Sa hljebom umotanim u crvenu žensku mahramu, zet u pratnji majmara (osobe koja priprema mladoženju, majstora), i uz pratnju muzike (tupana) sakupljaju svatove. Hljeb se stavlja i na ruho koje „halištari“ nose nevjesti. Hljeb nosi nevjesta sa sobom i dijeli ga prisutnima kada stigne u novu kuću. Kad se desi kuga, hljeb treba zamijesiti bez kvasca. Vjeruje se da se kuga pomiješa sa hljebom i napravi pomor. „***Bećarskom pogačom***“ neka porodica iskazuje interesovanje prema određenoj djevojci. Ukrašenim kolačem se ispraća nevjesta kada odlazi i vraća se iz kuće svojih roditelja (***Goljemi gosti***). Sa jednom polovinom hljeba nevjesta odlazi kod svojih, kada to čini bez pratnje svekrve. Hljebom se daruje tanjir (posuda) u kojoj ti je neko donio nešto.

Poziv na nevestinski ručak na kojem učestvuju samo žene je još jedan običaj nakon svadbe. Ovaj običaj koji ima za cilj upoznavanje nevjeste sa najbližom rodbinom svoga muža naziva se Ljeb (hljeb) a učesnice *ljebarke* (hljebarice). Ako ste kod nekoga jeli hljeb, ne možete a da ga ne poštujete.

Na kraju donosimo još dva običajna vjerovanja. Prema Borjanima, žena koja nema mlijeka, kako bi ga dobila, između ostalog, treba da ode do jednog mjesta koje se zove Krs, da na česmi koja je tu ostavi komad hljeba koji treba da prenoći te da ga sutradan pokvasi i pojede. Isto i dijete koje zaostaje u govoru treba da pojede hljeb koji je prešao iznad vodeničkog kamena.

Izrazi „***Skršen ljep ne se ljepi“.*** *(Lomljeni hljeb se ne sastavlja.),* ***„Je za utepane so ljep vo usta”.*** *(Za ubiti je sa hljebom u ustima),* ***„Na lep ne se zbori“.*** *(Na hljebu se ne govori.),* ***„Ot ljep ne se stanuje.“*** *(Ne ustaje se dok se jede.)*, ***„Ne mož da se najade so ljep.”*** *(Hljebom se ne može najesti),* ***„Drugatomu ne mu se zbori na ljep.“*** *(Ne govori se drugome dok se jede.),* ***„Ne mi panuje da jadem ljep.“*** *(Nemam vremena ni hljeb da jedem.),* ***„Da stradaš za ljep.“*** *(Da budeš željan hljeba.),* ***„Mu som jaf ljep.“*** *(Jeo sam mu hljeb.),* ***„Go ostaj ljep.”*** *(Ostavio je hljeb.),* ***„Rabotam za jen ljep.“*** *(Radim za jedan hljeb*.), ***„Se skršif ljep.“*** *(Hljeb se slomio.)* i dr. su još jedan argument o odnosu Torbeša Gore prema hljebu kako bi se stvari bolje shvatile.

Bogomili se nisu bavili biznisom, nego su živjeli od svojih ruku i držali se daleko od svake vrste laži, licjemjerja ili prijevare.[370] Ana Komnena opisuje bogomile kao „obične ljude, zemljoradnike, koji prije svega koriste ralo i volove“. Oni ne izbjegavaju ni fizičke poslove, nego rade i nedjeljom. Prema njihovom učenju ništa nije sveto, čak ne bi trebalo proslavljati ni praznike..

Obdarenost da žive od svog znoja, od svojih ruku, bez laži, varanja i pošteno je glavna odlika Torbeša Gore. I danas, gdje god da žive i rade, u svakoj profesiji, od krampa do kompjutera, oni su najbolji ili među najboljima.

Za Torbeše Gore najvažniji je kult rada. A među poslovima na prvom mjestu dolaze zanati. Kod njih se može živjeti jedino od znoja. Zanat ti omogućava da imaš neophodna materijalna sredstva, ali nikako i bogatstvo. Kod njih se sreće narodna izreka „Sve, sve, ali zanahat.“ i „Zanahat ne te ostava bez ljep, ama ne te praj iman.“ („*Zanat te neće ostaviti bez hljeba, ali nećeš postati bogat.*“). Oni su se bavili mnogim zanatima, ali su kao puškari, barudžije, slastičari i kuhari danas poznati širom svijeta.

Poštovanje rada se dobro ogleda i u narodnim izrekama za koje nije potreban nikakav komentar: „Ka će iljezeš na rabota, ne čekaj

[370] Tošovski, Dragan*, “The essentials of Bogomil teaching in Macedonia”,* Macedonian Gift Shop – Bogomil teaching

dva konopci da iljeze s'nce.“ *(Kad odeš na posao, ne čekaj da sunce napravi dva konopca.)*, „Ka će iljezeš da rabotaš, rabotaj.“ *(Kad odeš na posao, radi.),* „Rabotaj ka za sebe“ *(Radi kao za sebe.)*, „Sajbija da ne te ostaj bez rabota.“ *(Da te Bog ne ostavi bez posla.)*, „Nema po lošo ot bez rabota.“ (*Ništa gore nego da ostaneš bez posla.)* , „Praj dikat raboti.“ *(Poštuj posao.)*, „Ljeto je za rabota.“ *(Ljeto je za posao.)*, „Denešna rabota ne ga ostavaj za utre.“ *(Današnji posao ne ostavljaj za sutra.),* „Ka go prašalje vuka: - Što ti je šiha debella ?! Im vrativ: - Sam som a videf rabota.“ (*Kad su pitali vuka: Zašto ti je vrat debeo? Odgovorio je: Sam svršavam poslove.)*, „Zapovedaj – umori se, izrabotaj – odmori se.“, „Ne i se plaši raboti.“ *(Ne boji se posla.)*, „Rabota je zdravje.“, „Svešto se stvorava so rabota.“ *(Sve se stvara radom.)*, „Izturani raboti, sedene dohaka.“ *(Lošem poslu, sjedenje je hak.)*, „Ništo ne te nahođa ot rabota.“ *(Ništa ti neće biti ako radiš.)*, „Nema bez pot.“ *(Ništa bez znoja)*, „Dur ne turiš pot ka češma, ne mož da dobiješ ništo.” *(Dok se ne okupaš u znoju, ništa nećeš dobiti.)*, „Noćna rabota, gotova stramota.“, „Sama rabota te uči.’, „Rabota saka ramena“ *(Rabota traži ramena.)*

Bogomili se nisu lakomili na bogatstvo, već su bili zadovoljni ako podmire osnovne potrebe[371]. Sanjali su socijalnu jednakost i govorili: „U drugom kraljevstvu kod Boga neće biti bolesti niti duhovne patnje, neće biti ni bogatih ni siromašnih, već će svi biti jedno stado.“[372] U vezi sa ovim, u slučaju Torbeša Gore, ništa ne treba dodavati o socijalnoj jednakosti, dovoljno je pomenuti zajedničku sofru u mojoj kući. Uvijek je sofru pratila molba: „Sajbijence božence, svakomu dadi, nam pridadi.“ *(O bože, svakom daj, nama pidaj.)* koju je moj otac činio uvijek kad se podizala sofra u našoj kući u Borju, a što se prakticiralo u svakoj porodičnoj sofri Torbeša.

[371] Tošovski, Dragan*, The essentials of Bogomil teaching in Macedonia, Macedonian Gift Shop – Bogomil teaching*

[372] Angelov, Dimitar, *Bogomilstvoto v Blgarija,* str. 280.

Prema Torbešima Gore čovjek treba da odvaja od svojih usta i za druga živa bića. Potrebnoj količini sjemena za jedinicu površine uvijek se dodaje još nešto za druga bića. Bacač sjemena počinje bacati govoreći: „Ovo za ptice“. Druge dvije-tri ruke baca dodajući: „Ovo za miševe“, „Ovo za mravi“ i dr. i nastavlja da baca glavnu količinu po svim dijelovima njive.

Prema Bibliji žena je stvorena od Adamovog rebra.[373] Ova vrsta mita, još na početku svega, stavlja ženu na drugi nivo u poređenju sa čovjekom. Ovdje, mislim, treba tražiti i pronaći sve kasnije moguće razlike u tretmanu dvaju polova. Prema bogomilima Adama i Evu Satana je stvorio na isti način, i jedno i drugo od blata i pomoću duha ih oživio. Dakle, oni su, različito od Biblije, još na startu, stavili ženu u neravnopravan položaj u odnosu na muža. Ova njihova filozofija određuje i njihov odnos prema ženi. Za njih žena je ravnopravna sa mužem. Učestvuje u svim djelatnostima zajedno sa mužem i može postići i stepen savršenih, učitelja, propovjednika doktrine i vjerskog vođe u vjerskoj opštini bogomila.[374]

Svako ko je upoznao realnost torbeške žene, njenu jednakost sa mužem u porodici i društvu, njeno pravo da odlučuje o svojoj sudbini, normalno da će postaviti kako se to moglo desiti. (-*Trudnica se poštuje na poseban način ne samo od svojih bližnjih nego i od svih članova zajednice. – Čestitke i radost zbog novorođenčeta i tretman prema porodilji ne zavisi od pola rođenog djetata. Kako za dječaka tako i za djevojčicu organizuju se svi običaji koji su vezani za rođenje. – Porodilja ima specijalan tretman nekoliko nedjelja po porođaju. -U kućama, gdje ima muškaraca, žena se isključuje od teških poslova kao što su: gurbetluk, oranje zemlje, šuma, vodenica, kosidba, transport drva, planina, ispaša i dr. –Djevojka sama odlučuje o svojoj sudbini. Nepoznata je udaja preko provodadžija, dovođenje druge žene umjesto nerotkinje ili zato što rađa žensku djecu, nepoznato je da se žena uda za brata umrlog muža ili nekog njegovog rođaka. Djevojke su neodvojivi dio tradicionalnih kultur-*

[373] *Biblija,* str. 3.

[374] Angelov, Dimitar, *Bogomilstvoto v Blgarija,* str. 303-305.

nih aktivnosti, čak i u organizaciji karnevala i mješovitih aktivnosti. Do kasno su djevojke kod Torbeša imale pravo na miraz, i nasljedstvo od imovine svoga oca. U porodici žena je uključena u donošenju svih važnih odluka, naročito o sudbini djece. Nije slučajno što su blud i bračna prijevara u ovoj oblasti gotovo nepoznati.)

Neke izreke govore o mjestu žene u torbeškom društvu kao: ***Žena za muža je kuća, Ne se tura kolaj žena.*** *(Žena se lako ne ostavlja.),* ***Žensko ne se dožalјuje.*** *(Ženska čeljad se ne može prežaliti),* ***Žensko je po pateno*** *(Žensko se pati.)* ***Ako digneš ruka na žena, so nah nema zašto da živiš.***

Prema shvatanju Torbeša ništa nije gore i teže nego omalovažavanje, nepoštovanje ili podrugivanje djevojke u kući roditelja nakon udaje.

Kako je moguće da u jednoj takvoj planinskoj oblasti kakva je Gora, okruženoj albanskim selima u kojima i do danas cvjeta polna nejednakost i o sudbini žene odlučuju muževi, žena ima takva prava i slobodu.?! I dalje, kako je moguće da su dvije zajednice pod istim viševjekovnim istorijskim, geografskim, ekonomskim, zvanično religioznim, obrazovnim i dr. okolnostima formirale dva potpuno suprotna stava o istom pitanju kao što je polna ravnoprav nost.

Razloge i objašnjenja za ovo treba tražiti van pomenutih okolnosti, čak i van psihičkih, rasnih, etničkih, genetskih i ko zna kakvih još osobina, a još manje je to neki utjecaj sa strane. Zapravo treba ih tražiti u doktrinarnim razlikama koje su nastale mnogo prije nego što su ove zajednice postale susjedi i iz kojih proizilaze različiti moralni principi i stavovi o jednom od najvažnijih pitanja morala u društvu kao što je položaj žene unutar njega.

Jedan stav, onaj Albanaca, bazira se na filozofiji Biblije i kanona Leka Dukađinija, dok drugi, stav Torbeša, se nikako ne može objasniti van bogomilske doktrine. Bogomili negiraju Bibliju i nemaju nikakve veze sa Kanonom Leka Dukađinija. Prema ovoj procjeni, ova realnost i položaj žene u selima Torbeša Gore sadrži argumente da bogomilska doktrina, tragovi morala koji se naslanjaju na nju, ovdje nastavlja da živi i veoma je aktivna. Možda je njihovo

očuvanje bilo jedan od odbrambenih mehanizama protiv rizika od asimilacije.

Kako bi potvrdili ono što je rečeno o polnoj ravnopravnosti Torbeša, pozvaćemo se na jednu narodnu pjesmu, u kojoj se kaže da je mjesto onih koji razdvajaju dvoje zaljubljenih u džehenemu. Jedan momak otvara dženetske kapije kako tamo našao svoju majku. Iznenađen što je tamo ne nalazi, nego u džehenemu, pita: *„Što si Bogu, majko, dosadila, što si ovde vo dnoh od paklera?*“ Ona odgovara: „*Ništo ne som Bogu dosadila, som odvojla dejka ot bećara... Za ovja som vo dnoh od džehnema*.“[375]

Zanimljivo je istaći da se motiv majke koja odvaja zaljubljene, zbog čega je u paklu a ne u raju, sreće u makedonskom i srpskom folkloru. Za razliku od varijante kod Torbeša Gore, u makedonskim pjesmama sa ovim motivom majka grešnica u mehani siromašnima prodaje loše vino razrijeđeno vodom, nije pomagala siromašne iako je imala mnogo stoke. U srpskoj varijanti razlog je odbijanje ispru--žene ruke siromaha koji traži novac. U obje varijante kao dovoljan grijeh da otvori vrata pakla za jednu majku je neispravan povratak posuđenog brašna.[376] I kod Torbeša Gore jedno takvo ponašanje je najveći đunah (grijeh) koji može neko učiniti. Kaže se ovdje: „Ako mu vratiš nekomu zajem pomalo je golem đunah i našiha go imaš. *(Ako nekome zakineš zajam, veliki je grijeh i nosićeš ga na vratu.)* Naišli smo i na izreku: „Ne se poklonujet: amanet neonesen na mesto, zimane tuđo, stavane fitme.“ (*Ne opraštaju se: neispunjen amanet, uzimanje tuđeg, ubacivanje fitne.*). Ove razlike u procjeni grijeha zbog kojeg bi jedna majka otišla u pakao, vidim kao razliku između pravoslavlja i bogomilizma po pitanju položaja žene u društvu.

Torbeši Gore su okarakterisani kao muzikalni ljudi.[377] Posebno mjesto u njihovom životu zauzima pjesma. Ovdje svi pjevaju, naro-

[375] Dokle, Nazif, *Sevni bre ašik, sevni bre dušo,* Tiranë, 2004, str. 19, pjesma 26

[376] Antić, Vera, str. 207.

[377] Ristovski, Blaže, *Kon pručuvanjeto na narodnata poezija na Goranite,* str. 140.

čito žene: na njivi, po vrućini i znoju srpa, uvečer u grupama ispred kapija, dok se umorne vraćaju sa posla ljeti, pored kolijevke i butina, u razboju ili na đerđefu, mlade djevojke ili u poznijim godinama, da ne govorimo za dane rituala, porodičnih i kolektivnih praznika. Torbeška žena smogne snage da pjeva i kada od umora pada s nogu.

Pjesma prati cijeli život: rođenje, svadbu, smrt, rad, rat. Kroz pjesmu radost i veselje dobijaju krila, prigušuje se plač, amortizira bol i olakšava poraz, uzdiže duša, hvata magija, reguliše se ritam i dinamika stvari, uklanjaju se prepreke, životni prostor postaje otvoreniji, prati se iskustvo, ruši svako zlo, obnavlja se rod, teče i ne zaustavlja se vrijeme.[378]

Ono što se može zapaziti je da je skoro svaka pjesma dijalog između muškarca i žene o problemima, njihovom prevladavanju i jednom ljepšem životu.

Izgleda da su ovo imali u obzir i stariji kada nas savjetuju da pjevamo u momentu straha od šejtana, džinova i dr. O tome nas najbolje uvjerava ciklus polifoničnih pjesama „Kurto Budala" koje pjevaju samo nevjeste i žene, isključivo u prirodi. U životu katara, jedne grane bogomila u evropskim zemljama, posebno mjesto zauzimaju muzika i pjesma.[379]

Alija Đogović u svojim onomastičkim istraživanjima u Podgoru kod Prizrena iznio je dokaze o postojanju jednog žargona (boškački) koji koriste majstori-zidari kada se nalaze na pečalbi kako ih ne bi razumjeli gazde i drugi o onome o čemu razgovaraju međusobno. I iznosi hipotezu da ovaj žargon može biti i tajni govor bogomila kao posljedica potrebe za komunikaciju i propagiranje heretičkih ideja u uslovima divljih progona nad njima i učenja koje su oni predstavljali.[380]

---

[378] Nazif Dokle*, Iz goranske narodne proze,* Prizren, 2003, str. 7. *pra mposhtet e keqja, satanai.*

[379] Biljana Đurđević - Stojković, str. 127.

[380] Đogović, Alija, *Je li boškački žargon tajni govor bogomila,* Selam br. 17, Prizren, januar-april, str. 24.

Naporedno sa ovim, tokom mojih istraživanja u kukskom dijelu Gore, mogli smo identifikovati tajni govor žena koji se dobro čuva. Kasnije sam saznao da je jedna takva jezička pojava živjela do kasno i u torbeškim selima u okolini Prizrena kao u Skorobištu i dr.[381] Odlika ovog govora se sastoji u dupliranju slogova u svakoj riječi govora Torbeša Gore pomoću suglasnika *-f* ili *–đ*, kao na primjer:

Dafadafa mefe kafarafa mlofogofo. za *Dada me kara mlogo.* (Majka me mnogo grdi.)

Zađaštođo neđejdeđeš vođo nađas? za *Zašto nejdeš vo nas?* (Zašto ne dođeš kod nas?)

Za razliku od onoga što je istraživao Đogović, u našem slučaju se ne radi o žargonu. Žargon se odnosi samo na nekoliko riječi čije značenje shvataju samo manje grupice majstora raznih zanata, dok se u tajnom govoru žena Torbeša Gore, radi o jednom jezičkom triku koji obuhvata cijeli leksički fond govora čime se udvostručuje sposobnost komuniciranja, kako unutar zajednice tako i u odnosima sa drugima. Čini nam se da ova pojava nije unutrašnji razvoj ovog govora, nego je intervencija u cijeloj torbeškoj zajednici za posebne potrebe. Interesantno je dodati da su ovaj jezik, koji danas upotrebljavaju samo žene, nekad koristili svi.

Dok nam hipoteza Đogovića ne izgleda jako ubjedljivom, tajni jezik torbeških žena navodi nas na pitanje: Šta je natjeralo Torbeše da paralelno sa neograničenim mogućnostima koje im pruža njihov jezik, stvore još jedan drugi kod komunikacije. Od koga trebaju sakrivati mišljenje, poruke i riječi koje šalju. Kako su pronašli ovaj trik tako racionalan i funkcionalan i lako prihvatljiv od svih? Da li je ovaj kod nastao u Gori u oblastima zahvaćenim bogomilskom herezom ili su ga Torbeši donijeli sa sobom kad su stigli u ove krajeve, kako bi ga koristili za svoje potrebe u službi propagande i očuvanja svoga učenja?

Objašnjenje ponovo možemo naći u istoriji bogomilizma i bogomila. Protiv bogomila, njihove ideologije koja se širila kao epide-

[381] Prema razgovoru sa Refki Alijom, iz Skorobišta, novinarom u reviji na bosanskom jeziku Selam, Prizren.

mija, vizantijski vladari, bugarski i srpski carevi, mađarski kraljevi, rimski papa i dr. prduzimali su neljudske progone počev od anateme do masovnih izgona sa njihovih ognjišta, od zatvaranja do tortura, presjecanja jezika, od žigosanja po licu do spaljivanja na lomači.

Jedino ove okolnosti, uvjernje u pravednost njihovog doktrinarnog učenja i liturgijske prakse, zajedno sa odlučnošću da se ne prekinu propovijedi pred pritiskom, smatramo da su neophodno utjecali da se traži i pronađe jedno rješenje. Ovo se, izgleda, dogodilo u oblastima koje su bile najviše zapaljene bogomilskom herezom kao što su bili jugozapadni djelovi bugarske države, odnosno na prostoru današnje Makedonije. Ovo su mogli uraditi samo ljudi koji su dobro poznavali jezik svoga naroda i njegove zakone, jer to nije mogao da smisli i uradi svako.

Ovo iskustvo su imali Torbeši koji su, primorani da napuste svoja ognjišta i sakriju se u planine i puste klisure daleko od očiju i ruku države i zvanične crkve koji su ih proganjali bez milosti, do naših dana sačuvali ovu neobičnu jezičku vrijednost. Tako je i ovo još jedan dokaz, odnosno argument da tragovi bogomilizma u Kukskoj Gori još postoje i žive.

e) Likovna simbolika

Iako malobrojni, neki likovni tragovi koje smo susreli u Gori, više su dokaz u cilju potpore mišljenja da se etnogeneza Torbeša Gore vezuje za bogomilski pokret.

Ovdje imamo sličnosti u sadržaju koje nas vode onome što istraživači nazivaju kulturno-bošnjački krug, a koji obuhvata i umjetnost bogomila.[382] Širom Bosne i Hercegovine nalazi se veliki broj bogomilskih spomenika. Često su to veliki monolitni nadgobni

[382] Mehmed Slezović*, Likovne umjetnosti u okvirima Bošnjačkog kulturnog kruga*, Identitet Bošnjaka Muslimana, Beograd, 1995, str. 155.

kamenovi često divno oblikovani.[383] U ovom umjetničkom realitetu, koji je cvjetao u XII i XIII vijeku, poznatom kao *Umjetnost nadgrobnih spomenika bogomila*, među korištenim motivima su i figure sunca, polumjeseca, zvijezde rozete i dr.[384] na koje smo naišli i u Gori.

Tako, jedan nadgrobni monolitni kamen na groblju u Šištejecu, za koji se ne zna kojoj osobi pripada, daje nam za pravo da pretpostavimo da smo i ovdje pali na trag bogomilskih grobova. Isklesane na odvojenim kamenovima na zidovima kuća otkrili smo motive zmije, polumjeseca, zvijezde i sunca, dok one sa rozetom na nadgrobnim spomenicima (izglavnicima), uglavnom u selima Borje i Šištejec.

Slika br. 3: *Rozeta i Davidova zvijezda na zidu kuće u Borju*

[383] Edith Durham, isto.
[384] Mehmed Slezović, isto, str 150.

Od likovnih tragova otkrivenih u Borju treba izdvojiti i Davidovu zvijezdu koja je uklesana na jednom kamenu postavljenom na zidu. Kada znamo da bogomili iz Starog zavjeta prihvataju i obožavaju samo psalme Davida, možemo zaključiti da i ovaj dokaz govori o vezi Torbeša sa bogomilizmom.

Govoreći o ovim motivima Edith Durham kaže: „Sunce i mjesec, koji su izuzetno obožavani u ovoj vjeri, dodiruju, kako se čini, stari prethrišćanski paganizam Slavena.“[385] Dok Muhamed Hadžijahić misli da su sa ovim „povezane i najstarije vrste znakova muslimana rađene u tradiciji nadgrobnih spomenika.“

Kod Torbeša se smatralo kao sevap bojenje kose i obrva kao i uljepšavanje lica, ruku i nogu žena i djevojaka. U okviru ove tradicije treba posmatrati i obred k'ne (kane), njen ornamentički i duhovni sadržaj. Ne treba isključiti ni ukrašavanje zidova i nevjestinskih soba kao ni ornamentiku odjeće i narodnog tekstila.

Govoreći o uklesanim figurama ovih spomenika, Edith Durham evidentira odjeću ratnika naoružanih lukom i strijelom. Ona piše: „Sunce, mjesec i krst nalazimo kao simbole, dok lica ratnika sa sukњom naoružanih lukom i strijelom daje dobru ideju o srednjovjekovnim bajraktarima.“[386]

U Gori, tačnije samo u selu Borje, sve do početka 60-tih godina korištena je jedna vrsta odjeće samo za sunetlije. Slična nošnja se javlja i na nadgrobnim bogomilskim spomenicima u Bosni. Budući da je tako izolirana ovakva upotreba, i budući da je sa vizuelnog aspekta ista stvar, imamo pravo da postavimo hipotezu da se u oba slučaja radi o zajedničkom elementu parabošnjaka i paragorana, dok bogomili još nisu bili prognani sa područja Makedonije.

Kao posljednji dokaz vizuelne simbolike donosimo figuru Sv. Luke izrađene u bronzi, zajedno sa znakom bika, koji je dio jednog bronzanog poklopca za knjigu Četvorojevanđelje pronađene u selu Šištejec tokom otvaranja temelja jedne kuće.

[385] Edith Durham, isto.
[386] E. Durham, isto.

Na nivou hipoteze možemo reći da smo naišli na osnovnu knjigu bogomilske propagande, u kojoj su sažete četiri varijante biblije: po Luki, Mateju, Marku i Jovanu. Ovdje treba istaći da ovo otkriće predstavlja nepobitan dokaze upotrebe ćirilskog pisma u Gori još sa njihovim dolaskom, što je još jedan fakt o vezi Torbeša sa bogomilizmom, kada znamo koliku je važnost kod njih imalo pisanje i obrazovanje.

f) Islamizacija (Primanje Islama)

Uprkos nedostatku određenih studija, mnogi naučnici su proučavali ovo pitanje i sada je prikupljeno dovoljano informacija da bi se mogla stvoriti opšta slika ovog procesa u Gori. Ako uzmemo kao istinit natpis na džamiji u selu Mlike, u opštini Dragaš na Kosovu, koji pripada XIV vijeku i posljednje ostatke hrišćanstva koji dosežu do polovine XIX vijeka, možemo reći da je konvertizam Torbeša Gore u islam trajao oko pet vjekova.

Možemo govoriti, pa čak i napraviti krivulju dinamike ovog procesa u okviru ovog vremenskog prostora. Ako znamo da u turskom popisu iz 1452-55. godine u Gori nije bio registrovan niti jedan musliman, onda je džamija u selu Mlike, koja datira jedan vijek prije ovoga, vjerovatno djelo misionara muslimanske vjere koji su počeli prodirati na Balkan.

Na turskom popisu iz 1591. godine oko 18% stanovnika ove oblasti bilo je islamizirano, sa najvećim procentom u selima Mlike i Topoljane. Na kraju XVI vijeka u selu Topoljane je podignuta jedna mala džamija (mesžid)[387] bez sumnje prva na području Gore čak i u cijelom Kuksu. (Ne možemo govoriti sa sigurnošću, jer se izašlo sa tvrdnjom koja je bazirana na usmenom predanju da je džamija u Nangi najstarija u Kuksu i okolini.)

XVII vijek, vjerovatno zbog uzastopnih kriza Osmanske carevine i pritiska na Pećku patrijaršiju, pod čijom su zavisnošću bile crk-

[387] Dokle, Nazif, *Sinan Pasha i Topojanit,* Tiranë 2006, str. 9-10.

ve Gore, nije pokazao neki izgledni napredak. Preokret je nastao nakon 1756. godine, kada je vlast nad vjerskim institucijama prenijeta Carigradskoj patrijaršiji i upravljanje na terenu preuzeli grčki sveštenici.

U to vrijeme je, i zbog ovih okolnosti, većina Torbeša konvertirala u islam. Natpisi na većini džamija u Gori potvrđuju da su ove institucije bile izgrađene u drugoj polovini XVIII vijeka. Sela Torbeša Gore kod Kuksa su posljednja islamizirana. Džamije u Borju i Šištejecu su podignute u prvoj polovini XIX vijeka. U Orešeku pravoslavni predak jedne familije ne prelazi 7-8 koljena ili oko 200 godina. Izolirani ostaci pojedinaca koji nisu konvertirali u Vraništi i Brodu potvrđeni su do 60-tih godina XIX vijeka. Dokazi da je proces islamizacije dugo trajao je i postojanje pravoslavnih patronima u većini rodova ovih sela *(Baljevci, Baljinci, Bašinci, Beljinci, Cakovci, Cekovci, Čekorinci, Činarovci, Dalačinci, Danalovci, Drangovci, Demovci, Godžovci, Gujinci, Jalmanovci, Kaljizovci, Kamkumovci, Karevci, Kinđevci, Kirevci, Kukevci, Kuličevci, Kumaničevci, Ljajkovci, Lakovci, Maltišumovci, Markočovci, Mijačevci, Mujkanovci, Niketevci, Olomanovci, Paljinci, Pandinci, Pembinci, Prcanovci, Puravinci, Šantirovci, Šošinci, Šundinci, Šušljakovci, Vlačinci, Živkovci, Tučevci, i dr.*)

Ova slika i sam proces ni na koji način nisu direktno povezani sa temom koju tretiramo. Islamizacija Torbeša Gore nije trag bogomilizma, već posljedica turskih osvajanja.

Kada se govori o islamizaciji Gore treba imati na umu da mnoge činjenice pokazuju zašto je i za ovu oblast ispravan zaključak istraživača Olge Zirojević kada kaže: „Iako se prelazak na islam odvijao postupno, obično se išlo preko kriptohrišćanstva, odnosno dvovjerstva.“[388] Osim informacije Jastrebova o Božani iz Broda (1865) koja je sahranjena kao hrišćanka, dok su joj muž i djeca islamizirani, ima i drugih dokaza. Tako se, prema Olgi Zirojević, za imenovanje stanja dvovjersta koristi riječ karma-karišik što znači mješavina, čak se i njihovi potomci nazivaju Karišici. U Borju, gdje su

[388] Zirojević Olga, isto. str. 1

većina patronima nadimci dobijeni na osnovu prvog u rodu ili plemenu (*Žulunovci, Čučinci, Pembušovci, Bumovci, Barutovci, Krpačovci, Hodžinci, Črčkinci i dr.*), identifikovali smo i rod *Karišinovci*. I riječ karma-karišik sa tim značenjem i u obliku karmakarešin upotrebljava se u govoru Gore.[389] Kao argument dvovjerstva u Gori treba pomenuti i narodnu predaju da su Šištevljani dobili dozvolu da se islamiziraju nakon što pojedu svinje koje su držali.

Postavlja se pitanje da li je i u kojoj mjeri prelazak na islam bio potpomognut od strane bogomilske doktrine. O pravim i direktnim argumentima koji se tiču samo Torbeša Gore se ne može govoriti. Nemoguće je odrediti u kojoj je mjeri jedna ideologija utjecala na stavove, ponašanje i odluke jednog čovjeka a kamoli jedne zajednice. Odgovor treba tražiti u širem kontekstu, u područjima i u populaciji gdje je nastao, razvijao se i cvjetao bogomilizam, a čiji dio su i sela sa slavenskim stanovništvom koje je poznato kao Torbeši Gore kod Kuksa, te na osnovu komparacija između bogomilizma i islama, njihove osnove, prakse i doktrinarno-religiozne infrastrukture.

Sada se zna da su od balkanskih Slavena jedini islamizirani nasljednici bogomila i bogomilizma Pomaci, Torbeši i Bošnjaci. Analizirajući ove okolnoti, Dimitar Šuterići ne samo da je došao do zaključka da je ovaj faktor utjecao na islamizaciju bogomila, već je postavio i tezu da je bogomilizam utjecao i na islamizaciju Albanaca. On piše: „Patareni i bogomili, koji su najprije, zbog mržnje prema pravoslavnoj crkvi, u nekim krajevima možda prešli u katoličanstvo, da bi kasnije pod osmanskim pritiskom prešli u muslimane. Ovo je bilo tipično za Bosnu. Bilo bi zanimljivo vidjeti kakvu je ulogu igrao ovaj faktor u islamizaciji Albanije.“[390]

Govoreći o gašenju bogomila kao sekte dolaskom Turaka Osmanlija na Balkan, Malić Osi kaže: „Pouzdano je jedan dio njih prešao u islam, a to su vjerovatno naši Torbeši, isti sa bogomilima

[389] Dokle, Nazif, *Fjalor…*, str. 448.

[390] Shuteriqi, Dhimitër*, Shënime mbi herezinë mesjetare në Shqipëri,* Studime Historike 2. Tiranë 1980, str. 205.

iz Male Azije koji se nazivaju fundigiaditi što će reći torbeši ili torbari. Ovaj naziv, ekskluzivno, kako se čini, proizilazi iz bogomilske doktrine koja ima mnogo dodirnih tačaka sa islamom. Osnova doktrine koja počiva na načelu vjerovanja u jednog boga. (Nema drugog, već je jedan). Zato su ovu doktrinu, koja je za njih bila sveta, s ljubavlju držali ispod pazuha u torbi.“ [391]

U vezi ovog problema najjasniji je, kako se čini, Petrika Tenđili prema kojem su: „Bogomili i pavlikjani primili islam kao novu herezu koja je žnjela uspjehe. Heretici prognani vjekovima, svakako da su traživši smiraj, prihvatili vjeru osvajača, koja je nudila ekonomske i socijalne olakšice, spas od nametnutih i nepoželjnih hrišćanskih obreda i simbola. Heretici su se udaljili od zvanične vjere sa predomišljajem i na taj način stvorili preduslove za prihvatanje islama od strane balkanskih naroda.“[392]

Ovakav izbor nije slučajnost, u suprotnom islamizirali bi se i ostali slavenski narodi na Balkanu pošto su živjeli, radili i ratovali u istim geografskim, istorijskim i ekonomskim uslovima. Poznato je da se masovni prelazak bosanskih bogomila u islam dogodio na dobrovoljnoj osnovi i nikako silom[393] još sredinom XV vijeka. Zbog toga su Bošnjaci bili jedini muslimani koji su u Carstvu mogli dobiti *devširm* preko kojeg su se mogli popeti na hijerarhijskoj ljestvici izvršne vlasti turske Carevine. Nešto slično se dogodilo i sa Goranima, koji su islamizirani u tri etape. Prvu (prva polovina XVI vijeka), istraživači povezuju sa nasilnom ekspedicijom Kuklibega, ali i Sinan-paše. U drugoj, poslije 1756, radi se o masovnom i dobrovoljnom prelasku na islam. U trećem, u kojem je prisilom, pritiskom, trikovima ili na dobrovoljan način izvršen prelazak na islam onih koji su dotad ostajali po strani. I za Pomake nema mišljenja da su silom prešli na islam. I tamo se govori o prelasku na islam u talasima i mirno.

---

[391] Osi, Malić*, Prizren drevni grad, utvrđenja i njegova,* Prizren, 1996, str. 149-150.

[392] Thëngjilli, Petrika, isto, str. 336.

[393] Đilas, Milovan*, Bošnjak Adil Zulfikarpašić ,* Tiranë, 1996, str. 59.

Pošto nije zabilježen neki poseban istorijski uslov ili faktor koji je imao posebnu ulogu kod ovih grupa balkanskih Slavena, za razliku od drugih grupa, da napuste hrišćanstvo i prihvate islam, razloge treba tražiti drugdje. Razni istraživači su isticali očitu bliskost između islama i bogomilizma, gdje su dodirne tačke, kako na planu doktrine tako i u praksi, mnogo veće nego što se može zamisliti.

Dakle, kada je Torbešima, nasljednicima bogomila, istorija nametnula izbor, oni su posvađani sa pravoslavljem, udaljeni od katoličanstva, svoj komoditet našli u islamu. Ne mogu se zanemariti i privilegije koje su uživali prihvatajući status muslimana.

Dualistički karakter obeju doktrina je njihova glavna dodirna tačka. Doktrinarna osnova bogomila je izgrađena na principu dualizma prema kojem je vidljivi svijet djelo Satane, dok je onaj nevidljivi božije djelo. Na principima dualizma je građena i islamska doktrina. Alija Izetbegović, govoreći o dualizmu pet osnovnih normi u islamu (namaz, zekat, šehadet, post i hadž) piše: „ Dualizam islama očituje se na bezbroj drugih načina.“[394] I dalje: „Islam je manje način mišljenja, više način življenja. Sva tumačenja Kurana pokazuju da je on bez Hadisa, dakle bez jednog života, nerazumljiv. Samo u interpretaciji jednog života, Muhamedova života, islam se iskazao kao jedna praktična filozofija, jedan obuhvatan životni pravac.“[395]

U bogomilizmu tijelo i duh isključuju jedno drugo. Napuštanje zemaljskih blagodati i zadovoljstva tijela, vjeruje se, jedini su put spasa od kandži Satane i približavanje Bogu. Islam posmatra duhovno i tjelesno jedinstvo kao bipolarnu jedinicu. Čovjeku je dopušteno svako umjereno zemaljsko dobro i zadovoljstvo tijela. Iako na prvi pogled, normalan život, koji preporučuje islam, i, asketski koji propovijeda bogomilizam, isključuju jedan drugog, unutar njih je kao dodirna tačka žrtvovanje. Muhamed je u jednom od svojih hadisa rekao. „Vama je određeno da klanjate namaz i dajete zekat, onaj koji sakriva zekat, ništa nema od namaza.“ U vezi sa ovim Ali ja

[394] Izetbegović, Alija*, Islam između istoka i zapada,* Sarajevo, 1996, str. 202.
[395] Izetbegović, Alija, Isto, str. 204.

Izetbegović kaže: „Ova formula '*Klanjajte namaz i dajte zekat'* samo je specifičan oblik jedne druge, fundamentalnije i opštije 'bipolarne' formule - vjerujte i činite dobro, koje se može smatrati temeljnim oblikom Kur'anske religiozne, moralne i društvene zapovijedi. Bilo bi pravo da je smatramo prvim i najvažnijim zakonom islama.“[396] Da bi se proveo ovaj zakon, to jest da klanjaš, da vjeruješ i da daješ zekat tokom cijeloga života, je žrtvovanje.

Drugu najbližu dodirnu tačku, ako ne i identičnu, između bogomila i islama možemo tražiti i pronaći u liturgijskoj praksi, hijerarhiji, vjerskoj infrastrukturi i načinu njihove molitve.

1. Muslimani posebnu važnost pridaju namazu (klanjanju), bogomili na prvo mjesto stavljaju klanjanje (molitvu). Prvi pet puta klanjaju u 24 sata, dok bogomili klanjaju 5-7 puta. Muslimani mogu klanjati namaz na svakom mjestu na kojem ih zatekne vrijeme molitve. Za bogomile hram nije bio uslov molitve, oni su se mogli moliti na svakom mjestu, samo da molitva izlazi iznutra. Kolektivno klanjanje Bajrama (Velikog i Malog) predstavljaju vrhunac vjerske prakse kod muslimana. Kolektivna molitva bio je glavni obred liturgijske prakse bogomila.

2. Džamije su jednostavne građevine, bez ili sa ukrasima ornametike, u kojima se okupljaju ljudi da se mole Bogu, nasuprot crkava koje su Božije kuće pune svjetlosti, akustike, ukrasa i fantastičnih umjetničkih ilustracija. Bogomilska svetišta su bila prosta i bez ikakvih ukrašavanja.

Odjeća muslimanskih imama je više nego prosta. Jedan bijeli kontrast (čalma) i sav ostali dio crn (mantil, pantalone, obuća), nasuprot sjaju, treperavom i luksuznom ukrasu odjeće visokih sveštenika pravoslavne crkve. Bogomili su bili protiv skupocjene treperave i luksuzne odjeće i preporučivali su prostu odjeću i za monahe.

Pravoslavne crkve i odgovarajuća praksa u njima praćena je mnogim rekvizitima, gdje ukras zauzima visoko mjesto, čak mnogi predmeti ovih rekvizita sadrže i prava umjetnička djela. Džamije

[396] Izetbegović Alija, Isto, str. 201.

gotovo da nemaju nikakvih rekvizita. Bogomolje bogomila, često poljane, isto tako.

3. Muslimani ne koriste simbole i ikone. Islam zabranjuje svaku vrstu umjetničke izrade lika čovjeka, čak i Muhameda. Bogomili su bili protiv ikona, simbola crkve. Oni su ih smatrali djelom đavola. Po njima nema potrebe da postoji posrednik između čovjeka i boga.

Muslimani ne vjeruju u čudotvorne sposobnosti svetaca. Po njima su Isa (Isus) i njegova majka imalu ljudsku prirodu. Isto su vjerovali i bogomili. Po njima Hrist i Marija su bili obični ljudi. Nisu vjerovali u njegovu moć čudotvorca, kao i drugih svetaca. Bili su protiv praznika i dana koji se vezuju za svece.

4. Vjerska hijerarhija muslimana je veoma jednostavna i distanca između čelnika i mase vjernika, džemata, je izuzetno mala. Početak i završetak vjerske ceremonije vodi i završava imam, drugačije od one hrišćanske u kojoj postoji niz stepena, u kojima se svešteniku pridružuju mnogi pomoćnici. I kod bogomila vjerske ceremonije i službe vršio je jedan čovjek, dedec, a u njegovom odsustvu njegov zamjenik.

5. Franjo Rački je iznio dovoljno podataka o načinu na koji su se molili bogomili. Nehat Mijatović upoređujući ovaj način sa načinom klanjanja muslimana, pronašao je mnoge sličnosti i u koreografiji molitve kod muslimana i bogomila, ali i velike razlike između njihove prakse i prakse pravoslavaca i katolika.

Ove dodirne tačke, koje zajedno čine ono što mi nazivamo zonu kontakata između bogomilizma i islama, bile su poseban faktor koji je utjecao na grupu Slavena koji su prigrlili bogomilizam da se lako okrenu ka islamu u kojem su lakše pronašli sebe. Isto tako, kad govorimo o utjecaju ili ulozi koju je imao bogomilizam na islamizaciju Torbeša Gore, moramo uzeti u obzir i utjecaj ovih dodirnih tačaka. Dalje, ova činjenica, ili ova odlika Torbeša u poređenju sa drugim slavenskim grupama koje nisu islamizirane, dakle, prelazak na islam Torbeša Gore je dokaz, odnosno argument da su oni potomci bogomila.

Ako Š. Hodža potvrdi da ove dodirne tačke ne postoje, može izaći sa idejom da bogomilizam nije utjecao na islamizaciju Torbeša Gore ili da čak dođe do kategoričkog zaključka da „ nema nikakvog znaka koji potvrđuje da je bogomilizam utjecao... na njenu kasniju islamizaciju.“ Za nas su ovi dokazi dovoljno jasni, drugo je ako neko ne može ili ne želi da ih vidi.

I Malić Osi je istog mišljenja kada upoređuje teško stanje seljaštva u hrišćanskim srednjovjekovnim zemljama, naročito nakon pada Dušanovog Carstva, i nabraja uzroke među kojima: gašenje do granice uništenja heretičkog pokreta bogomila (babuna) zbog drastičnih masa protiv njih, zbog slabog otpora koji je ovaj pokret pružio dolasku Turaka na Balkan, zbog kolonizcije u XIV i XV vijeku, zbog širenje islama i revolta, ali i zbog nekih dodirnih tačaka bogomilske doktrine sa islamom, jer su se na isti način molili, i zato što „su (bogomili, babubi - N. D.) vidjeli da u muslimanskim džamijama nema ikona, fresaka, skupocjenih rekvizita, ikonostasa i drugih ukrasa“, najveći dio sela i bogomila je prešao na islam, jer su ovo bili najuvjerljiviji faktori koji su utjecali na masovni prelazak u muslimane.

On istupa protiv stavova jugoslavenske istoriografije prema kojoj su mnoga sela na prostoru Ohridskog jezera, duž Crnog Drima i Radike, čak na sjever do Prizrena, prešla u islam kako bi spasila svoja ognjišta i svoje siromašne živote od neprestanih pritisaka islamiziranih Albanaca, koji su još od kraja XVI vijeka, a naročito u XVII i XVIII vijeku pljačkali ove oblasti. Po njemu ovo se ne može prihvatiti i zbog činjenice da su i mnoga usamljena sela gotovo po cijeloj Makedoniji primila islam. Ovi muslimani su do danas sačuvali svoj jezik i običaje, i kako bi se razlikovali od pravih Turaka nazvani su Torbeši. Bliski sa Torbešima, ako ne i isti, su Pomaci u Bugarskoj. [397]

Postoje dokazi da je dobrovoljna islamizacija bogomila, dakle i Torbeša, počela mnogo prije dolaska Turaka na Balkan. Derviši Babe Sari Saltuka kao i njihove tekije i turbeta imale su veliku ulo-

[397] Osi, Malić*, Prizren drevni grad utvrđenja i njegova ...,* Prizren 1994, str. 150.

gu među turskim akindžijama u XIII vijeku, ne samo u Dobrudži. Derviši Sari Saltuka su se prošiili sve do Jadrana i svugdje gdje su bili prisutni podizali su po jednu tekiju. Trudili su se da budu što bliže narodu u borbi protiv tlačitelja dijeleći hranu za siromašne i osiguravajući sklonište za putnike. Oni su bogatili duševno mišljenje smatrajući da čine zikr narodu. Ovo otkriva da je misticizam koji su širili derviši Sari Saltuka zajedno sa akindžijama bio pripremanje terena za kasnija Turska osvajanja.[398]

Prisustvo usmene predaje o Sari Saltuku, predaje o čudotvorstvu šejhova, gusta mreža tekija, turbeta, veliki utjecaj ovih institucija i njihovih čelnika u Gori i oko nje na duhovni život stanovništva, uvjeravaju nas o intenzitetu i ulozi koju su imali u širenju islama u ovim oblastima.

Kada govorimo o utjecaju bogolmilizma na islmizaciju u oblasti Kuksa treba ga prvo tražiti u bliskosti njegovog učenja sa doktrinom tarikata koji propovijedaju derviši, šejhovi i njihove tekije. Filozofija tarikata i bogomila su slične kao dvije kapi vode. Temelj tesavvufa je čišćenje srca od mulja materijalizma, dok se njegova snaga ogleda u vezi čovjeka sa velikim Stvoriteljem.[399] Za bogomile materijalni svijet je djelo đavola i samo ako se otrgneš od njega možeš stići do Boga.

I sufije, isto kao i bogomili, vide asketski život kao jedini uslov koji garantuje mogućnost povezivanja sa Bogom. „Kao što je njihova spoljašnjost (sufijska, N. D.), koja je jednostavna i siromašna, takav je i njihov svijet. Umjereni su u jelu (ishrani), u piću i drugim zadovoljstvima ovoga svijeta.“ Govoreći o njima El Madžma piše: „Ono što pristaje pobožnim asketama je njihova obična i jednostavna odjeća i način života.“ (Mogu se uporediti kupole turbeta sa jednom varijantom monolitnih spomenika bogomila u Bosni.)

Njihov prijateljski odnos i otvorenost srca osvojio je povjerenje naroda u Makedoniji i u drugim balkanskim zemljama: hrišćana, bogomila, katara koji su imali dualističko vjerovanje. Iako bogomli

[398] Vidi - Osi Malić, isto. - *Islam i kultura,* Sofija, 1999, str. 29, 30.
[399] Abdul Kadir Isa*, Të vërtetat mbi tesavvufin,* Prizren, 2002, str. 51

pripadaju hrišćantvu, ne vjeruju u krst, crkvu i slike zbog čega su bili pod nadzorom pravoslavne crkve. Turski derviši, koji su sa svima imali prijateljske odnose privukli su interes bogomila. U uslovima turske prevlasti, oni su prihvatili prelazak u Islam.

Izgleda nam zanimljivo da iznesemo još jednu dodirnu tačku između vjerske hijerarhije bogomila i sekte koju predstavljaju derviši koja je možda utjecala na njihovom približavanju i kasnije na prelazak bogomila u Islam. Bogomili su se dijelili u tri grupe. Na prvom mjestu su bili najaktivniji, *savršeni*, koji su najbolje poznavali i propagirali doktrinu. U drugu grupu su ulazili *vjerujući* koji su slijedili propovijedi, koji su bili uključeni u mrežu i pokušavali da prihvate učenje. Treću grupu su činili obični, ili *slušatelji* koji su slušali propovijedi, ali se još nisu „otkačili" od pravoslavlja.

I heterodoksne sekte unutar islamske vjere kao što su bektašije, kaderije, halvetije i dr. imaju jednu hijerarhiju od tri nivoa: *muhibi*, koji se mogu uporediti sa slušateljima, *derviši* sa vjerujućima i *šejhovi* (babalari) sa savršenima. I ovdje prelazak iz jednog, nižeg, nivoa u drugi, viši, nivo obavlja se pomoću ceremonijalnih testova kao i kod bogomila. Zanimljiv je naziv *dede* koji upotrebljavaju obje sekte i koji, po nama, ne može biti slučajan.

Ove istorijske stvarnosti ne prihvataju samo turski i muslimanski izvori, nego i svjetske naučne enciklopedije. Tako činjenicu da su stari bogomili dobrovoljno prihvatili islam nalazimo u encilopediji Larousse. Ovim se bavio i jedan od najpoznatijih vizantologa današnjice Georgi Ostrogorski.[400]

Po našem mišljenju se samo u ovom kontekstu može prihvatiti i objasniti starost džamije u selu Mlike kod Dragaša, koja potiče još iz 1356. godine, mnogo prije poraza Balkanaca na Marici (1371), na Kosovu (1389) i čitav jedan vijek prije nego što su Turci osvojili cijelo Kosovo (1459).

[400] Osi, Malić, isto, 156.

g) Kada, odakle i kako su došli Torbeši u Goru?!

Iako na pitanje kada je noga prvog Torbeša stupila na tlo Gore niko ne može odgovoriti, početke njihovng masovnog prisustva ovdje možemo približno vremenski odrediti. Toponimijski, materijalni i istorijski dokazi koje imamo pri ruci govore da su Torbeši pri kraju XII vijeka bili nastanjeni u oformljenim selima ili u selima u nastajanju.

1. U selu Šištejec smo zabilježili toponime *Paraspur*, vizantijski naziv za posjed, *Perivolji*, koji označava baštu, oba iz sfere ekonomije, odnosno iz nomenklature zvanične terminologije, koji jasno svjedoče o vlasničkim odnosima ovdje, prema tome i o jednom naselju sa stalnim stanovništvom koje je pripadalo jednoj administraciji.[401]

Ovi toponimi ne mogu pripadati nekom drugom vremenu osim onom između početka XI vijeka i posljednjih decenija XII, kada je Kosovo, čiji je dio i Gora, bilo pod vizantijskom vlašću.[402] Kaljaja kod Gradišta, u blizini Novog Sela, je služila za kontrolisanje kretanja robe i ljudi koji su prolazili prema Pologu i obratno. Ovo nas nagoni na misao da je Šištejec u ovo vrijeme bio osnovan.

2. Izgleda da ovom vremenskom periodu pripadaju i neke grobnice otkrivene u selu Borje [403] koje predstavljaju dio jednog drevnog naselja, polazeći od pravca sjever-jug, grupisanja i načina izgradnje, što govori da je i selo Borje već bilo formirano kao naselje za stanovanje.

---

[401] Dokle, Nazif*, Rreth historisë së toponimit Borje*, Rad na III naučnom skupu o albanskom jeziku, 1986. str. 5.

[402] Malkolm, Noel, *Kosova - një histori e shkurtër*, Tiranë, 2001, str. 42.

[403] Na mjestu zvanom Zad Brdce 1962, tokom izgadnje temelja trafostanice u selu Borje otkriven je prvi grob. 1983. godine nekoliko metara južnije pored puta otkriven je još jedan grob zbog erozije i još nekoliko drugih u blizini ova dva tokom izgradnje štale zemljoradničke kooperative u selu. Grob iz 1983. godine vidjeli smo ja i arheolozi Ljuan Pržita i Muhamet Beljaj u jesen te godine.

Dalje, Radivoje Mladenović potencira da je jedan dio sela ove oblasti Stefan Nemanja (napustio tron 1196) poklonio manastiru Studenica.[404]

3. U selu Borje, ne znam od kog vremena, prenosi se sa generacije na generaciju predaja o blagu skrivenom na mjestu zvanom *Dobrajca*. Ovaj toponim, prema usmenom predanju, je ime sela (možda je mjesto osnivača Borja) koje nismo mogli identifikovati niti u jednom izvoru, dok su ruševine kuća i grobalja postojala tu sve do 50- tih godina prošloga vijeka.

Prema predaji sakrivači blaga su tokom ukopavanja koristili ugalj koji bi im bio trag prilikom ponovnog otkopavanja. Ova usmena predaja koja je podgrijevala maštu i nadu generacija djece Borja na kraju se ostvarila. Godine 1978. u Dobrajci, u jednoj kamenitoj uvali pored litice koja je čobanima koristila za određivanje vremena prema dužini sjenke, jedan je čobanin slučajno pronašao blago koje je erozija izbacila na površinu.[405] U njemu je bilo 640 novčića od bakra iz XII vijeka iz vremena Manuela Komnena I (1143-1180) stavljenih u jedan zemljani ćup sa uskim otvorom bez ručica, koji je bio slomljen.

Predanje o ovom blagu, mjesto i način na koji je sakriveno i pronađeno služe nam da lakše stignemo do odgovora na mnogo postavljenih pitanja. Tako, ova predaja prenošena s generacije na generaciju više od osam vjekova, svjedoči kontinuitet stanovnika Torbeša Borja još od druge polovine XII vijeka i to da je ovo selo tada već bilo formirano.

Sakriveno blago u blizini sela govori da su sakrivač/i bili njegovi stanovnici i da su u uslovima progona bili primorani da napuste mjesto, ostavljajući amanet. I pored toga što ne možemo znati pravu vrijednost blaga, ipak ona mora biti značajna, pošto je postojala potreba i posebna pažnja da se ono sakrije.

---

[404] Mladenović, Radivoje, *Govor Šarplaninske Župe Gora*, Beograd, 2001, str. 32.

[405] Dokle, Nazif, *Rreth historisë së toponimit "Borje"*, Saopštenje, III jezička sesija, Kuks, 1986.

Posjedovanje ovolike sume, govori da vlasnik ili vlasnici blaga nisu pripadali nižem staležu, već su bili stanovnici koji se nisu bavili stočarstvom i poljoprivredom, odnosno nisu mogli biti ništa drugo osim duhovne vođe ili osobe sa posebnim atributima.

Vrsta i količina novčanica govori da su one bile osigurane daleko od Dobrajce kod Borja gdje su monetarni odnosi bili veoma živi, dok nas njihovo porijeklo vodi na teritoriju vizantijske države gdje su bile u prometu. Osobe koje su posjedovale ovo bogatstvo nisu mogle napustiti mjesto iz ekonomskih razloga i nastaniti divlje krajeve kao što je Dobrajca kod Borja, nego iz drugih mnogo jačih razloga povezanih sa njihovim životima. U ovakvim uslovima pare su najlakša i najneophodnija stvar koja se može prebaciti na nepoznatom putu kako bi se spasio život.

Misao nas vodi do progona i kazni koje su provodili Komneni prema bogomilima hereticima koji su im stvarali stalne probleme. Prognanici u ovom slučaju su bili duhovne vođe, propovjednici bogomilske hereze.

Toponim Hisarište u neposrednoj blizini mjesta na kojem je pronađeno blago, koji je po svemu sudeći označavao jednu tvrđavu, daje nam za pravo da mislimo da je blago moglo biti sakriveno od ljudi koji su čuvali tvrđavu u kritičnim uslovima i bjekstva i panike.

I na kraju sakrivanje blaga u odnosu na jednu orijentacionu nepokretnu tačku kao što je usamljena stijena, govori i to da su sakrivači, barem u svijesti, računali samo na privremeno bjekstvo.

U svakom slučaju uslovi skrivanja ovog blaga nam omogućuju da, bez najmanje sumnje, odredimo vrijeme dolaska i naseljavanje Torbeša u Borje, a zašto ne i u druga sela, između 1143-1180. godine, kada su u opticaju bile ove novčanice.

4. Problem ostaje kada je u ova sela instalirana vjerska služba pravoslavne crkve kako bi definitivno stavila pod kontrolu heretičko djelovanje kod Torbeša bogomila?! Iako nemamo nijedan pouzdani dokaz, možemo pretpostaviti da se to događalo paralelno sa njihovim doseljavanjem na prostore na kojima danas žive (druga

polovina XII vijeka), kada znamo da je u ovo vrijeme preduzeta strašna kampanja protiv heretika od strane Nemanje između 1172-1180. godine, po svemu sudeći u prizrenskoj eparhiji koja je u to vrijeme formirana pored one u Rasu i Lipljanu, koja je bila zavisna od Ohridske arhiepiskopije kojom su rukovodili grčki sveštenici.

Godine 1219. proglašena je Srpska autokefalna crkva. Osnovane su tri eparhije i u okviru njih episkopije Zeta, Hvosno, Hum, Toplica, Debar, Morava. Toponim *Husno* u Borju (od Hvosno), koji je prema predaji bio manastir, daje nam za pravo da mislimo da je Gora ušla pod jurisdikciju hvostanske episkopije. Moguće je da su u ovo vrijeme Srbi ovoj planinskoj oblasti dali ime *Gora*.[406]

...

Nakon ovog vremena ima više podataka o kontinuitetu imena ovih sela Gore. Sadašnja imena ovih sela: Radeša, Dikance, Zljipotok, Kruševo, Šištejec (Shishtavec[407]), Brod, Vranište, Borje, Kukaljane, Topoljane (Topojan), Brekinje (Brekijë), Kolovoz (Kollovoz), Ljubošta, Novo Selo (Novosej), Rapča, Očikle (Oçikël), Lještane, Krakošta, Dragaš, Lomna (Lojme), Nifča (Nimçë), Orčuša, Orgosta (Orgjost), Krstec, Pakiša (Pakishë), Orešek (Oreshkë), Ture (Turja), Crneljevo (Cërnelevë), Streževo (Shtreze), Mljike, Zapod, Košarišta (Kosharisht) sa nekom sitnom beznačajnom fonetskom izmjenom isključujući i neka izgubljena sela (Gradišta, Črštic, Biftič, Manjon, Gošafič Premina i Glonić), sva se nalaze u Dušanovim Hrisovuljama iz 1348[408] i 1355,[409] u turskim popisima

[406] Na srpskom riječ gora označava šumu, pošumljen kraj. Vidi Çapuri, Hasan, *Fjalor sërbisht – shqip,* Tiranë, 2003. str. 166.

[407] Nazivi u zagradi su na albanskom jeziku i odnose se samo za naselja u Albaniji. (*prim. S. I.)*

[408] Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Geografski Institut "Jovan Cvujiq", *Šarplaninske župe, Gora, Opolje i Sredska,* Beograd, 1995, str. 453.

[409] Srpska Ak... isto, str. 478.

1452,[410] kao i onih kasnijih iz 1530, 1571 i 1591[411] kao i tokom narednih vjekova, XVII-XIX.

Isto se ne može kazati i za torbeške stanovnike nekih sela zbog albanizacije koja je izvršena u jednom dijelu njih kao: Topojan (Topoljane), Brekija (Brekine), Kollovozi (Kolovoz), Lojme (Lomna), Turja (Ture), Novosejë (Novo Selo), Shtrezë (Streževo) i Nimçë (Nifča), Belja (Bela), i Xhaferrja (Džafere), koja su kasnije formirana.

...

U V vijeku, neki masalijani, preci bogomila, su se iz male Azije preselili u Trakiju a odatle se proširili i u Makedoniji.[412] Edi Durham nam donosi: „U Samisatenu u Maloj Aziji pojavila se jedna sekta čiji su članovi poznati kao pavlikijani. Oni su ujedinili maniheizam sa posebnim poštovanjem prema propovijedima Svetog Pavla.“[413] Maniheizam je vjera iz III vijeka čiji su vjernici nazivani hereticima. Zasnovana na pomiješanim hrišćanskim i persijskim (Zoroastrijanskim) elementima. Pustila je duboke korijene na Balkanskom polusostrvu u doba Justinijana I. Kasnije je preobraćena u jednu hrišćansku formu.

---

[410] - Srpska Ak ..., isto, str. 150. godine 1455., u vrijeme konačnog osvajanja Kosova, Gora je bila obuhvaćena u takozvanom Vukovom Vilajetu, oblasti koja je formirana na teritoriji Brankovića, manje-više u istočnom dijelu Kosova gdje se nalazilo 27 spahiluka hrišćana; Noel Malclom, *Kosova histori e shkurtër,* Prishtinë-Tiranë 2001, str. 101.

[411] Selami Pulaha*, Krahinat e sanxhakut të Dukagjinit gjatë shek XVI,* Studime historike 3. Tiranë 1973.

[412] Malić Osi, isto, 142.

[413] -*Taciani- Apologjet apo heretik,* Kulla e Rojes, 15. maj 2003. str. 27. Apostol Pavle pred starcima na Kongregaciji u Efesu: „Znam da će nakon moga odlaska među vama ući vukovi koji će vas pritisnuti i neće tretirati stado s nježnošću i od vas samih podići će se ljudi i reći iskrivljene stvari, kako bi za sobom povukli sljedbenike. - Edi Durham. Isto.

Prognani od hrišćana, oni su se ujedinili sa muslimanima i podigli ustanak koji je uništio veliki dio Male Azije. Car Konstantin Koprnimus (741 n.e.), kako bi ih oslabio, šalje većinu njih u Trakiju kako bi služili kao čuvari granice. Jovan Zimičes I (969), raselio je jedan dio njih po dolinama Balkana. Od toga vremena njihova doktrina se brzo širila.[414]

Iako se ova doktrina brzo ukorijenila i proširila, sa njihovom kulturom i jezikom se dogodilo isto što se dogodilo i Bugarima.[415] „U mnogim slučajevima, raseljavanje jednog naroda na novu teritoriju ili u novo društvo, daje tom narodu identitet koji dotad nije imao.“[416]

Oni su apsorbovani od strane slavenskog elementa (makedonskog) i nastanjujući se ovdje prihvatili novi identitet. Sada možemo govoriti o makedonskim bogomilima.

...

Još od svog zabrinjavajućeg nastanka, bogomilska doktrina, njeni propovjednici i sljedbenici suočili su se sa žestokim protivljenjem crkve i vlasti potpomognute od strane crkve. U doba bugarskog cara Petra (927-969), Teofilakt, carigradski patrijarh, preporučuje *anatemu* za one koji su napustili pravoslavlje i *eptimiju* (vrsta crkvene kazne), za one koji slijede heretike i ne odustanu od toga.[417]

Nakon njega je Prezviter Kozma (969-972) napao neke stavove ove doktrine nastojeći da podređenima prikaže prijevaru.[418] Interesantno svjedočenje o borbi protiv bogomilizma i njegovih sljedbenika daje nam životopis dukljanskog kneza Jovana Vladimira,

---

[414] Edi Durham, isto.

[415] Noel Malcolm,isto, str. 23.

[416] Noel Malcolm*, Kosova - një histori e shkurtër,* Prishtin-Tiranë 2000, str. 22.

[417] Ivanov, Jordan, *Pojava na bogomilstvo, Bogomilski knigi i legendi,* Sofija, 1970. str. 21.

[418] Angelov, Dimitr*, Bogomilstvo v Blgarija,* str. 41. Sofija, 1969.

zeta cara Samuila (iz XVII vijeka.[419] U jednom polemičkom djelu pisanom nakon 1054. godine bogomilsku herezu u Maloj Aziji, Eftimija iz Akomonije naziva djelom stvorenim od samog đavola. Prema njegovim dokazima formulisan je niz anatema protiv sljedbenika bogomilske hereze koje su usvojene na poznatom *Sinodu pravoslavne nedjelje* održanom u Konstantinopolju oko 1092. godine.[420]

Nakon djela Eftimija iz Akomonije, objavljeno je jedno drugo djelo protiv bogomila pod naslovom „O aktivnostima demona", filozofa, istoričara i političara Mihaila Psela.[421]

Sredinom X vijeka, prema djelima vizantijskih teologa, postojale su specijalne anateme protiv sljedbenika bogomilizma. Pet anatema je donijeto tokom 1027. godine i najmanje još 23 kasnije.

Najpoznatije nastupe prema hereticima imao je Evtimij Zigavin, čuveni vizantijski teolog na dvoru Aleksa Komnena (1081 – 1118), u djelu pod naslovom „Protiv bogomila".[422] Godine 1096. su trupe Prvog krstaškog rata opljačkale utvrđeni grad Asmati pored Prespanskog jezera. Grad su zapalili zajedno sa svim živim stanovnicima zbog njihovog prihvatanja bogomilske hereze.[423]

Kulminacija interesovanja za bogomilizam u Vizantiji dostigla je pri kraju XII vijeka kada je u Carigradu održan proces protiv bogomila Vasilija koji je osuđen spaljivanjem na lomači. Od tog perioda omalovažavanje, anatemu i eptimiju zamijenjuju spaljivanje na lomači, oštrica mača, mučenje, stigma, presjecanje jezika, progon, deportacija, oduzimanje imovine i dr.

Dimitr Šuterići navodi da je u godinama 1080-1118 ovaj pokret praćen progonima i pokretima stanovništva u raznim pravcima kak-

[419] Angelov, Dimitr, isto, str. 443-44.
[420] A. Dimitër, isto, str. 49.
[421] Angelov, Dimitr, str. 47.
[422] A. Dimitr … str. 50.
[423] Antoljak, Stepan, *Prespanski Asmati –utvrden grad na ereticite kaj ezereto vo Pelagonija od I krstonosna vojna (1096),* Srednovekovna Makedonija 1, Skopje, 1985, str. 776.

vi dotad nisu zabilježeni.[424] Vizantijski car Aleks Komnen (1081-1118) je poznat kao protivnik i progonitelj bogomila i pavlićana.[425] Edi Durham tvrdi da je on, kako bi uništio ovaj pokret, koristio životinjske metode.[426] U njegovo vrijeme, zbog drastičnih progona, sekta je izbjegla prema zapadu.[427] Isto takvu divlju politiku vodio je i drugi vizantijski car Manuel Komnen (1143-1180), koji je specijalnom naredbom imenovao episkopa Ilariona iz Meglena da od bogomilizma očisti cijelo hrišćansko stado. U njegovoj biografiji stoji da je neposlušne bogomile osudio na smrt i to spaljivanjem na lomači onako kako je urađeno sa popom Vasilijem. Manuel Komnen i njegovi saradnici su uživali dok su bogomile stavljali u zatvore, progonili ih i tjerali sa njihovih imanja a nisu se suzdržavali ni od njihovog fizičkog uništenja.[428] Isto stoji i u Makedonskoj istoriji,[429] kao i kod Biljane Đurđević-Stojković.[430]

Jedan dio je prelazeći Albaniju, preplovio Jadran da bi herezu proširio kod katara u Italiji i kod patarena (albižana) u južnoj Francuskoj,[431] dok se dugi dio raširio u srpskim zemljama.[432] Nemanja je proglasio rat bez milosti protiv prokletih heretika babuna.[433]

Između 1172-1180. godine on je preduzeo kampanju uništenja.[434] Spaljivao je njihove knjige, sjekao jezik. Kaznio je i svoju

---

[424] Shuteriqi, Dhimitër*, Shënime mbi herzinë në Shqipëri,* Studime historike 2, Trianë, 1980, str. 206.

[425] Aleks I Komnin, *Blgarska Enciklopedija, Sofija,* 1999, str. 34.

[426] Edi Durham*, 20 vjet ngaëtrresa Ballkanike,* Tiranë, 1944. str. 126.

[427] - Edi Durham, isto. - *Historia e populit maqedonas,* str. 22, 46. - Aleks I Komnin, *Blgarska Enciklopedija,* …isto. - Biljana Đurđević-Stojković*, Vjerske Sekte lekskon,* Narodna knjiga Alfa, 2002. str. 55. - Ostrogorski, Georg*, Historia e perandorisë bizantine,* Tiranë 1997, str. 264.

[428] Angelov, Dimitar, *Bogomilstvoto v' Blgaria,* isto, str. 410-414.

[429] *Histori e popullit Maqedonas,* Skopje, 1983, str. 23, 46.

[430] Biljana Đurđević-Stojković, isto.

[431] Dhimitër Shuteriqi, isto.

[432] Biljana Đjurgjević-Stojković, str. 53.

[433] Isto.

[434] *Bogomili,* Srpska Encikopedija, str. 216.

kćer koja je bila ubijeđeni bogomil.[435] Sazvao je Sabor kako bi kaznio njihovu doktrinu. U prisustvu najvišeg sveštenstva i vlasti, žigosao je i anatemisao heretike. Neke je osudio na smrt spaljivanjem, druge internacijom, treće je podvrgao raznim drugim kaznama. Ostalima je oduzeo imovinu i razdijelio je siromašnima.[436] U takvim uslovima, jedan dio bogomila je našao sklonište u Bosni kod bana Kulina.[437] Preostali dio se, izgleda, povukao u planinske klance daleko od naseljenih centara i rigoroznog pravoslavnog sveštenstva.[438]

Prema istraživaču Maliću Osiju, koji je na istim pozicijama sa Alijom Džogovićem po pitanju deportacije bogomila u oblast Šare kako bi izbjegli progon i sklonili se od očiju crkve i države, piše: „Dokazano je da su predjeli Župe, čija se sela nalaze na obroncima Šare, puni izvora, rijeka, dolina, planina i šuma sa bujnom vegetacijom i drugim prirodnim bogatstvima, u koje su se proširili heretici, bili veoma pogodni za sklanjanje i skupove, veoma često održavanih i na otvorenom. Oni su birali pogodna mjesta, često pored manastira ili monaških centara, što je bilo poznato i u drugim krajevima, gdje su mnogi vizantijski carevi, vladari, arhijereji, monasi, podigli mnoge velike i lijepe manastire, kako bi, jačanjem hrišćanstva među Srbima, ojačali i svoju političku i duhovnu prevlast nad njima.[439]

Dimitar Angelov, jedan od najboljih poznavalaca bogomilskog pokreta naglašava: „Skupovi su održavani ili u usamljenim kućama, ili van sela na nekom skrovitom i mirnom mjestu, naročito ako je postojala prijetnja od progona. Poznato je da su se, na primjer, bosanski patareni (bogomili) često puta okupljali u planinska i šu-

[435] Alija Đogović*, Je li boškački žargon tajni govor bogumila, Selam, Prizren, januar- april 2000, str. 25.*

[436] Jireček, Konstantin*, Istorija Srba I,* Beograd, 1988, str. 129.

[437] *Bogomili,* Enciklopedija Jjugoslavije, isto

[438] Alija Đogović, isto.

[439] Osi, Malić, str. 147.

movita mjesta zbog toga što su se plašili da ih vlast ne prati i istražuje."

Babuna, ime planine u Makedoniji koje je dobila zbog toga što su je naseljavali babuni ili bogomili, jasno govori da su planine, tereni udaljeni od političkih i centara zvanične hrišćanske crkve i daleko od njihovih očiju, bila pogodna i tražena mjesta gdje su mogli doći i u miru obavljati svoje praktične vjerske obrede.

Na kraju, neosporan i najjači argument o povlačenju bogomila u duboke planinske oblasti zbog neljudskih progona nad njima je i rasprostranjenost imena torbeš kojim se oni nazivaju na čitavoj desnoj strani planinske oblasti oko Crnog Drima, počev od njegovog izvora na Ohridskom jezeru sve do njegovog spajanja sa Bijelim Drimom i jasnim bogomilskim tragovima i njihove doktrine koja se susreće do naših dana u Gori.

Na ovo povlačenje je svakako utjecao Sinod koji je protiv bogomila organizirao bugarski car Boril 1211. godine i prokletstva nad njima koje je donio Prvi sinod Srpske pravoslavne crkve (1221): „Prokleti zli heretici, prokleti babuni koji sebe lažno nazivaju hrišćanima, i koji se rugaju našoj pravoj vjeri, izostavljajući iz svetih knjiga riječi i prenoseći ih u zlu vjeru, koji su odvojeni od svete pravoslavne crkve, i koji vređaju sveti krst časni i koji vređaju svete ikone i ne obožavaju ih – prokleti bili."[440]

Dalje, treba uzeti u obzir intenziviranje borbe protiv babuna (bogomila) u doba srpskog kralja Stefana Dečanskog, koji je još prije 1329. godine, imenovao svog mlađeg sina Dušana da ih progoni, ubija i pljačka. Godine 1335. pominju se mnoga babunska (bogomilska) sela, sigurno sljedbenika hereze (babunska reč), koja su uništena i opustošena. Kasnije, u svom Zakoniku, Car Dušan kako bi zauvijek uništio korijene ove hereze, u članu 85. odrđuje drastične mjere protiv propovjednika ove bogomilske hereze i njenih pristalica, bez obzira na njiihovu pripadnost i položaj u društvu.[441]

[440] Biljana Đurđević, isto.
[441] Osi, Malić, isto, str. 149.

Pošto smo iznijeli okolnosti pod kojima su Torbeši primorani da napuste svoja ognjišta i svoju zemlju i nasele ove planine, klance i klisure prikladne samo za divljinu, rađa se pitanje: iz kog su dijela Makedonije, koja je bila u sastavu bugarske ili vizantijske države, došli Torbeši? Još na početku moramo kazati da, i pored toga što ne možemo dati konačan odgovor na ovo pitanje zbog trenutnog stanja u istraživanju, možemo se vezati samo za neke toponime, riječi i izraze kako bi formulisali određenu hipotezu.

1. Pominjanje Crnog mora u jednoj od najpoznatijih pjesama folklora Gore kao što je „Planinice pusta ostanala“[442] ili u magijskoj formuli „Vasfijo (bolezu), hajde, te vikaje da te jahnet na crno magare da ideš preko Crno more“, kako bi se otjerala bolest (epidemija), svjedoče da su Torbeši, ili najmanje jedan dio njih, došao preko planinskih puteva koji dijele Trakiju od Makedonije (Balkan, Pirin, Rodopi) odakle se počinje spuštati ravnica prema Crnom moru.

Izgleda zanimljivo i pominjanje mora u pjesmi. Jedna druga pjesma, koja prati obred bojenja djevojke kanom koju pripremaju za nevjestu, počinje stihom: Sivni topoj na more pucaje...“[443]

2. I patronim Aljabak, koji srećemo u Kruševu i drugim selima opštine Dragaš na Kosovu, i oblik Murga, koji se javlja i kao toponim i kao patronim u Šištejecu, javljaju se kao visovi (Aljabak i Murgajec) na Rodopima u jugozapadnom dijelu Bugarske i vode nas u jedan od krajeva zapaljenih bogomilstvom odakle su se mogli odvojiti neki Torbeši koji su stigli do Gore.

Oronim Kalabak, koji označava najviši i najpoznatiji vrh u Kukskoj Gori (2174m), 1372. godine nalazimo u obliku *Kalabaka,* kao naziv jednog starog manastira ili episkopije Stađi u Tesaliji, gdje su

[442] Dokle, Nazif, *Goranski narodni pesni,* Skopje 2000, pjesma `43, str. 54. Donosi ove stihove: „Jatte, pitte tri bratovi koni,/ Će hodite dalek nadaleko:/ Dva dni putoj, preko ravno polje,/ tri dni putoj peko Crno More,/ Da zimate Rajkona Divojka.”

[443] Dokle. Nazif, *Goranski narodni pesni, Skopje, 2000. str. 123, pjesma 305.*

bili prisutni i Bugari.[444] Naziv Kalabak kao toponim srećemo i na drugim mjestima. Na Rodopima, na bugarsko-grčkoj granici prelazi se preko vrha Kalabak (2029 m) kod planine Belasica. U Trikali u Grčkoj imamo selo Kalabak.

Ove kao i druge toponimijske sličnosti kao: Krčin Rit u Borju - Krčina Planina sjeveroistočno od Debra[445]; Oreševo, u pomačkim krajevima[446] - Oršhek selo u Gori; Kruševo u Gori - Kruševo grad u Makedoniji; Brod u Gori - Brod u Makedoniji; Topoljane u Gori - Topoljane u Makedonij, Borje u Gori – Čuka Borja[447] i mnogi drugi, daju dovoljno osnova za razmišljanje o genetskoj vezi između pojedinih stanovnika koji su koristili ove nazive.

3. U jednoj svatovskoj pjesmi zapisanoj u Šištejecu nevjesta se poredi sa bijelom guskom sa Vardara („bela guska vardarska“). U njoj se doslovce kaže: „Žiti Zejnepo, što si glava dignala ka bela guska vardarska.“[448] Ova komparacija se ne može shvatiti drugačije osim na osnovu jedne nekadašnje direktne realne percepcije o kretanju niz vode Vardara u kojima žive bijele patke i kao kliše je prenošen s generacije na generaciju, jer nikada više nisu mogli vidjeti patke na planinama Šare i Kalabaka. Ovaj prikaz je pojačan kad znamo da ovo poređenje pripada jednoj ženskoj pjesmi koja se vezuje za ispraćaj nevjeste na velike goste kod svojih roditelja. Iz ovoga se može postaviti hipoteza da su se iz ove zapaljene oblasti mogli odvojiti bogomili i stigli kao Torbeši u Goru.

Malić Osi, pozivajući se na jednu usmenu predaju o mahali Golipanci u selu Planjane u Župi kod Prizrena, tvrdi da su se nekada ovdje pojavili neki nepoznati i čudni ljudi ne samo kao prosjaci, ali iznenađujuće potpuno goli i u asketizmu masilijana (jedno od ime-

---

[444] *Dokumente të Periudhës bizantine për historinë e Shqipërisë (shek VII-XV),* Tiranë, 1978, str. 101.

[445] K'nčov, Vasil, Isto, str. 338.

[446] K'nčov Vasil, *Izbrani Proizvedenia. Tom I.* Sofija 1970, str. 337.

[447] Spančev, Emil*, Dolnata Zemja Ohridska, Blgarite v Albanija i Kosovo,* Sofija, 2001, str. 42.

[448] Dokle, Nazif*, Sevni bre ašik, sevni bre dušo,* Prizren, 2004, str. 20, pjesma 27.

na za bogomile). On smatra da su se Torbeši u svoja današnja naselja pojavili tako i u grupama propovijedali svoje heretičko učenje.[449]

Po našem mišljenju predaja se može povezati sa pojavom isaista prognanih od zvanične crkve u drugoj polovini XIV vijeka u vrijeme turske invazije na Balkan. Oni su propovijedali smirenje i spas duše bježanjem od zemaljskog svijeta i približavanjem Bogu. Osnovna teza učenja isaizma je bilo mišljenje o nekadašnjoj vezi bez posrednika između čovjeka i Boga koja je postojala u raju.

Prema njima Adam je bio savršena slika čovjeka koji je živio blizu boga, ispunjen blagoslovom i mogao je obavljati sve i bez zapreka, bez straha da će počiniti grijeh. Biti potpuno nag znači živjeti kao što žive ljudi u raju, gdje su istovremeno svi jednaki među sobom.

U odlomku jedne biografije čitamo: „Dva propovjednika heretika su otišla u Bugarsku, u njenu prestonicu Trnovo. Jedan se zvao Lazar, dok drugi Kiril sa nadimkom Bosota. Iako su ovdje živjeli kratko, nisu mogli izbrisati zahvalnost za dugo vremena. Lazar je počeo praviti ludosti. Potpuno nag, išao je kroz cijeli grad. Na stidna mjesta postavljao je tikve kako bi ih pokrio. Kiril, zvani Bosota, je, također, počeo da postepeno propovijeda nečasnu herezu. Ponekad se rugao svetim ikonama a ponekad je njih i časni krst gazio.“ (Dimitar Angelov, 499)

U jednom drugom pasažu u biografiji monaha Teodosija stoji: „On je dugo vremena provodio u umjerenosti i postu. Nakon toga, odjeven u monaha, počeo je propovijedati. Vođen riječima iz Jevanđelja *Ko želi ići za mnom, neka se odvoji od sebe, neka uzme svoj krst i neka me prati,* putovao je po gradovima i selima i učio žene da se razvedu od muževa i muževe da se razvedu od žena. Često su se oko Teodosija okupljale gomile djece, žena i poneki čovjek. Po svemu odjeveni kao monasi, zajedno sa njim su išli kroz pustare, pećine i mjesta koja ni Bog nije vidio. Stvarali su ružnu i odvratnu sliku. Skidali su odjeću i potpuno goli išli pred drugima

[449] Malić Osi, isto, str. 148.

kao što ih je on podučavao. O neviđene sramote. On im je naređivao da ne idu drugačije, nego da slijede samo njegove tragove. Ovako poređani jedan za drugim išli su Hristovi učenici. Kada je padalo veče, Teodosije i svi njegovi sljedbenici su se okupljali u neku kuću i tamo vršili neprihvatljive radnje..." (Dimitar Angelov, str. 501 502)

Osim podataka koje smo iznijeli, činjenica da su ljudi koji su prvi došli u Planjane potvrđuju o nekim čudnim i golim došljacima, kao i niza drugih saznanja o bogomilima, smatramo da najbolje potvrđuju našu opciju da su torbeši bogomili nastanili ova mjesta prije nego što će ostali doći u većim grupama i organizirano.

Kada bi bogomilizam bio samo jedna obična asketska pojava ne bi predstavljao ozbiljnu prijetnju za feudalnu državu koja je sve činila kako bi ga stavila u okvir hrišćanstva. U tom smislu u borbi protiv njih ne bi bilo potrebno direktno uključenje vladara: Kostantina Koprnimusa (714), Jovana Zimičesa I (969), Aleksa I Komnina, (1118) Manuela Komnena (1143-1180), Borila, Asena II, Stefana Nemanje, Stefana Dušana i dr. papa: Inocentija III i dr., krstaša.

Da je bilo tako ne bi bio stvoren dominikanski pokret, ne bi bio uspostavljen univerzalni sud inkvizicije. Stoga, ne bi bilo razloga da njeni sljedbenici prolaze viševjekovnu kalvariju koja je započela anatemama, zatvorima, progonima, fizičkim kaznama, spaljivanjem na lomači i završavala se masovnim pokoljima.

Da je bilo tako bogomilizam ne bi bio strana u odbrani Bosne,[450] ne bi se podigao na nivo zvanične crkve ovdje i ne bi na poseban način bio tretiran od Velike porte.[451] U njihove redove ne bi pristupili članovi porodica cara Samuila[452] i Stefana Nemanje.[453] Dalje, ne bi postali saveznici Pečenjezima,[454] ne bi uživali podršku Kulina

[450] Safet Beg Bašagić- Redžepašić. str. 8.
[451] Safet Beg…, isto, str 19.
[452] *Malić Osi, isto, str. 142.*
[453] Alija Đogović*, Je li boškački žargon*..., str. 25.
[454] Ostrogorski, Georg*, Historia e perandorisë bizantine,* Tiranë, 1997, str. 256.

Bana,[455] velikog turskog vezira Mahmut Paše Hrvata,[456] Kneza od Zvornika,[457] Hrvata i Dalmatinaca.

Da je bilo tako ne bi se koncentrisali u kompaktne enklave, u zbijena naselja sa urbanim licem. Ne bi mogli imati prednost u odnosu na ostale etničke grupe.

Bez egzistiranja u zajednici, ne bi mogli sačuvati jezik, ne bi mogli stvoriti kulturno bogatstvo i osigurati potrebnu koherentnost i za svoje potomke sačuvati i prenijeti duhovno ustrojstvo.

Prihvatajući da su asketizam, vegetarijanstvo, fetišizam njihovog siromašnog života kao dio njihovog pogleda na svijet imali važnu ulogu u njihovom preživljavanju, treba istaći i to da su bogomili bili jako brojni i stabilni u svojoj vjerskoj specifičnosti.[458] Imali su doktrinu, literaturu,[459] duhovne vođe kao što su pop Bogomil, Vasilije i dr,[460] crkvu,[461] crkvenu hijerarhiju, simbole, svetilišta i svoju filozofiju o društvu, imovini i socijalnoj jednakosti.[462] Oni su bili i nosioci jedne kulture.

Nakon ove prezentacije, gdje smo pokušali iznijeti dokaze u korist teze da su Torbeši posljednji sljedbenici bogomila, moramo se zaustaviti kod onih koji se suprotstavljaju tezi da su Torbeši Gore došli sa područja današnje Makedonije, i drže se činjenice da Torbeši sebe nazivaju našincima a nikako ne Bugarima ili Srbima. Još

---

[455] Biljana Đurđević-Stojković, str. 55.

[456] Safet Beg Bašagić Redžepagić, isto, str. 12.

[457] Biljana Đurđević- Stojković, isto.

[458] Alija Đogović, *Je li boškački žargon...*str. 25.

[459] - *Bogomilska knižnina, Blgarska Enciklopedija,* Sofija, 1999, str. 117. - *Apokrifi, Blgarska Enciklopedija,* Sofija 1999, str. 57. - *Historia e popullit maqedonas,* isto, str. 22.

[460] Edit Durham, isto. *Bogomilstvo, Blgarska Enciklopedija,* Sofija, 1999, str. 117*; Bogomilizmi , Fjalori enciklopedik shqiptar,* Tiranë, 1985. str. 107. i dr.

[461] Aleksandar Matovski*, Otporot protiv islamizacijata, Istorija, folkor i etnologija na islamiziranite Makedonci,* Skopje, 1987, str. 37*; Historia e popullit Maqedonas,* str. 46; Biljana Đurđević-Stojković, str. 53, 55.

[462] *Bogomili, Enciklopedia Jugoslavije,* str. 222*; Historia e popullit maqedonas,* isto, str. 22.

jednom moramo kazati da je ovo istina. Međutim, moramo znati i to da, u vrijeme kada su Torbeši stigli u Goru sredinom XII vijeka, Makedonci još uvijek nisu imali ovo ime. Zato oni, Torbeši, nisu imali šta uzeti. ***To ne znači ništa kada znamo da su Bugari dali ime Slavenima ovih prostora asimilirajući ih. Rimljani su dali ime Dačanima pošto su ih asimilirali. Albanci su izgubili svoje nacionalno ime i dobili novo. Torbeši Gore nisu ime donijeli sa sobom, jer u vrijeme kad su napustili svoja ognjišta, ono još nije postojalo.***

Na kraju, podsjetimo se Edit Durham koja kaže: ***„Bilo bi zanimljivo znati i koliko su svojih fizičkih osobina (bogomili, N. D.) bili u mogućnosti prenijeti (transmitovati)“***[463]

Kuks, 03. 03. 2009.

[463] Edith Durham, isto.

BIBLIOGRAFIJA:

1. Abdyl Kader Gjeljani , *E Fshehta e Fshehtësisë*, Gjakovë, 1998.
2. Aleksandar Matkovski, *Otporot protiv islamizacijata*, "Istorija, folkor i etnologija na islamiziranite makedonci" Skopje, 1987.
3. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Hoxha, Munair, "Historiku i fshatit Gostil - Lokalitet Kukës, rrethi Kukës" 1969.
4. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Domi, Rifat, "Historiku i fshatit Pobreg - rrethi Kukës" 1969.
5. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Gjuta, Hamdi, "Historiku i fshatit Gjegjën - rrethi Kukës", 1973.
6. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave,* Korbi, Rexhep, "Historiku i fshatit Tërshenë - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës", 1969.
7. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Axhami, Islam, "Historiku i fshatit Shtiqën - lokaliteti Kukës, rrethi Kukës", 1969 .
8. AMK, *Kutia historikëve të fshatrave*, Onuzi, Enver, "Historiku i fshatit Nangë -Lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës", 1969.
9. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Gjana, Tasim, "Historiku i fshatit Gabricë - Bicaj, rrethi Kukës", 1969.
10. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Shehu, Fteah, "Historiku i fshatit Morin - Lokaliteti Qendër,1969.
11. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Shahu, Hasan, "Historiku i fshatit Bardhoc",1963.
12. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Halilaj, Zeqir, "Historiku i fshatit Kolosjan", 1969.
13. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Domi, Rakip, "Historiku i fshatit Domaj -Lokaliteti Bicaj, Rrethi Kukës", 1963.

14. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Bruka, Dervish, "Historiku i fshatit Lusën", 1963.
15. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Kërxhaliu, Xhemali, "Historiku fshatit Canaj", 1963.
16. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Zela, Gani, "Historiku i fshatit Mustafaj" - Lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1963
17. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hoxha, Zaim, "Historiku i fshatit Bushat" - Lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1963, f. 1
18. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, "Historiku i fshatit Osmanaj - Lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës". 1969
19. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Korbi, Osman, "Historiku i fshatit Zall - Lusën" - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1963
20. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Shira, Ramadan, "Historiku i fshatit Gurrë" - lokaliteti Bushticë, rrethi Kukës. 1963
21. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Tosuni, Han, "Historiku i fshatit Zall - Lusën" - lokaliteti Bushtric rrethi Kukës. 1963
22. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Palushi, Selim, "Historiku i fshatit Palush - Lusën" - Lokaliteti Bushticë rrethi Kukës. 1963
23. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hereni, Xhelil, "Historiku i fshatit Matranxh - Lokaliteti Bushticë" rrethi Kukës. 1963
24. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Jata, Shefqet, "Historiku i fshatit Vilë" - lokaliteti Bushticë rrethi Kukës. 1963
25. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hoxha, Musli, "Historiku i fshatit Fshat - Lokaliteti Bushticë" rrethi Kukës. 1963

26. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Cena, Hasije, "Historiku i fshatit Buzëmadhe - Lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës". 1963
27. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Gjini, Veli, "Historiku i fashatit Çajë - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës". 1963
28. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Bajraktari, Ahmet, "Historiku i fshatit Gjegje - Lokaliteti Bushtricë" rrethi Kukës. 1963
29. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Bajraktari, Dafku, Zenel, "Historiku i fshatit Brekijë - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës. 1963
30. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, B. Hamzi, "Historiku i fshatit Novosejë - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës. 1962
31. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Çupi, Ramadan, "Historiku i fshatit Topojan - Lokaliteti Shishtavec", rrethi Kukës. 1963
32. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Basha, Vebi, "Historiku i fshatit Turaj - lokaliteti Shishtavec", rrethi Kukës'. 1969
33. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Osmani, Kambner, "Historiku i fshatit Shtreze". 1963
34. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Llukovi, Neshat, "Historiku i fshatit Nimçë - Zapod, rrethi Kukës. 1963
35. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Nela, Halit, "Historiku i fshatit Kollovoz - Lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës". 1963
36. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Domi, Muhamet, "Historiku i fshatit Resk". 1970
37. Ančev, *Tajnata kniga kato s'dba na Evropa*, "Strannijat ricar na sveshtenata kniga", Sofia 2004, "Ballkanite" 3. mart 1999
38. Angelov, Dimitar, *Bogomilstvoto v Blgarija*, Sofija, 1969.

39. Antić, Vera, *Motivi što se strećavat vo apokrifnata i vo narodnata literatura*, "Makedonski folklor" , Skopje, 1969.
40. Antoljak, Stepan, *Srednovekovna Makedonija 1,* Skopje, 1985.
41. Blgarite mohamedani, priloženije k'm broj 8, godina IV.
42. Blgarska Enciklopedija, Sofija, 1999.
43. Biblija , str 3.
44. Bojan Džuzelev, *Albanci v iztočni Balkan*, Sofija, 2006.
45. Camileri Rino, *Historia e vërtetë e inkuizicionit*, Tiranë, 2004.
46. Çabej, Eqerem, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1976.
47. Çabej, Eqerem, *Studime etimologjike në fushë të shqipes II A-B*, Tiranë, 1978.
48. Çabej, Eqerem, *Studime etimologjike në fudhë të shqipes III* , Tiranë, 1987.
49. Čedomir Marjanović, *Iistorija srpske crkve*, Beograd, 2001.
50. Čovječanstvo u potrazi za Bogom.
51. Dokle, Nazif, *Kontribut për shtresimin e toponimis/ së krahinës së Gorës, konsiderata për shtresën shqipe të saj*, Saopštenje, sesija I za jezik, Kukës 1983.
52. Dokle, Nazif, *Rreth traditës së armtarisë në malësitë e Kukësit*, sesioni III I kulturës popullore, Kukës, 1994.
53. Dokle, Nazif, *Rreth historisë së toponimit "Borje*", kumtesë sesioni III shkencor për gjuhën shqipe, Kukës 1986.
54. Dokle, Nazif, *Kukësi vështrim enciklopedik*, Tiranë, 1999.
55. Dokle, Nazif, *Goranski narodni pesni*, Skopje, 2000.
56. Dokle. Nazif, *Për Gorën dhe Goranët,* Prizren, 2002.
57. Dokle, Nazif, *Gjurmë të bogomilëve në Gorë të Kukësit*, kumtesë, Simpoziumi ndërkombëtar i turkologjisë ballkanike. Kotor, shtator, 2003.
58. N. Dokle, *Jehona homerike*, Tiranë, 1999.

59. Dokle, Nazif, *Sinan Pasha i Topojanit*, Tiranë, 2006.
60. Dokle, Nazif, *Fjalor Gornçe (nashke) – shqip*, Sofija, 2007.
61. Dokle, Nazif, *Sevni bre ašik, sevni bre dušo,* Tiranë, 2004.
62. Dokle, Nazif, *Iz narodne goranske proze*, Prizren, 2003.
63. Dokle, Nazif, *Ostanaci ot apokrifnata literature v Kukska Gora – Allbania,* Kumtesë, Simoziumin ndërkombëtar "Eposi – gjuha – miti" 2 – 5 dhjetor 2008, Samokov, Bullgari.
64. *Dokumente të periudhës bizantine për historinë e Shqipërisë (shek VII – XV),* Tiranë, 1978.
65. Dr. Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, Zagreb, 1900.
66. Durham, Edith, *Njëzet vjet ngatërresa ballkanike*, Tiranë, 1927.
67. Ejup Mushović, *Crnogorski muslimani, Identitet Bošnjaka Muslimana*, Beograd 1995.
68. Srpska Enciklopedija
69. Jugoslovenska Enciklopedija
70. Enver Imamović, *Bogomilstvo - vjera naših predaka*, "Alem", 25 maj 2002.
71. Đilas, Milovan, *Boshnjaku Adil Zylfikarpashiq*, Tiranë, 1996.
72. Gjinari, Jorgji. *Dëshmi të historisë së gjuhës shqipe për kohën dhe vendin e formimit të popullit shqiptar*, "Konfrenca kombëtare për formimin e popullit shqiptar të gjuhës dhe kulturës së tij", Tiranë, 1988.
73. Đogović, Alija, *Je li boškački žargon tajni govor bogumila*, "Selam", Prizren, januar- april 2000.
74. Đogović, Alija, *Neki problemi Šarplaninske onomastike*, "Selam", Prizren, januar-april 2000.
75. Đurgjević- Stojković, Biljana, *Bogomili, Sekte vere leksikon*, Narodna knjiga, Beograd, 2000.
76. "Fjalori enciklopedik shqiptar", Tiranë, 1985.

77. “Fjalor sërbokroatisht –shqip”, Prishtinë, 1974.
78. “Fjalor shqip - sërbokroatisht”, Prishtinë ,1981
79. “Fjalor i gjuhës së sotme shqipe”, Tiranë, 1980.
80. “Fjalori Bullgarisht –shqip”, Sofija, 1959.
81. “Fjalor Maqedonisht – shqip”, Shkup, 1999.
82. Gjini, Gasper, *Ipeshkvia Shkup Prizren nëpër shekuj*, Zagreb, 1992.
83. Hasani Harun, *Goranske narodne pesme*, Priština, 1987.
84. Hekard, *Historia dhe përshkrimi i Shqipërisë së epërme ose i Gegërisë*, Tiranë, 2008.
85. *Istorija makedonskog naroda*, Skopje, 1983.
86. *Istorija, folklor i etnologija na islamiziranite Makedonci*, Skopje, 1987.
87. Hoxha, Qamil, *Jeta dhe vepra ime,* Tiranë, 2007.
88. Hoxha, Safet, *Prilog o goranskom govoru*, Material i shtypur në makinë shkrimi që ruhet në arkivin personal në shtëpinë e autorit, në Shkodër Shqipëri.
89. Hoxha, Safet, *Elemenete leksikore të gjuhës shqipe në gjuhët sllave të Ballkanit*, Shkodër, 2001.
90. Hoxha, Shefqet, *Kërkime për besimet fetare në Lumë,* Tiranë, 2005.
91. Hoxha Shefqet, *Shqiptari Sinan Pashë Topojani (Qëmtime historiko – etnologjike për Lumën e Gorën)*, Tiranë, 2007.
92. Hoxha, Shefqet, *Epikë legjendare nga rrethi i Kukësit*, Tiranë, 1982.
93. Hoxha, Shefqet, *E folmja e Rrafshës së Lumës*, Tiranë, 2007.
94. Internet faqja Makedonci- muslimani – Vikipedija.
95. Intervju na Elena Porkova, Anton Dončev: *Balkanskata razdrobenost je naše perimstvo,* “Ballkanite” 3 mart 1999.
96. Isa, Kadir Abdul, *Të vërtetat mbi Tesavvufin*, Prizren, 2002.
97. “*Islam i kultura*”, Sofija, 1999, 2003.
98. Ivanov, Jordan, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija, 1925.

99. Izetbegović, Alija, *Islam između istoka i zapada*, Novi Pazar, 1996.
100. Jalimam, Salim, *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla, 1999.
101. Jalimam, Salim, *Djelatnost domenikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, Tuzla, 1999.
102. Jireček, Konstantin, *Istorija Srba*, knjiga I, Beograd, 1988.
103. Karadžhov, Maksim, *V prarodinata – istoriko ptopisni beleži ot Tjan Šan i Altaj*, IK Ogledalo, 2004.
104. K. MIlen, I Kolnika, *Istoričeska enciklopedija B'lgarija*, Sofija, 2003.
105. K'nčov Vasil, *Izbrani proizvedenia*, Tom I, Sofija, 1970.
106. Konduraqi, Emil. *Vazhdimësia e dakorumunëve në krahasim me vazhdimësinë shqiptare*, Konfrenca kombëtare për formimin e popullit shqiptar të gjuhës dhe kulturës së tij, Tiranë, 1988.
107. Kosova, Parim, *Gora dhe veshja tradicionale e saj gjate shekullit XX,* Prishtinë, 2007.
108. Kratovskite Protič, "Sofija" nr 11, 1981.
109. "Kulla e Rojes" 15 maj 2003.
110. Lafe, Emil, *Njësi dhe vijimësi në formimin e etnonimeve shqiptare*, "Konfrenca kombëtare për formimin e popullit shqiptar të gjuhës dhe kulturës së tij", Tiranë, 1988.
111. Lecaj, Ismet. Përpjekje për të identifikuar elementet protoshqiptare në trevën e Gorës, "Sharri"
112. Luka, Kolë, *Dëshmi të lashtësisë dhe të shrirjes së emrit etnik arbën /arbër* "Konfrenca kombëtare për formimin e popullit shqiptar të gjuhës dhe kulturës së tij", Tiranë, 1988.
113. Majkëll Hart, Manesi, *100 njerëz më me ndikim në histori*, Tetovë, 1997.

114. Malcolm Noel, *Kosova një histori e shkurtër,* Prishtinë-Tiranë, 2007.
115. Marjanović, Čedomir, *Istorija Srpske Crkve*, Beograd, 2001.
116. Mehmed Slezović, *Likovne umjetnosti u okvirima Bošnjačkog kulturnog kruga*, "Identitet boshnjaka muslimana", Beograd, 1995.
117. Mihëesku, Harlambie, *Linguistika dhe enogjeneza e shqiptarëve*, "Konfrenca kombëtare për formimin e popullit shqiptar të gjuhës dhe kulturës së tij", Tiranë, 1988.
118. Mile, Jakov, *Raca shqiptare*, Tiranë, 1995.
119. Mikov, Vasil. "Proizhod i znaçenije na imenata na nashitë gradove, sella, rëki, pllanini i mesta", Sofija 1943.
120. Mičijević, Senad, *Tekija u Živčićima*, Mostar, 1986.
121. Mlladenović, Radivoje, *Govor šarplaninske župe Gora*, Beograd, 2001.
122. Mićunović Ljubo, *Savremeni leksikon stranih reči i izraza*, Beograd, 1991.
123. Oliver Schmitt, *Skenderbeu*, Tiranë, 2008.
124. Omer Turhan, *Pomaci, nijova prošlost i sadašnjost*, "Selam", Prizren, septembar-oktobar, 1996.
125. Osi, Malić, *Prizren drevni grad, utvrđenja i njegova najneposrednija sela Jablanica i Pousko,* Prizren, 1996.
126. Osmani, Jusuf. *Ndarja territorialo – administrative të komunës së Sharrit gjatë periudhave të ndryshme*, "Sharri" nr 56-57, viti 2006 – 2007.
127. Ostrogorski, Georg, *Histori e perandorisë Bizantine*, Tiranë, 1997.
128. Panov, Branko, *Srednovekovna Makedonija* 3, Skopje, 1985.
129. Pavićević, Vuko, *Sociolgija religije*, Beograd, 1980.
130. Përzhita Luan, *Kukësi vështrim arkeologjik*, Tiranë, 2004.

131. Pulaha, Selami, *Krahinat e Sanxhakut të Dukagjinit gjatë shek XVI*, "Studime historike" 4, Tiranë, 1973.
132. Rajčevski, Stojan, *B'lgarite mohamedani*, B'lgarski diplomatičeski pregled, priloženije k'm broj 8, god. IV.
133. Ristoski, Blaže, *Kon proučvanjeto na narodnata poezija na Goranite*, "Makedonski folklor", Skopje, 1969.
134. Roberto Almagia, *L' Albnia*, Romë,1930.
135. Safet Beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900.
136. "Selam" br.17, Prizren, januar-aprill 2000.
137. Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Geografski Institut "Jovan Cvujiq", *Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska*, Beograd, 1995.
138. Sliven Protič, Kratovskite Protič, "Sofija" nr 11, 1981.
139. Spančev, Emil, *Dolnata Zemja Ohridska*, "Bëllgarite v Albanija i Kosovo", Sofija, 2001.
140. Šuflai, Milan, *Sërbët dhe Shqiptarët*, Tiranë, 2001.
141. Shuteriqi, Dhimitër, *Shënime mbi herezinë në Shqipëri*, "Studime historike" 2, Trianë 1980.
142. Tošovski, Dragan, *The essentials of Bogomil teaching in Macedonia*, Macedonian Gift Shop – Bogomil teaching.
143. Thëngjilli, Petrika, *Shqiptarët midis lindjes dhe perendimit I,* Tiranë, 2002.
144. Vasilev, Georgi, *B'lgarski bogomilski i apokrifni predstavi v anglijskata srednovekovna kultura,* Sofija, 2001.
145. Vidoeski, Božidar, *Djalektite na makedonskiot jazik, tom I*, Skopje, 1998.
146. Zamputi, Injac, *Relacione ….* vëll II, Tiranë, 1965.
147. Zela Këmber, *Hidhe vallen Luma e kuqe*, Tiranë, 1984.
148. Zirojević, Olga, *Alahovi hrišćani*, "Republika", Beograd, 2002, nr 282- 283.
149. *Žitije Savino od Bogomila Monaha* (Izvod–I dio), Priredio i preveo sa staroslovenskog V. Popović arh. namesnik belopalanački, Štamparija, Sv. Car Konstantin, Niš.

SADRŽAJ

Uvod……..3

I. Bogomili i bogomilizam.....6

a. Nazivi.....6
b. Karakter 8
c. Uslovi.....21
d. Rasprostranjenost.....26
e. Istorija.....28
f. Doktrina.....71
g. Organizacija.....76

II. Tragovi bogomilizma u Gori.....81

a. Ime.....81
b. Pogled na svijet.....145
c. Liturgijska praksa.....213
d. Moral.....217
e. Likovna simbolika.....230
f. Islamizacija (Primanje islama).....233
g. Kada, odakle i kako su došli Torbeši u Goru.....243

Bibliografija.....259

NAZIF DOKLE je rođen 15. januara 1945. godine u selu Borje, okrug Kuks, u Albaniji. Završio je srednju školu za skulpturu i visoku školu za albanski jezik i književnost.
Radio je u mnogim školama u Hasu i Kuksu.
Bio je scenograf, direktor muzeja, režiser, metodičar, glavni inspektor obrazovanja.
Objavio je više od 120 naučnih članaka u dnevnoj štampi i periodici.
Učestvovavo je na mnogim seminarima i simpozijumima, kako domaćim tako i međunarodnim, sa preko 35 naučnih saopštenja iz oblasti etnologije, leksikologije, jezika, istorije, književnosti, pedagogije, pozorišta, muzeologije, narodne materijalne kulture.
Napisao je scenario i režirao 12 dokumentarnih televizijskih filmova.
Autor je desetine skulptura, radio je duborez, bakrorez, grafiku.
Imao je više samostalnih i zajedničkih izložbi.
Autor je 30 knjiga i brošura.
Jedan je od utemeljivača i urednika etnokulturnog društva „Gora“ osnovanog 1991. godine. Ideolog je i organizator mnogih manifestacija kulture Gore u gradu Kuksu.
Jedan je od osnivača i urednika novina „Drini“ (Kuks, 1992.)
Dobitnik je zvanja Zaslužni učitelj (1995) kao i drugih odlikovanja.

Objavljene knjige:

1. Jehona homerike në Kukës (1999)
2. Muke milje (poezija na goranskom) (2000)
3. Goranski narodni pesni (2000)
4. Për Gorën dhe Goranët (2002)
5. Iz narodne goranske proze (2003)
6. Sevni bre ašik, sevni bre dušo (2004)
7. Sinan pasha Topojanit (2006)
8. Rječnik goransko-albanski (2007)
9. Bogomilizmi dhe etnogjeneza e torbeshëve të Gorës së Kukësit
10. Torbeshët e Gorës së Kukësit, etnografi, (2011)